

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

23

Berényi István

A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése

MTA

Földrajztudományi
Kutatóintézet

*A funkcionális tér
szociálgeográfiai elemzése*

Földrajzi Tanulmányok, 23

Ritkán gondolunk arra, hogy az a társadalmi tér, amelyben élünk a lakás és munkahelyek, az oktatás és művelődés, a szolgáltatások és a szabadidő eltöltés lehetőségeinek közlekedéssel és kommunikációval összekapcsolt szövete. Természetesnek találjuk, hogy az egyes funkciók ott vannak ahol, olyanok amilyenek, és többé kevésbé működnek, mert ez az életterünk. Beleszülettünk vagy megszoktuk, s csak akkor kerülnek érdeklődésünk középpontjába, ha nem működnek vagy hiányoznak. A Földrajzi Tanulmányok jelen kötete abban segít, hogy e funkciók térbeli rendjét, kialakulásuk és átalakulásuk gazdasági-társadalmi összetevőit az ember, az embercsoportok tevékenysége alapján értelmezzük. A *szociálgeográfia* az ezzel összefüggő információkat gyűjti, rendszerezi, elemzi és meghatározott társadalmi terekben szintetizálja, típusokba rendezi.

A szociálgeográfia tárgya az ember, az embercsoportok által kialakított kultúrtáj, amelyben szükségleteinek megfelelően építi ki a funkcionális rendszert, működteti és átalakítja, amely egészében visszatükrözi az adott társadalom civilizációs szintjét és kultúráját. A funkcionális rendszer a természeti tér, a gazdaság és társadalom kölcsönkapcsolatában jelenik meg a társadalmi térben, mint az emberi tevékenység szubsztrátuma, ezért benne van az ember világgépe, gondolkodása és ideái. Az ember tehát nem individuumként, hanem közösségi emberként van jelen a térben, ezért felelőssége van a tér racionális hasznosításában és megőrzésében.

E könyv a korábban megjelent "Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései" c. tanulmánykötet elméleti továbbvezetése, ami a funkcionális tér tágabb értelmezését és az alapfunkciók részletesebb magyarázatát jelenti. Ha az olvasó türelemmel átverekszik magát a szövegen, talán másként tekint az őt körülvevő társadalmi térre, s nemcsak szemlélője, hanem aktív szereplője is lesz az állandó térbeli változásnak, s a kultúrtájban történetileg kialakult örökség védelmének.

6337

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

23

Dr. J. S. ...
MAGYAR ...
...
...

Dr. ...
...
...

Dr. ...
...
...

Dr. ...
...
...

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

23

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
KIADVÁNYAI

Sorozatszerkesztő

MAROSI SÁNDOR
az MTA rendes tagja

Szerkesztőbizottság

BERÉNYI ISTVÁN
a földrajztudomány doktora

DÖVÉNYI ZOLTÁN (főszerkesztő)
az MTA doktora

SOMOGYI SÁNDOR
a földrajztudomány doktora

TINER TIBOR
a földrajztudomány kandidátusa

Berényi István

261937

A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése

MTA FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET
BUDAPEST, 2003

MTAK

0 00002 16762 6

Lektorok

042855

DÖVÉNYI ZOLTÁN

az MTA doktora

TINER TIBOR

a földrajztudomány kandidátusa

Technikai szerkesztő

CSAPKÁNÉ LACZKÓ MARGIT

Kartográfia

DR. KAISER MIKLÓSNE

Nyomdai előkészítés

POÓR ISTVÁN

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 9545 02 3

Kiadja az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest

© Berényi István 2003

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 9624/04 sz.

TARTALOM

Bevezetés.....	9
1. A szociálgeográfia fogalma.....	10
1.1. A szociálgeográfia tartalma	10
1.2. A szociálgeográfiai csoport	11
1.3. A szociálgeográfiai tér.....	12
1.3.1. Az ember és tér kapcsolata	12
1.3.2. Az ember és a funkcionális tér viszonya.....	13
1.3.3. Az ember társadalompszichológiai szükségletei a térhasználatban	14
1.4. A szociálgeográfiai tér – a kultúrtáj és a régió kapcsolódása	17
1.4.1. A kultúrtáj és a régió kapcsolata.....	20
1.4.2. A kultúrtáj, a régió és az új európai regionalizmus.....	20
1.5. A szociálgeográfiai kultúrtáj- és régióelemzés módszere.....	22
2. A szociálgeográfia térszemléletének történeti változása.....	24
3. A szociálgeográfia rokontudományi kapcsolódásai	28
3.1. Általános megjegyzések	28
3.2. Szociálökológia	32
3.2.1. Az észak-amerikai városok szociálökológiai elemzése.....	33
3.2.2. Az angol városszerkezeti vizsgálatok tapasztalatai.....	35
3.2.3. A nyugat-európai szociálökológiai kutatások eredményei.....	36
3.2.4. A közép-európai szociálökológiai vizsgálatok tartalma.....	37
3.2.5. Szociálökológiai kutatások a volt szocialista országokban.....	38
3.3. A történeti földrajz és a szociálgeográfia	40
3.3.1. A történeti földrajz és az alkalmazott szociálgeográfia.....	42
3.3.2. A történeti földrajz és az új regionális gondolkodás	44
4. A társadalmi alapfunkciók térbeli rendszere	45
4.1. A lakófunkció (lakás és lakóhely)	47
4.1.1. Az ember lakáshoz kapcsolódó pszichológiai szükségletei	48
4.1.2. A lakókörnyezet morfológiai jelentősége	50
4.1.3. A szociálgeográfia szempontja	52
4.1.3.1. A társadalmi szerkezet és a lakófunkció	53
4.1.3.2. A lakófunkció és a település funkcionális szerkezete	56

4.1.3.2.1. Lakófunkció a nagyváros funkcionális rendszerében.....	58
4.1.3.2.2. A szuburbán jelenség	61
4.2. A munka mint társadalmi alapfunkció	64
4.2.1. A társadalmi funkció munkaadói oldala (A+A').....	66
4.2.1.1. A gazdaságszerkezet és a munkamegosztás (A).....	69
4.2.1.2. A gazdaság-telephelyszerkezete (A').....	74
4.2.2. A társadalmi munkamegosztás munkavállalói oldala (B+B').....	81
4.2.2.1. A munkamegosztás népességföldrajzi összefüggései (B)	82
4.2.2.2. A foglalkozási szerkezet területi különbségei (B').....	87
4.2.3. A lakás és a munkahely, ill. a lakó- és a munkahely szétválása.....	88
4.3. Az ellátás és szolgáltatás.....	92
4.3.1 A kereskedelem és szolgáltatás térbeli rendje	93
4.3.2 A funkció működésének hármas dimenziója.....	95
4.4. Az oktatás-képzés és közművelődés	100
4.4.1. A funkció általános kérdései	101
4.4.1.1. A tudás és a tér	101
4.4.1.2. A tudás és a civilizációs fejlődés.....	102
4.4.1.3. A tudás és a hatalom összefüggése.....	104
4.4.1.4. A nemzetállam képzési intézményei	105
4.4.1.5. A tudás és a gazdaság összefüggése	106
4.4.1.6. A munkamegosztás és a szakképzettség kapcsolata.....	107
4.4.2. A szociálgeográfiai szemlélet.....	109
4.4.2.1. Az oktatás és képzés.....	113
4.4.2.2. A közművelődés	115
4.5. A szabadidő és a turizmus (idegenforgalom).....	117
4.5.1. A szabadidő.....	118
4.5.1.1 A szabadidő fogalma.....	118
4.5.1.2. A szabadidő felhasználása.....	120
4.5.1.3. A szabadidő-felhasználás klasszikus módja.....	121
4.5.1.4. A „szabadidő-lakás”	122
4.5.1.4.1. Mobil szállások	125
4.5.1.4.2. A szabadidő-lakás helyhez kötött formái	126
4.5.2. Az idegenforgalom.....	129
4.5.2.1. Az idegenforgalom definíciója.....	129
4.5.2.2. Az idegenforgalom fejlődésének főbb szakaszai.....	130
4.5.2.3. Az idegenforgalom szociálgeográfiai szempontból	133
4.5.2.4. Az idegenforgalom statisztikai értelmezése	134
4.5.2.5. Módszertani összegzés	137
4.5.3. A szabadidő eltöltés és turizmus konfliktusai	138

4.6. Közlekedés és kommunikáció	139
4.6.1. A közlekedés.....	140
4.6.2. A kommunikáció.....	141
4.7. Mít jelent a funkcionális térben élni? A megélt tér	144
4.7.1. A falusi térség, a falu	147
4.7.1.1. A falusi térség átalakulásának konfliktusai.....	151
4.7.1.2. A falvak belső szerkezetének problémái.....	155
4.7.2. A város és városrégió átalakulásának konfliktusai	156
4.7.2.1. A város és városrégió térhasználatának átalakulás	156
4.7.2.2. A gazdasági térszerkezet átalakulása	159
4.7.2.3. A társadalmi szerkezetváltás konzekvenciái	160
5. A szociálgeográfia és az interaktív tervezés kapcsolata.....	162
Jegyzetek	167
Irodalom.....	174

Bevezetés

A szociálgeográfia az ember térbeli cselekvésével összefüggő jelenségek megismerésének és rendszerezésének tudománya.

Az ember közösségi és társadalmi létének alapja a természeti javak szükségletek szerinti felhasználása és átalakítása. A természeti tér megismerésének is az a célja, hogy annak törvényszerűségei alapján mind több eleme szolgálja az emberi élet kiteljesedését úgy, hogy a világ egészének harmóniája, a létezés egyensúlya fennmaradjon. Az ember történetileg növekvő és újratermelődő szükségleteinek kielégítése során maga alkotta környezetet, funkcionális rendszert épít, amelynek működését csak saját környezetében ismeri, noha létehez szükséges javak egy részét életterén kívüli területekről kapja. Ezért az ember egzisztenciális érdeke a funkcionális rendszerek működésének és abban az ember szerepének és felelőségének megismerése.

E kötet célja, hogy a funkcionális tér megismerésének egyik sajátos szemléletmódját bemutassa, amelynek segítségével a térre vonatkozó ismeretek rendszerezhetőek, a jelenségek közötti összefüggések felismerhetőek, szabályszerűségei leírhatóak.

Az ember szükségleteinek kielégítése érdekében mind tökéletesebben működő funkcionális tér kialakítására törekszik, ezért feltételezések, hipotézisek és térelemzések, valamint azok kritikáján át hozza létre az új teret, aminek az emberi magatartásra gyakorolt elvárható hatásai nem igazolhatóak olyan tudományos módszerekkel, mint ami a fizika vagy a kémia területén megtehető és elvárható, mert a tér tervezőjének a jövő gazdasági-társadalmi fejlődését kellene ismerni, ami már futurológia és tudományosan nem igazolható.

Az ember térbeli magatartása a természeti tér, a történetileg kialakult gazdasági fejlettség és tradíció, valamint a társadalmi ideológiák, divatok és személyes indítékok kölcsönkapcsolatában változik térben és időben.

E kötet, a szerző korábbi munkáira is építve, azt a térszemléletet kívánja fejleszteni, ami segíti a funkcionális rendszer jobb megértését, s középpontjában az ember szerepe és felelősége áll.

Az eddigi kutatási eredmények összegzéséhez az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet adott intézményi keretet és az OTKA (T 032102) anyagi támogatást. Külön köszönet jár sokaknak azért, hogy a Széchenyi professzori ösztöndíj keretében a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara szociológus hallgatóival végzett terepmunkák során, amelyet a PFP támogatott, olyan információ tömeghez jutottam, amely alapját jelenti a korábbi elméleti munkák továbbfejlesztésének.

Végül köszönetet mondok Dövényi Zoltánnak és Tiner Tibornak, hogy gondos lektori munkájukkal, tanácsaikkal segítették a Földrajzi Tanulmányok sorozatának újraindítását. Köszönettel tartozom továbbá Kaiser Miklósnának a könyv ábraanyagának magas színvonalú elkészítéséért, továbbá Csapkáné Laczkó Margitnak a kötet szövegének leírásáért, korrigálásáért és az igényes technikai szerkesztésért.

A szerző

1. A szociálgeográfia fogalma

A *szociálgeográfia* a társadalomtudományi szemléletű funkcionális emberföldrajz irányzata, a kultúrgeográfia részdiszciplínája, a társadalom és a különböző társadalmi csoportok létfunkcióival (társadalmi alapfunkcióival) összefüggő térképző folyamatok és területi szervezeti formák tudománya.

Az *alkalmazott szociálgeográfia* a funkcionális térszerkezetben – azaz a természeti tér, a gazdaság és a társadalom területi kölcsönkapcsolatában – kialakult konfliktusok megismerésének és társadalmi csoportspecifikus értelmezésének tudománya. Alapvető célja, hogy segítse az ember által ismert tér egész életfolyamatot szolgáló hasznosításának és védelmének tervezését.

1.1. A szociálgeográfia tartalma

A *szociálgeográfia tartalma* az ember, a különböző társadalmi csoportok és a társadalom létfunkcióival összefüggő térbeli magatartás értelmezése, a társadalmi alapfunkciók területi sajátosságainak tér- és idődimenzió alapján történő értékelése és leírása. A társadalmi alapfunkciók PARTZSCH szerint¹ a következők:

a) A „lakás” (azaz: „*valahol lakni*”) az ember térbeli létének egyik alapfeltétele, mert a külvilágtól való fizikai védelmét, biológiai továbbélését és társadalmi magatartása kialakulásának feltételeit (család) ez a társadalmi alapfunkció biztosítja. Az ember számára *bioszociális*² szükséglet, hogy valahol *lakjon*, akárcsak az ezt szolgáló fizikai objektum (építmény), a *lakás*. Ez az alapfunkció az ember munkavégzéséhez kapcsolódik, a lakásszükséglet kielégítésének módját és mértékét pedig a társadalmi munkamegosztásban való részvétellel teremti meg.

b) A *munka*, amelynek révén az ember megteremti létfeltételeit és kielégíti szükségleteit. Az ember tevékenysége során nemcsak maga, hanem mások számára is kialakítja a munkavégzés szervezeti formáit és azok térbeli rendjét, aminek lehetőségei a gazdasági-társadalmi fejlődés függvényében változnak. Az ember munkával kapcsolatos döntése individuális és csoportspecifikus egyszerre, mert döntése társadalmilag meghatározott.

c) A *szolgáltatás-ellátás* a közösség és társadalom munkamegosztásának kialakulásából és a társadalom tagjainak eltérő korösszetételéből szükségszerűen következik. A munkamegosztás családon, kisebb-nagyobb emberi közösségeken és az egész társadalmon belül történetileg változik és területileg eltérően alakul, ezért a szolgáltatás és ellátás célja, hogy kielégítse a munkamegosztás során kialakuló társadalmi szükségleteket.

d) A *képzés és kultúra* révén szerzi meg az ember azokat az ismereteket, sajátítja el azokat a készségeket és magatartásformákat, amelyek képessé teszik arra, hogy a közösség és társadalom tagja legyen. A képzés és kultúra révén szerzi meg azt a tényszeretet is, amely képessé teszi arra, hogy környezetéhez alkalmazkodjon, azt szükségleteinek megfelelően, saját maga és mások veszélyeztetése nélkül hasznosítsa.

e) A *szabadidő felhasználás* azt az – alváson és munkavégzésen kívüli – időtartamot jelenti, amelyet az ember szabadon választott cselekvéssel tölt. A szabadidő

nagyága, az eltöltés módja, tartama és térbeli rendje a gazdasági-társadalmi fejlettség és a történetileg kialakult társadalmi kultúra függvényében alakul.

f) *A közlekedés és kommunikáció* lehetővé teszi az ember és a társadalmi alap-funkciók kapcsolatát, az egyes funkciók közötti térkapcsolatok kialakulását. Ezért a közlekedés és kommunikáció fejlődése az egyén, a csoport és a társadalom közös érdeke, mert mérsékli a regionális különbségeket, enyhíti a területi munkamegosztásból adódó lehetséges hátrányokat.

g) *A közösségi lét* szociálgeográfiai értelemben az individuum és csoport emberi kapcsolatokon alapuló térbeli létmegnyilvánulásait fejezi ki, amelyek segítenek a szükségletek kielégítésében. A közösségi-társadalmi térszerveződés formái a mindenkori társadalmi munkamegosztással összefüggésben, a történeti fejlődés dimenziójában értelmezhetők.

1.2. A szociálgeográfiai csoport

A szociálgeográfiai csoport az emberek azon sokaságát jelenti, amelynek tagjai meghatározott alapfunkcióval kapcsolatban azonos vagy hasonló térbeli magatartással, aktivitással jellemezhetők. A szociálgeográfia a térbeli együttélés, a munkamegosztásban való részvétel vagy a térbeli cselekvés hasonlósága (irány, idő, közlekedési mód, vásárlási szokás, szabadidő eltöltési mód stb.) alapján képez csoportot, amely a cselekvés folyamatában átalakítja környezetét vagy befolyásolja a funkcionális térrendszer átalakulását. A fő szociálgeográfiai csoportok a következők:

a) *Az életforma-csoport* („genres de vie”)³ a szociálgeográfia történeti alapfogalma, amely az azonos életmódban élő emberek csoportját jelenti, amelyen belül az individuum és az alapfunkciók kapcsolata hasonló, a csoportra jellemző térhasználat pedig kifejezésre jut a kultúrtáj jellegében is (agrártáj, ipari táj munkás-lakótelepekkel stb.).

b) *A társadalmi munkamegosztás csoportja*, amely a hasonló munkavégzéssel és térbeli aktivitással jellemezhető emberek csoportját jelöli, ezért TOTTEN⁴ primer és szekunder életforma csoportokat különböztetett meg (paraszt, ipari munkás), amit FOURASTIE alapján⁵ már a munkamegosztás hármas dimenziójában értelmeznék.

c) *A települési életforma-csoport* foglalkozásszerkezet alapján meghatározott településtípust jelent, amelynek gazdasági-társadalmi szerkezete, a tér használata, a lakóhely jellege és az ott élők életmódja releváns és sajátos kultúrtájat alkot. BUCHOLZ⁶ ezen az alapon határozta meg a falusi és a városi létformákat. BELUSZKY P.–SIKOS T. T. falutipológiájában⁷ (1982) is azok a települési létformát jellemző mutatók a meghatározók, amelyek a társadalmi alapfunkciók helyi adottságait és az emberek életkörülményeit jellemzik.

d) *A térbeli magatartás-csoport* a funkciók működésével és térszerkezeti változásával összefüggésbe hozható emberek csoportját jelenti. A szociálgeográfia müncheni iskolája⁸ a funkciók működésének sajátosságait és térszerkezeti átalakulását, valamint megjelenésének formai elemeit az abban résztvevő csoportok elvárásai alapján magyarázza. A magatartáscsoport és a funkcionális térszerkezet együttesen van tehát jelen a kultúrtájban, s alkotja annak karakterét.

e) *A térbeli aktivitási csoport* azon emberek összessége, akik egy adott időben, meghatározható térben valamely funkciót vagy a funkciók bizonyos csoportját működtetik. HOMANS⁹ az azonos időpontban és azonos cselekvésben résztvevőket tekinti aktivitási csoportnak (pl. hétvégi kirándulók, lóversenyen vagy labdarúgó mérkőzésen résztvevők stb.), függetlenül attól, hogy mely szociológiai csoporthoz tartoznak, mert az adott funkciót a közös cselekvés működteti. (Más kérdés, hogy a funkció működése magán viseli az aktív csoport szociológiai összetételét.)

1.3 A szociálgeográfiai tér

A szociálgeográfiai tér a gazdasági-társadalmi fejlődés során kialakult és az emberi szükségletek szerint változó társadalmi alapfunkciók térbeli rendszere, az ember társadalmi cselekvésének térbeli alaptényezője („Substrat”-ja), olyan empirikus valóság („empirische Realität”),¹⁰ amely magán viseli a cselekvő ember gondolkodását, kulturális meghatározottságát, társadalmi helyzetét, akaratérvényesítésének lehetőségeit. A funkcionális szerkezet térbeli rendje a társadalmi tér hármas dimenziójában, a természeti-gazdasági-társadalmi tér kölcsönkapcsolatában értelmezhető, ami együttesen adja a kultúrtáj karakterét.

1.3.1. Az ember és a tér kapcsolata

Az ember térbeli magatartása és annak időbeli változása MOEWES, W. (1980) szerint a következő 5 szempontból elemezhető:

a) *A fiziológiai szempontú megközelítés* esetén az ember biológiai létezése és az adott környezet közötti összefüggésen van a hangsúly. Ez az irányzat az ember biológiai szükségleteiből indul ki, és e szerint értékeli a természeti elemek sajátosságait kedvezőnek vagy éppen kedvezőtlennek. A darwini ún. „milió-elmélet”¹¹ a természet szervesen és szerves elemei közötti összefüggést, s így e kapcsolatrendszerben az ember jelenlétét, oksági kapcsolatként írta le. HUMBOLDT¹² szemléletes képet adott a földrajzi övezetek rendszeréről, amelyben az ember életmódja szervesen kapcsolódik a természet egészéhez. E logika vezetett az ember és a természeti tér determinisztikus felfogásához, amely feltételezte, hogy az ember léte, cselekvése és a természet között kényszerű okság van.

b) *A pszichológiai (társadalom-pszichológiai) megközelítés* az ember és a tér viszonyát a megismerés, az érzékenység és a gondolkodás összefüggésében értelmezi. Abból indul ki, hogy az embert valóban a biológiai szükségletek kényszerítik a tér, ill. a tér elemeinek megismerésére, de eközben olyan ismeretekre tesz szert, amelyek a tér megváltoztatására, ill. újabb területek megismerésére készítetik. A világ „felfedezésének”, megismerésének kényszere független a biológiai szükségletektől, mert az ember térelemekkel kapcsolatos érzékenysége és gondolkodásának regionális dimenziója a gazdasági-társadalmi fejlődéssel mutat összefüggést.

c) *Az ember gazdasági-társadalmi tevékenysége* szempontjából az ember és tér viszonya olyan „erőtér”, amelyben megvalósítja önmagát. Az emberi tevékenység, a funkcionális rendszer kiépítése és működtetése a természeti-gazdasági-társadalmi köl-

csönkapsolatoknak olyan bonyolult rendszerében zajlik, amelyben e három alrendszer idődimenziója, változásának dinamikája különböző. Ezért az ember úgy valósítja meg önmagát, s elégti ki szükségleteit, hogy a rendszer egyensúlyának fenntartására is kényszerül (környezet fenntartás). Az emberi szükségletek kielégítése érdekében végzett gazdasági-társadalmi tevékenység és a hármastérdimenzió egyensúlyának fenntartásával kapcsolatos kényszer a természeti népek életében éppen úgy jelen van, mint a modern társadalmakban.

d) *Az ember és tér idődimenzióját* a történeti felfogás helyezi a térelemzés középpontjába. Abból indul ki, hogy a szociálgeográfiai funkcionális térnek is van történeti folyamatossága (kontinuitása), amely jelen van az ember gondolkodásában és magatartásában, a lokális és regionális tudat része, ezért befolyásolja az ember szándékolt cselekvését és konkrét térbeli magatartását.

e) *A tér szociálgeográfiai dimenziója* a földrajzi közelség és távolság, amely hat az ember térbeli aktivitására. Ezért a gazdasági-társadalmi fejlődéssel összefüggő közlekedés és kommunikáció funkciója meghatározza az ember térhasználatának irányát és intenzitását. E funkciók révén az ember térérzékelése megváltozik, a „közeli” és a „távol” a személyiség- és társadalomfejlődéssel viszonylagos jelleget ölt, relativizálódik.

Az ember és tér viszonya multidimenzionális, ezért a szaktudományok sora (földrajz, történelem, szociológia, ökonómia, néprajz, kulturális antropológia stb.) foglalkozik azzal a kölcsönkapcsolattal, amely az ember, az emberek csoportjai és a társadalom, valamint a tér között fennáll, aminek történeti kontinuitása van, és állandóan változik.

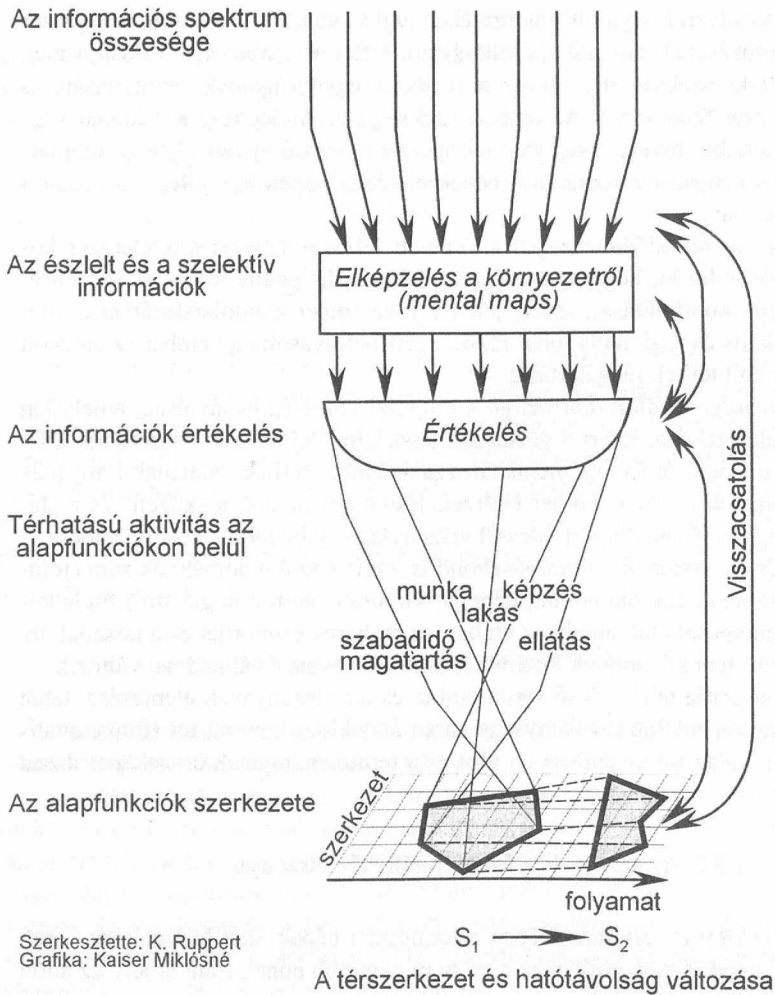
A szociálgeográfia tehát végső soron ember és tér viszonyának elemzése, tehát az ember gazdasági-társadalmi tevékenysége során átalakított konkrét tér (funkcionális telephelyrendszer), valamint az emberi lét idő- és a térdimenziójának összekapcsolásának alapul.

1.3.2. Az ember és a funkcionális tér viszonya

Az élettér DARWIN értelmezésében a természeti népek által használt tér, amelyen belül szükségleteiket kielégítik, s ez a tér nem nagyobb annál, mint amely az adott embercsoport életfeltételeit biztosítja.

A szociálgeográfia szempontjából az élettér fogalma az egyén és csoport által megélt funkcionális térre vonatkozik, amelyen belül szükségleteit kielégíti. Ez a tér történetileg változik, mert a funkcionális rendszer a társadalmi szükségleteknek megfelelően átalakul. RUPPERT az alábbi modellben¹³ foglalta össze a funkcionális rendszer átalakulását, s az ezzel összefüggő individuális és csoportspecifikus döntési mechanizmust (1. ábra). Ez alapján értelmezhető, hogy az ember térhasználatával kapcsolatos szándékolt cselekvése az észlelt, az élettérből megtapasztalt és a társadalmi miliő által közvetített, szelektív információk értékelése alapján alakul ki.

A már említett „empirische Realität” alapján nyert tapasztalat és a szelektív információ alakítja az egyén (individuum) alapfunkciókhoz fűződő viszonyának kiformalódását (pl. a munkamegosztásba való bekapcsolódást, vagyis azt, hol vállaljon munkát, hol és milyen lakásban lakjon, mivel töltsé szabadidejét stb.). Az ezzel kapcsolatos

1. ábra. Szociálgeográfiai térszerkezet (szerk. RUPPERT, K.)

emberi magatartást a család, a szomszédság, a kisebb-nagyobb közösségek, valamint a társadalmi nyilvánosság együttesen formálja. Minél zártabb a közösség, annál erősebb a csoportspecifikus hatás az egyén döntéseiben.

1.3.3. Az ember társadalompszichológiai szükségletei a térhasználatban

DELHEES¹⁴ és mások szerint az ember térhez fűződő viszonyát biológiai és társadalmi helyzetéből adódó szükségletek együttesen határozzák meg, amelynek 4 főbb összefüggését írják le:

a) *A biztonság iránti szükséglet* megjelenik a funkciók telephelyének kiválasztásában. A hazai régészeti feltárások is bizonyítják, hogy az avar, vagy az Árpád-kori településter¹⁵ kiválasztása (így pl. a hajlékok térbeli elhelyezése, a gazdasági tevékenység telephelyeinek kijelölése, a haszonállatok szálláshelyeinek meghatározása) során fontos szempont volt a térbeli biztonság. E biztonság csak a természetes tájelemek hasznosíthatóságának, tulajdonságainak és térbeli rendjének ismeretében volt megteremthető.

A gazdasági-társadalmi és technikai fejlődéssel az ember maga termeti meg a társadalmi funkciók térbeli biztonságát: a települések védelmi rendszerének kiépítését, a munkahelyek körbekerítését, az állatok védelmét, a közlekedési útvonalak ellenőrzését stb. A biztonság érdekében az ember felhasználja vagy átalakítja a természeti tájelemeket vagy a már épített környezetet, hogy a funkcionális rendszer térbeli rendje megfeleljen a mindenkori biztonsági követelményeknek.

A mai társadalmak a térhasználat törvényi szabályozásával elégtik ki az embernek azt a szükségletét, hogy a funkciók az adott térben biztonságosan működjenek és mindenki számára elérhetőek legyenek.

b) *Az ember identifikációs (önazonossági) szükséglete* nemcsak emberi kapcsolataiban, hanem a funkcionális térrel kialakult viszonyában is megjelenik. A funkcionális és építészeti szempontból is változatos tér gyorsítja és erősíti a tér-identifikációt, az ember elfogadja a teret, majd jól érzi magát benne. Ezt követi az a magatartás, amikor gazdagítani akarja életterét, azaz cselekvő részesévé lesz a téralakításnak.

A társadalom kihasználhatja az ember ez irányú érdeklődését és cselekvési szándékát, ehhez alkalmazkodik az ún. *interaktív terület-, táj- és településtervezés*, amikor az individuumból részesévé válhat a téralakításnak. Közismert, hogy a táj- vagy településrendezési célból készített tervek nyilvánosságra hozzák, azok lakossági észrevételek alapján módosíthatók, és nem csak a legitimáció célját szolgálják. Az ember térbeli identifikációjának kialakulása elképzelhetetlen emberi kapcsolatok nélkül, ezért elválaszthatatlan a szocializációtól és a lokális társadalmi integrációtól.

A településrendezés ily módon a funkciók térbeli elhelyezésével növelheti az ember térbeli kötődését, élményét. A szociálgeográfia ezért feltárja azok történetileg kialakult funkcióit, ill. telephelyeit, még létező kultúrtáj elemeit, amelyek a mai funkcionális rendszerbe beépítve növelik a tér-identifikációs erejét.

c) A fenti kérdéskörrel függ össze a harmadik igény, az *ember térbeli önmegvalósítási szükséglete*, ami abból adódik, hogy az ember harmóniát akar teremteni léte és környezete között. Abban a térben érzi jól magát, amelynek formálásában maga is részt vesz és felelősséget vállal, az életmód és a megélt tér környezetminősége között nem lehet tartós inkonzisztencia, mert az ember vagy a maga „képére” formálja át a teret, vagy előbb-utóbb otthagya, ha alakításába tartósan nincs beleszólása.

Ez az összefüggés különösen szembetűnő a hazai szuburbán területek családi ház építészetében vagy a város közeli üdülők beépítésében és telekhasználatában. Ezért a táj- és településrendezés, az építésszabályozás különböző szigorúságú előírásokkal igyekszik mederben tartani az ember „önmegvalósítási kényszerét”, ami a fentiek alapján csak részben sikerülhet.

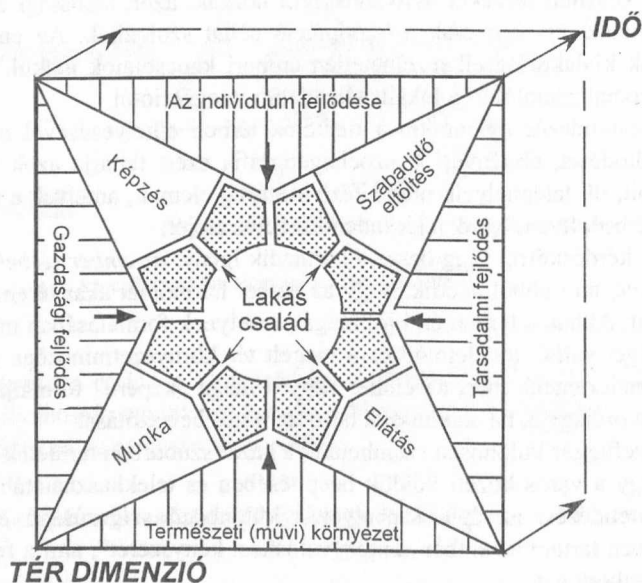
d) *Az ember térre vonatkozó esztétikai szükséglete* a természeti népeknél éppen úgy megfigyelhető, mint a modern társadalomban. Az alapfunkciók térbeli rendje a

társadalom, ill. a társadalmi csoportok érdeke alapján formálódik, de mindig magán viseli az adott társadalom, ill. csoport történetileg kialakult kultúráját. A szocializáció és az integráció során az egyén átveszi a lokalitás általánosan követett térbeli esztétikai normáit, de a korábbi elemeket gyakran fel is használja. Ezért a környezetkultúránk változásában követhető az ott élő ember esztétikai szükséglete, igényessége vagy igénytelensége a rend, tisztaság, forma és szín stb. iránt, aminek hagyománya, történeti kontinuitása is van, de ami külső hatásokra állandóan változik.

A mai társadalom az ember esztétika iránti szükségletét intézményesen igyekszik befolyásolni az oktatás, a művészetek és a kommunikáció segítségével. A gazdasági, társadalmi és kulturális globalizáció más, mindenek előtt a piaci érdekeket szolgáló esztétikai normákat követi, s háttérbe szorítja a történetileg kialakult lokális térsztétika tradicionális elemeit, ami gyengíti a téridentitást (BERÉNYI I: 2001a).

Az ember térhez kapcsolódó társadalompszichológiai szükségletei a személyiségfejlődés során alakulnak ki, aminek alapja a környezet megismerése, az életterben létező dolgok funkciójának érzékelése, értelmezése, majd a cselekvésben való hasznosítása. Az ember családjában, ill. közvetlen életterében tapasztalja meg a tér funkcionális jellegét, egyrészt azt, hogy a természeti elemek kölcsönkapcsolatban vannak egymással, másrészt azt, hogy az ember saját léte fenntartására maga hozza létre és építi ki azokat a funkciókat, amelyek létét tartósan biztosítják. Az ember tehát egyrészt megtapasztalja, másrészt a társadalmi nevelés révén megtanulja a funkcionális rendszer működését, összefüggéseit.

Az ember funkcionális rendszerrel összefüggő térelképzelése lényegét tekintve 4 dimenzióban értelmezhető (2. ábra).

2. ábra. Az ember és a funkcionális tér kapcsolata (szerk. BERÉNYI I.)

a) *A természeti (művi) környezet* abban az esetben válhat az ember identifikációs tényezőjévé, ha ismeri elemeinek lényegét és funkcióját a rendszer egészében. A komplex természeti térismeret, a természeti elemek funkcionális kapcsolatának felfedezése vezeti el a személyiséget annak felismeréséhez, hogy az épített környezet elemei is funkcionális egységet alkotnak a társadalmi lét érdekében.

b) *A gazdasági tér* ebben az értelemben már az ember, a társadalom által épített funkcionális rendszer, amely technikai fejlődése során folyamatosan távolodik a természeti rendszertől, mert közben át is alakítja azt, de sohasem kerülhet szembe a természeti tér alapvető törvényszerűségeivel, mert abban az esetben irracionálissá válik (vagy válhat) működése (gazdaságtalan működés, környezetszennyezés, a funkcióban lévő társadalmi csoportok érdekviszonyainak megváltozása stb.). Az ember mint gazdasági lény („homo oeconomicus”) nem függetlenítheti magát sem a természeti tértől, sem társadalmi kultúrájától, sem önmaga személyiségfejlődésétől.

c) *A társadalmi tér* és annak átalakulása közvetlenül befolyásolja az individuум térfelfogását. Ahogyan a család, a szomszédság, a kisebb és nagyobb közösség, valamint a társadalom intézményrendszere viszonyul a térhez, annak elemeihez és értékeihez, úgy alakul a személyiség és tér emocionális kapcsolata is.

d) *Az individuум térbeli magatartása* a fenti hármas dimenzió összhatásában változik, ami nem determinisztikus, mert az embernek van veleszületett személyes felelőssége önmaga és mások iránt. Emellett az embernek megvan az a képessége is, hogy szükségleteinek kielégítése során mérlegelje cselekvésének térbeli konzekvenciáit.

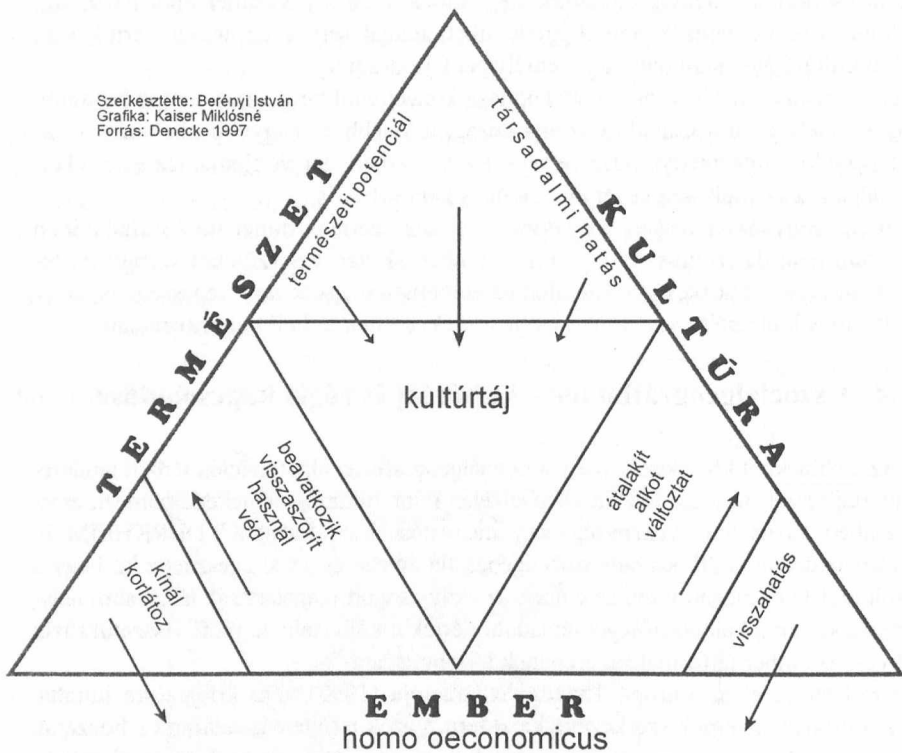
1.4. A szociálgeográfiai tér – kultúrtáj és régió kapcsolódása

Az előbbiekből következik, hogy a szociálgeográfia az alapfunkciók térbeli rendszerét a kultúrtáj részeként fogja fel, s a telephelyeket mint kultúrtáj-elemeket értelmezi, amelyek az emberi, társadalmi tevékenység tárgyi megvalósulásai („Substrat”) DURKHEIM, E. (1899) alap gondolatát a 20. századi szociálgeográfia átvette és azzal egészítette ki, hogy a tárgyiasult cselekvés magán viseli az ember, az aktív csoport magatartását, társadalmi helyzetét, tehát a kultúrtáj különbözőségei társadalmi értéket képviselnek, mert visszatükrözik a cselekvés, az ember tájformáló szerepének történetiségét.¹⁶

Ezt ismerte el az Európa Tanács deklarációja (1993), ami kifejezésre juttatta, hogy a kultúrtájak és régiók szerkezete, karaktere, s azok térelemei, valamint a hozzájuk kötődő emberi, lokális és regionális társadalmi viszonylatok az emberi tevékenység értékes dokumentumai, ezért az ember, a társadalom kulturális örökségét képezik és védendőek.

A deklaráció definíciója szerint *a kultúrtáj az ember gazdasági, társadalmi, ökológiai és esztétikai tevékenysége során átalakított természeti táj*, amelynek harmóniája tartósan szolgálja az embert. A régió a kultúrtájak funkcionális, igazgatási vagy ökonómiai téregységei, amelyek tartalma a közös társadalom-és kultúrtörténet (nyelv, vallás, életmód és magatartás stb.), amely egészében az ember térbeli identitását jelenti, s a közös társadalmi cselekvés forrása.

WÖBSE, H. H. (1999) szerint a kultúrtáj fogalma kettős értelmű, s elsősorban a természeti és antropogén tájlemek kölcsönkapcsolatát jelöli úgy, hogy utal az emberi tevékenység különböző területeire. Szociálgeográfiai értelemben a táj nem csupán önmagában létező geökológiai rendszer, hanem olyan interakciós tér, amelyben az ember, ill. az emberek bizonyos csoportja kialakítja életterét. Tehát a kultúrtáj az átalakított (antropogén) és a változatlan állapotában hagyott természeti elemek legmagasabb integrációs szintje, amelyet a társadalom, ill. az emberi csoportok létfeltételeit biztosító alapfunkciók kiépítése és működtetése révén hoznak létre. E kapcsolati rendszert DENECKE ábrája¹⁷ foglalja össze, amelynek középpontjában az emberi tevékenység szintere, a kultúrtáj áll (3. ábra).

3. ábra. A kultúrtáj az ember-természet-kultúra kapcsolatrendszerben (szerk. DENECKE, D.)

A tágabban értelmezett kultúra fogalma magába foglalja azt a különbséget is, ami a természet és az önmagát megvalósító ember világa között kialakult. A materialista szemlélet a kultúrtáj elemének csak az ember anyagi kultúráját tekinti. Ez a nézet WÖBSE¹⁸ szerint egy olyan eltúlzott természettudományos-technikai szemlélet következménye, amely szembeállítja az emberi alkotótevékenységet a természettel, tehát egyik oldalon áll a természeti táj, a másikon a kultúra. Valójában a kultúra nem ellentéte

vagy alternatívája a természetnek, mert a kultúra azt is jelenti, hogy az ember felelősen megőrzi életfeltételeit. Következésképpen az ökonómia nem determinálhatja egyoldalúan a térhasználatot, mert az környezeti, majd társadalmi krízist eredményez.

A szociálgeográfia a kultúrtáj „tartalmából” csak azokat az összefüggéseket, tájelemeket és szerkezeteket teszi vizsgálatá tárgyává, amelyek az emberi lét alapfunkcióival vannak összefüggésben, mert abból indul ki, hogy

a) a kultúrtáj a társadalom és társadalmi csoportok „materializálódott szelleme,”

b) mint multifunkcionális rendszer történetileg különböző társadalmi tevékenységek tere lehet,

c) a táji szintézist az ember ökonómiai, ökológiai, esztétikai és kulturális tevékenysége teremti meg,

d) kultúrtáj szintézise történeti fejlődés eredménye, s a benne lévő funkcióknak kontinuitása van.

A szociálgeográfia tehát a kultúrtáj megismerési területének¹⁹ csak egy részét fedi le (1. táblázat).

1. táblázat A kultúrtáj megismerési területeinek kritériumai

M e g i s m e r é s i t e r ü l e t e k		
I. Térbeli tájékozódás	II. A tájelemek és folyamatok felismerése és értelmezése az emberi cselekvés szempontjából.	III. A társadalmi kommunikáció szempontja
1. A térkapcsolat létrejötte: — a vonalak, — pontok, — felületek kategóriája	1. Természet-háztartás — az objektum természet közeli-sége, — veszélyeztetettsége, — a károsodás mértéke	1. A térhatás különlegessége — megközelíthetősége, járhatósága, — újdonsága — sokszínűsége.
2. Megismerés funkciók — ritmus (dominanciák, harmónia, kontinuitás), — méretbeli különbség, — dimenzió (a tájelemek száma, területe, szín és forma)	2. Kultúrtörténeti funkció — az építés módja, — a földhasználat módja és sajátossága, — az építmény, épület különös sajátossága	2. Térkapcsolati funkció — a táj áttekinthetősége (kilátás, átláthatóság) — látási viszonyok, — összhatás
3. Szerkezeti funkciók — relief, — szerkezeti egységek, — kontrasztok (erdő árnyékolás, virágzás)	3. Jövőbe mutató funkció — állapot és gondozottság, — fejlettségi állapot (szukcessziós stádium, növekedési forma), — fejlődési képesség	3. Élettér funkciók — kommunikáció, — lakás (lakni), — higiénia

Áttekintve a kultúrtáj megismerési területeinek kritériumait, a táblázat alapján megállapíthatók a következők:

a) A II. megismerési terület a *tájelemek és folyamatok felismerése és értelmezése* az emberi cselekvés szempontjából több mint száz éve a funkcionális emberföldrajz (a 20. század második felében a szociálgeográfia) tárgyköre. Különösen a tájelemek kultúrtörténeti funkcióváltásának elemzése (II.2. kritérium) az, ami a területi prognosztika egyik pilléreként funkcionál (STIENS, G. 1996). A nagy múltú, de a jövőbe is mutató

funkció kiválasztása a település- vagy a térségfejlesztés esetében ugyanis meghatározhatja a társadalmi tér fenntarthatóságát.

b) A III. megismerési terület mindhárom kritériuma az ember, az embercsoportok, ill. a társadalom *térbeli magatartásával* van összefüggésben, tehát az ember és tér társadalompszichológiai összefüggéseit taglalja.

c) A III.3. „életér funkció” a *társadalmi alapfunkciók rendszere*, amelyet az ember, ill. embercsoport létmegnyilvánulásának tekintünk.

1.4.1. A kultúrtáj és a régió kapcsolata

A *régió* fogalma alatt a szociálgeográfia olyan *nagyobb területi egységet* ért, amely *több tájat (értelemszerűen kultúrtájat) meghatározott funkcionális rendszerben fog át*. Minél differenciáltabb a régió funkcionális rendszere, annál önállóbb a regionális struktúra, és annál karakterisztikusabb az adott társadalom regionális tudata.

A régió földrajzi, gazdasági és társadalmi-kulturális értelemben is definiálható társadalmi téregység, ami nem jelent önálló igazgatási területet. (Pl. az Alpok régiójának földrajzi, gazdasági, társadalmi, sőt kulturális jellemzői nagyon hasonlóak, pedig különböző országok igazgatási rendszeréhez tartoznak, eltérő gazdasági-társadalmi mechanizmusok motiválják az ember térhasználatát, az emberi cselekvés táji konzekvenciái mégis hasonlóak, amelyek együttesen adják a régió karakterét.)

Ha régió alapegysége a kultúrtáj, a kultúrtáj pedig az ott élők identifikációs tere, amely fontos szerepet játszik a személyiség fejlődésében, akkor a régió az ember szempontjából nem absztrakt térfogalom, hanem a *téridentitás „magasabb szintje”*, amelyben már meghatározó szerepet kap az általánosabban értelmezett, történetileg kialakult kultúra. Minél nagyobb e kultúra történeti dimenziója, a kultúrtáji karakter kontinuitása, annál erőteljesebb a regionális tudat.

1.4.2. A kultúrtáj, a régió és az új európai regionalizmus

A fenti megfontolás alapján az Európa Tanács javaslatára készült el Európa új regionális koncepciója (EUREK, 1997), amely szerint *az európai kultúrtájak és régiók sokszínűsége gazdasági-társadalmi erőforrás, ezért azok „kreatív” – természeti-társadalmi adottságokhoz igazodó – megőrzésére és fejlesztésére van szükség*. Ez csak akkor lehetséges, ha a kultúrtájak változásáról, természeti, gazdasági, társadalmi adottságaik állapotáról tudományosan megalapozott információs rendszer áll rendelkezésre. Ennek alapja egy olyan *kultúrtáj-kataszter*, amelyhez multidiszciplináris értékelés kapcsolódik.

Az EUREK egyértelmű különbséget tesz a vidéki (falusi) és a városi kultúrtájörökség kezelése között, az előbbi esetben az ún. „kreatív átalakítást” ajánlja, míg az utóbbiban a megőrzés elvét helyezi előtérbe:

1. A *falusi kultúrtáj „kreatív átalakítása”* azt jelenti, hogy az új tájszerkezetet a kultúrtörténeti örökség (tájképet meghatározó földhasználat, faluszerkezet stb.) megőrzésével, a tájesztétika és az ökológiai egyensúly figyelembe vételével kell kialakítani.

Ezért a kultúrtáj védelme és a területfejlesztési követelmények érvényesítése érdekében fellépő intézmények között az eddigieknél jobb koordinációra van szükség. A kreatív átalakítás elve a használatból kieső és a túlhasznosított falusi térségekre egyaránt vonatkozik. Az alapvető cél az emberi tevékenység révén megbomlott táji egyensúly helyreállítása.

Az alkalmazott szociálgeográfia azokat az aktív csoportokat határozza meg, amelyek érdek- vagy értékracionális szempontból, érzelmileg vagy tradicionálisan kötődnek a kultúrtájhoz, s részesei a kreatív átalakításnak. A tudomány szerepe ez esetben interaktív, alkalmazott szempontú, ezért nem tézisekből, hanem az empirikus felvételezéssel kapott információk értékelése alapján általánosít.

2. A „városi kulturális örökség” megőrzésével kapcsolatban is kettős követelménynek kell megfelelni, egyrészt figyelembe kell venni a városi élettér állandó, szükségletek szerinti változását, másrészt folyamatosan *integrálni* kell azt a *kulturális örökséget*, amely az ember térbeli identitásának alapja.

Az EUREK fontosnak tartja a város horizontális terjeszkedésével összefüggő hatásvizsgálatokat, amelyek felhívják a figyelmet a kultúrtáj veszélyeztetettségére. A belső városrészek kulturális öröksége pedig akkor védhető, ha tudományosan értékelhető épületkataszter áll rendelkezésre, ami alapján a városszerkezet történetisége elemezhető és minden városszerkezeti beavatkozás mások számára is értelmezhető.

A kultúrtáj-megőrzésével kapcsolatos EUREK koncepciója 3 témára különös hangsúlyt helyez: a tájesztétikára, a funkciók tájképi megjelenésére és a történetileg kialakult tájkép harmóniájának fenntartására.

Ezek közül az új koncepció a *tájesztétikát* a kultúrtáj-fenntartás és -fejlesztés meghatározó tényezőjeként kezeli, mert abból indul ki, hogy a táj szépségének emocionális hatása van. A változatos, tagolt, tradicionálisan hasznosított tájat és beépített teret az ember pozitív kontrasztként éli meg a monoton erdős tájjal, az uniformizált várossal vagy faluval szemben.

TREPL, L. (1987) szerint a tájképi attraktivitás, a szépség a természetes és kultúrtáji elemek térbeli – vertikális és horizontális – adottságokhoz igazodó egyensúlyán alapul, ezért tájesztétikai élményt nemcsak a tradicionális táj nyújthat, hanem pl. a magas színvonalon kiépített ipari térség, közlekedési infrastruktúra vagy városi magasépítés is. Ezért a tájesztétikai értékek meghatározása, leírása és tervezési szempontú objektív értelmezése, a jó módszerek (GARAIS-GRAHMANN, F.-J. 1993) ellenére is relatív, mert a táj szépsége emocionálisan mást jelent az esztétikán nevelkedett tervező, kutató, városi vagy falusi polgár, és ismét mást a táj hasznosságából élő ember szempontjából.

A kultúrtáj szépsége által kiváltott érzelmi (emocionális) állapot két ellentétes – negatív és pozitív – hatás eredménye. A kultúrtáj esztétikai értékelése is emocionális, de a kutató igyekszik kizárni a pillanatnyi indulatot, izgalmat, érzelmi állapotot, úgy tesz kísérletet az ember kultúrtájhoz fűződő tartós érzelmi állapotának felmérésére.²⁰

Az érzelmi tapasztalat iránya (amely pozitív vagy negatív) az emberi szükséglet kielégítettségétől függ, a szükségletnek pedig 4 meghatározó összetevője van: *a tájékozódás, a térről kapható információ, az identitás és a szépség iránti igény*. A szépség megítélése azonban függőségi viszonyban van a másik hárommal kapcsolatos megelé-

gedettséggel. Ezért a szerzők többsége szerint az ember kultúrtájhoz fűződő „esztétikai tetszési indexe” a meglévő funkciók szerkezetétől, a táj sokszínűségétől, sajátosságától és természet-közelségétől függ. A kultúrtáj fenntartásnak és fejlesztésnek tehát az a célja, hogy a pozitív emocionális hatást kiváltó táji elemek számát, ill. hatásfokát erősítse.

1.5. A szociálgeográfiai kultúrtáj- és régióelemzés módszere

Ha JASPERS²¹ tudomány-definíciójából indulunk ki, akkor a táj – természeti és kultúrtáj – a földrajzi kutatás „tárgya”. Az előbbi jelenségeit a természeti törvények, míg az utóbbiét a gazdasági-társadalmi folyamatok által motivált emberi cselekvés alakítja. A kultúrtájban két térbeli rendszer – a természeti és gazdasági-társadalmi rendszer – bonyolult, sokszor egymást feltételező kapcsolata alakult ki az emberi tevékenység révén, amelynek egyensúlyáért az ember felelős. Csakhogy a differenciált társadalom különböző emberi csoportjai eltérő módon viszonyulnak a kultúrtájhoz, mint funkcionális rendszerhez. Ebből következik, hogy *a szociálgeográfia egyik fő feladata a kultúrtáj-változás csoportspecifikus összefüggéseinek feltárása azzal a céllal, hogy a kultúrtáj-fenntartás tudományosan megalapozott legyen és tartósan szolgálja az embert.*

Mivel a szociálgeográfia az „empirische Realität”-ből indul ki, amelyet az ember társadalmi cselekvésével a térben létrehozott, ezért térelemzése az alábbi lépéseket követi:

a) *Kultúrtáj-kataszter készítése és a tematikus térképezés*²² egyrészt a tájelemek topografikus rögzítését jelenti (4. ábra), másrészt a tájelemek földrajzi helyzetét, szakdefinióját, keletkezési idejét, jellegének leírását, funkcióját, továbbá annak történeti változását, kultúrtörténeti jelentőségét és összehasonlító értékelését tartalmazza a szaktudományok és a különböző társadalmi érdekcsoportok szempontjából. A kataszter tehát földrajzi, történeti, művészettörténeti, néprajzi, régészeti és szociológiai információt egyaránt tartalmaz. Az információt a kultúrtáj-archívum kezeli, amely folyamatosan regisztrálja a kultúrtáj átalakulását. Ezen a széles bázison készülnek azok a település-, táj- és régió-monográfiák, amelyek egyrészt a szaktudományi oktatást, másrészt a lokális és regionális tudat elmélyítését szolgálják. Ugyanakkor gyakorlati szempontból ez az információbázis az alapja a táj- és településfejlesztést és -rendezést megalapozó tanulmányoknak. Az interaktív tervezés ez alapján jelöli ki a további szaktudományi kutatások főbb irányait.

b) *A kultúrtáj és régió szociálgeográfiai szempontú leírása* arra irányul, hogy a tájelemek változásában felismerje a természeti tér, a gazdaság- és a társadalomszerkezet átalakulásának irányát, s abban értelmezze az ember, ill. az embercsoportok, valamint a társadalom cselekvését. A területi szintézis eredménye lehet elméleti és gyakorlati, alkalmazott tudományi szempontú egyaránt.

c) *A kultúrtáj és régió értékelése* elsődlegesen alkalmazott tudományi szempontú és erősen interdiszciplináris jellegű, mert az adott település, táj, régió alkalmasságát, hasznosíthatóságát helyezi a középpontba, tehát terület- és településfejlesztési célú. Emiatt az ilyen értékelés általában funkcionális szemléletű és deduktív módszerű, mert az adott település, kultúrtáj, régió lehetséges fejlesztését általánosabb gazdasági-társadalmi folyamatokból vezeti le.

Dátum:	Felvételező:	Oldal: 1
Jegyzék száma:		
Az objektum helye:	Megye:	Egyéb:
Település:		
Térképlap száma:		
Kistáj-kataszter:		
Terület:		
A tájelem megnevezése:		
Keletkezése (két időpont):		
Leírása:		
Kultúrtörténeti jelentősége:		
Ritkasága, egyedisége:		
Állapota:		
Védelem és fejlesztési lehetőség:		

Dátum:	Felvételező:	Oldal: 2
Jegyzék/lajstrom száma:		
		Kép
Dátum:	Felvételező, ill. forrás:	Térképkivágat:
Fotóarchívum		
Térképlap száma:		M:
Általános irodalom:		
A tájelemről szóló irodalom:		
Informátor:		

4. ábra. A kultúrtáj-kaszter adatlapja (szerk. WÖBSE, H. H.)

Mindebből következik, hogy a kultúrtáj és a régió jövőjének meghatározásában elvileg az alábbi 4 érdekcsoport van jelen:

a) A *tudomány*, amely az egyes szaktudományok szempontjait követve az adott település, táj régió valóságának megismerésében érdekelt, ami új elméleti és módszertani eredményekhez is vezethet.

b) A *lokális társadalom*, amely gazdasági-társadalmi-kulturális egzisztenciájának megőrzésében érdekelt.

c) A *területi tervezés és -rendezés*, amely a nagyobb regionális egységek funkcionális működőképességének megőrzéséért felelős.

d) A *vállalkozók* csoportjának ökonómiai érdekeltége.

2. A szociálgeográfia térszemléletének történeti változása²³

A természeti és társadalmi tér kapcsolata LE PLAY, F. (1855) szerint szoros, oksági kapcsolat, ezért a szakirodalom őt tekinti a *földrajzi determinizmus* előfutárának, akinek gondolata végül is RATZEL, F. munkáiban (1897, 1907) teljesedett ki. LE PLAY különböző európai országokban vizsgálta a családok életkörülményeit és arra a következtetésre jutott, hogy a családok munkájuk révén közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állnak a földrajzi környezettel, amely meghatározza egzisztenciájukat. A népesség foglalkozási szerkezetét, fogyasztási szokásait, anyagi kultúráját nem az adott terület gazdasági szerkezetéből, a népesség területi eloszlásából és a jövedelmi különbségekből, hanem a tér természeti adottságaiból vezette le.

A társadalmi-gazdasági területegységeket („modes du travail”) a természeti térgazdaság-társadalom hármasságának sajátos területi szerveződése alapján jellemezte.

A tér-gazdaság-társadalom kapcsolatát a 19. század második felében mindinkább egységes rendszernek tekintették, amelynek elemei között szoros oksági kapcsolat van. E kapcsolatrendszer működésének, fejlődésének magyarázatában mind nagyobb szerepet kapott DARWIN fejlődésemélete, azaz a biológia, ill. a természettudományok korabeli szemlélete. DARWIN természetes szelekciós elméletét kivetítették az emberi társadalom fejlődésére, s így magyarázták az emberi kultúra területi különbségeit. Mindezt alátámasztották az újkori földrajzi felfedezések is, majd a gyarmatosítás, amely olyan természeti népeket tett ismertté, amelyek közelebb álltak a természeti „rendszerhez”, mint az európai értelemben ismert emberi társadalomhoz.

Így tehát amikor RATZEL eltúlozta a természeti környezetnek az emberi társadalomra gyakorolt hatását, akkor a korabeli tudományos eredményekből és valóságismeretből (felfedezések) indult ki. RATZEL ugyanis elsősorban természettudós volt, ezért a területi fejlődés „motorjának” a természeti környezetet tartotta, amely szerinte meghatározza az emberi tevékenység lehetőségeit, térbeli irányát, területi eloszlását a Földön.

A terület s az ország civilizációs szintje a természeti adottságok függvénye. RATZEL tehát a LE PLAY által leírt természeti tér-gazdaság-társadalom hatásmechanizmust egyoldalúan, a természeti feltételekből kiindulva értelmezte. Ebben nem csupán természettudományos felkészültsége játszott szerepet, hanem az is, hogy bejárta az Alpokat, Itáliát, Magyarországot, Mexikót, Kubát és Észak-Amerikát, ami átfogó regionális gondolkodáshoz vezetett. RATZEL a tájat LE PLAY alapján egységes egésznek tekinti, amelynek mint egésznek fejlődésében nyilvánul meg a darwini fejlődélmélet.

A szociálgeográfiai térszemlélet fejlődése szempontjából az látszik fontosnak, hogy RATZEL a természet és társadalom makrofolyamatainak térbeli összefüggésére irányította a figyelmet. Ezért ma sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy *a tér-gazdaságtársadalom olyan kölcsönkapcsolat-rendszert alkot, ami a modern társadalmakban is kifejezésre jut. Ezért e rendszer működésének, táji megvalósulásának lehetnek és vannak is olyan sajátosságai, amelyek a természeti környezetre vezethetők vissza.*

A mai regionális szemlélet újra nagy figyelmet szentel a természeti-táji adottságoknak, sokak szerint ehhez igazodva valósítható meg a fenntartható fejlődés. A természet és az emberi tevékenység egyensúlyának helyreállítása irányába mutatnak a tájrekonstrukciós programok, az ökológia, a szervesépítéstudomány stb., amelyeket az egyes országok területfejlesztési programjai támogatnak.

Az emberföldrajz posibilista fázisa, amely az ember környezetformáló, átalakító szerepét hangsúlyozza, a 19-20. század fordulójára esik, arra az időszakra, amikor az európai társadalmak gazdasági-technikai fejlettsége olyan színvonalat ért el, hogy nyilvánvalóvá vált: az ember alapvetően képes környezetét átalakítani. Az is szembetűnővé, a statisztikában „mérhetővé”, a szociológia számára igazolhatóvá vált, hogy az ember térbeli aktivitása, magatartása sokkal inkább társadalmi, mint természeti okokra, törvényszerűségekre vezethető vissza (DURKHEIM, E. 1899).

A népesség foglalkozási átrétegződésével, területi koncentrációjával, a városnövekedéssel olyan regionális konfliktusok alakultak ki, amelyeket a természet és a társadalom kapcsolatának korábbi értelmezése alapján már nem lehetett magyarázni. Ezért a szociálgeográfia térszemléletében az emberi cselekvőképesség került előtérbe, főként a szociológia és más társadalomtudományok (ökonómia, kulturális antropológia stb.) hatására. A természeti tér-gazdaság-társadalom korábbi gondolati sémáját, s igazolni látszott egyoldalú oksági összefüggését VIDAL DE LA BLACHE, P. (1902) „megfordítja”, s a környezet átalakulását az ember szabad akarata megnyilvánulásának tekinti. Számára az átalakított környezet, a történetileg kialakított kultúrtáj az ember „egzisztenciaharcának”, kezdeményezésének eredménye, amelynek során az ember a természeti adottságokat nagyon különböző módon értékeli és hasznosítja, tehát az ember relatív autonómiáját hangsúlyozza a természettel szemben.

Noha VIDAL DE LA BLACHE „egzisztenciaharcában” is felismerhető a darwini természetszemlélet, mégis, RATZEL-lel szemben, az emberi tevékenység révén kialakult környezetet társadalmi okokkal magyarázza. Mindez nemcsak abból következett, hogy VIDAL DE LA BLACHE a történettudomány felől közelített az ember térbeli tevékenységének értelmezéséhez, s ennek következtében a környezeti valóságot, annak átalakulását a társadalom fejlődésére vezette vissza, hanem abból is, hogy nem deduktív módon közelített a valósághoz, hanem nagyszámú empirikus vizsgálat alapján értel-

mezte azt. Munkamódszere nem a globális folyamatok, összefüggések „megfigyelésén”, a tapasztalatok rendszerezésén és összegezésén, hanem a jelenségekre vonatkozó mennyiségi és minőségi jellemzők felmérésén, kialakulásuk tisztázásán, az oksági tényezők feltárásán alapult. Mivel lokális vizsgálataiban minden esetben az ott élő ember társadalmi sajátosságait (faji, vallási, foglalkozási stb.) tudta kimutatni, joggal állapította meg, hogy az ember legfontosabb térszervező erőit nem lehet a környezeti tanokkal (environmentalizmus) megmagyarázni.

A népesség egész térbeli megnyilvánulását magából az életformából („genres de vie”) vezette le. Az egyes életformacsoportok – szerinte – a maguk szándékai szerint alakítják át a környezetet, és az adottságokat nagyon különböző módon hasznosítják. A tevékenység módját pedig elsősorban a történelmi, vallási, kulturális és pszichológiai tradíciók határozzák meg. VIDAL DE LA BLACHE már egyértelműen elismerte a társadalmi viszonyok térszerkezetre gyakorolt hatását; szerinte az ember társadalmi és gazdasági aktivitása (s főként munkája) révén alakítja át környezetét, ami a mindenkori civilizációs szint függvénye.

A társadalmi tér értelmezésében a LE PLAY-i hármas struktúra „megfordítása” – tehát a társadalom-gazdaság-természeti tér ok-okozat kapcsolatának központba állítása – megváltoztatta a szociálgeográfia térszemléletét és térelemzési módszerét. Előtérbe került az empirikus térelemzés, mert e módszerrel lehetett bemutatni az ember térformáló tevékenységét, s lehetett értelmezni az „empirische Realität” sajátosságait. Ez a felfogás határozza meg a 20. századi regionális társadalomkutatási diszciplínákat is.

A szociálgeográfia térfelfogása szempontjából különös jelentősége van annak, hogy VIDAL DE LA BLACHE az embert és környezetét egységes, összefüggő „rendszerként” fogja fel, amelynek középpontjában az alkotó ember áll. A környezet a természeti és társadalmi hatások, törvényszerűségek alapján változik, de abban döntő szerepe van az ember szubjektív akarátának. Az ember tehát maga is földrajzi tényező, s úgy változik a történelmi fejlődése során, hogy közben átalakítja környezetét.

A mai szociálgeográfiai gondolkodás elsősorban abban tér el a francia geográfusétól, hogy ma a hangsúlyt az emberi csoportok tevékenységére helyezik és a szubjektum mint a csoport tagja jelenik meg. Ma sem tagadjuk ugyan az ember szabad akarátát, az egyéni döntés lehetőségét, de abban ma a „csoportelvárások” szerepét meghatározónak tekintjük, s ebben a szociológia társadalmi cselekvésről vallott felfogása is jelen van (WEBER, M. 1987).

Az ember és a táj, ill. kultúrtáj kölcsönkapcsolatának e felfogása valójában DURKHEIM nézetéből is eredeztethető, aki az ember tájban létrehozott anyagi kultúráját már egységes egésznek tekintette. Ő a társadalmi valóságot az ún. belső és külső társadalmi környezet kettőssége alapján fogta fel. A társadalmi magatartás területi, táji különbségeit a vallás, a nevelés és a foglalkozás különbözőségére vezette vissza. A népesség területi elterjedése, a közlekedési hálózat, a lakóterület, a települések elrendeződése valójában az illető társadalom szubsztrátuma („Substrats”). A cél e szubsztrátum megismerése, mert ennek alapján következtetni lehet az ott élő társadalomra. E problémát DURKHEIM a szociológia részdiszciplínájának tekintette, s ezért tanítványai is eltávolodtak tőle. Utódai a „Morphologie sociale”-t a demográfia és az emberföldrajz egyféle szintézisének tekintették.

DURKHEIM munkásságára itt azért is utalunk, mert nézeteinek „társadalmi morfológiai” vonala sokkal hatásosabban jutott érvényre az emberföldrajz morfológiai irányzatában, majd a 20. század második felében feléledő kultúrtáj-analízisben, a társadalmi tér tematikus térképezésében.

Az emberföldrajz morfológiai fázisát képviselő irányzat kétségkívül legismertebb képviselője SCHLÜTER, O. (1906), akinek célja az emberformálta kultúrtáj bemutatása volt. Különös súlyt helyezett a kultúrtáj genezisére, de azt elsősorban a formális struktúra változása alapján írta le.

A társadalmi térelemzésnek e módját sok kritika érte, mivel a kultúrtáj szerkezeti és formai elemei alapján még nem lehet következtetni az ottani társadalom életére. A formák és azok változása mögött azokat az erőket és folyamatokat kell megtalálni, amelyek a változást előidéztek. A forma és a „tartalom” (funkció) között nincs szükség-szerű összhang, gyakori, hogy a térképző folyamatok előrehaladtak, miközben a forma változatlan.

SCHLÜTER „mentségére” talán célszerű megemlíteni, hogy koncepciója tényleges megfigyeléseken alapult. A 19.-20. század fordulóján a gazdasági-társadalmi haladás, s ezzel összefüggésben a táji átalakulás a mainál sokkal lassúbb volt. A tájszerkezet, a táj, ill. a környezet (pl. település) morfológiája és az ott élő társadalom életjelenségei között sokkal több megfelelés volt, mint ma, így igazságtalanok lennének, ha mindarra a mai átalakulási folyamatok „sebességét” vetítenénk vissza. SCHLÜTER tehát esetenként a morfológiából reális következtetéseket vont le, mint ahogy ezt tanulmányai jelzik is. A probléma inkább abban van, hogy a környezet fizionómiája többjelentésű lehet, különböző erők és folyamatok hasonló táji fizionómiát képesek kialakítani.

Végző soron DURKHEIM és SCHLÜTER érdeme abban van, hogy felhívták a figyelmet arra, hogy a társadalom vagy az emberek bizonyos csoportjai rájuk jellemző formákat képesek létrehozni. A táj tehát bizonyos mértékben visszatükrözi az ott élők tevékenységét, a társadalom jelenlévő funkcióit.

A társadalmi tér formai elemei ma is fontos szerepet játszanak a szociálgeográfia térszemléletében, mert az ember térbeli magatartásának bizonyos összefüggéseit éppen a formai elemekhez való viszony alapján lehet leírni, pl. a településkörnyezettel kapcsolatos magatartást.

A funkcionális emberföldrajz kialakulását a földrajzi munkamegosztás erősödése, az eltérő funkciójú területek, települések és településrészek kialakulása hozta magával. A „human ecology” (BARROWS, H. H. 1923) jelentős hatással volt a szociálgeográfia társadalmi térszemléletére, főként azzal, hogy a biológiai szemléletet és részben fogalmait alkalmazta a térbeli jelenségek magyarázatában. Ezek közül kétségkívül az ökológia fogalma terjedt el a legáltalánosabban, miután az ember és társadalmi környezete kapcsolatának kifejezésére is alkalmazták. Sőt, a darwini létért való harc elvét is felhasználták, ill. kivetítették az emberi társadalomra, mindenekelőtt a városi társadalomra.

Európában az amerikai BURGESS, E. W. városmodellje (1925) azért provokált vitát, mert funkcionális városövezetéhez olyan társadalmi kísérőjelenségeket is hozzákapsolt, amelyek az európai nagyvárosokban akkor ismeretlenek voltak (pl. ilyen volt az etnikai vagy vallási szegregálódás). A városökológiai munkák jelentős része a tele-

pülést mint társadalmi térszerkezetet gyakran a biológiai szervezet működésének mintájára írta le. E szerkezetet a benne kiépült lakás, munkahely, iskola, üzletek, szolgáltatást és pihenést szolgáló intézmények közötti kommunikáció és információ határozza meg. Mindez funkcionális rendszert képez, s nem más, mint társadalomökológiai rendszer.

Ha BOBEK, H. (1927) városfogalmára, vagy későbbi szociálgeográfiai alapfunkcióira gondolunk, akkor nyilvánvaló a koncepcionális rokonság. Sőt, W. CHRISTALLERT (1933) is ez a funkcionális modellszemlélet vezette a központi helyek elméletének megalkotásához.

A mai szociálgeográfiában a funkció fogalma kettős jelentésű, függőségi viszonyt és létmegnyilvánulást egyaránt kifejez. Az előbbi esetben a földrajz kvantitatív irányzata használja a mérhető nagyságok közötti kapcsolat kifejezésére, míg a társadalomökológiához közel álló irányzat a funkciót szükséglet-feladat-tevékenység hármasságként, azaz létmegnyilvánulásként értelmezi.

A társadalomökológiai vizsgálatok azonban kezdettől fogva elsősorban a városi társadalom életjelenségeinek komplex értelmezésére, modellezésére szorítkoztak, s nem léptek fel azzal az igénnyel, hogy a felfogást a regionális vizsgálatokban is alkalmazzák. A szociálökológiai személet Európában is elsősorban a városszociológiai és városföldrajzi vizsgálatokat gazdagította.

BOBEK, H. (1948) kísérletet tett arra, hogy *a társadalmi teret komplex funkcionális szerkezetként értelmezze*, de valójában kevés sikerrel, mert javasolt funkcionális felosztása (1. bioszociális; 2. gazdasági; 3. politikai; 4. topológiai; 5. migrációs; 6. kulturális funkciók) és terminológiája nem épült be a szakirodalomba. Ennek ellenére BOBEK alap gondolata tovább élt, s felosztása a gyakorlatban a területrendezés „funkciókatalógusában” ismerhető fel, amelyet azután PARTZSCH, D. (1970) a szociálgeográfia térkategóriáiként fogott fel, s ez lett a mai térszemlélet alapja.

3. A szociálgeográfia rokontudományi kapcsolódásai

3.1. Általános megjegyzések

A szociálgeográfia társadalmi tértudomány. Az olvasó e diszciplína hallatán leggyakrabban a szociológiára asszociál, pedig amíg a *szociológia* a társadalmi cselekvés értelmezésére és ezen keresztül a cselekvés menetének és hatásainak oksági magyarázatára törekszik (WEBER, M. 1987), addig a *szociálgeográfia* a konkrét cselekvés földrajzi, térbeli konzekvenciáit értelmezi.

A szociológia cselekvésnek nevez minden emberi viselkedést, mindegy, hogy külső vagy belső ténykedésről, valaminek az elmulasztásáról vagy elkészüléséről van-e szó. A szociálgeográfia cselekvésfogalma viszont a *földrajzi térben lejátszódó csoportaktivitást* fejezi ki, amelynek során az emberek bizonyos csoportja környezetét átalakít

ja. Ehhez kapcsolódnak a szociálgeográfia alapfogalmai (aktivitási csoport, aktivitási tér, az aktivitás iránya, sebessége stb.), amelyekkel lehetővé teszi a funkcionális térszerkezet mozgását.

A cselekvés fogalmának értelmezésében a másik alapvető különbség az, hogy a *szociológia* a társadalmi képződményekben (pl. funkciók) az egyes ember sajátos cselekvésének folyamatait és összefüggéseit látja, hiszen az értelemhez igazodó cselekvés csakis az egyes ember cselekvésében értelmezhető, ami persze nem jelenti azt, hogy a képződményeken a „kollektív” jelleg nem figyelhető meg. Ezzel szemben a *szociálgeográfia az egyes funkciók* működésében, működtetésében az *emberek bizonyos csoportjának* konkrét társadalmi tevékenységét látja, amelynek során környezetét átalakítja, rá jellemző tájelemeket, ill. tájszerkezetet hoz létre, s kapcsolatokat tételez fel a csoportok jellege és a funkciók különbözősége között.

Mivel a szociálgeográfia cselekvésfogalma szűkebb értelmű, mint a szociológiáé, ezért a funkciók működésének némely sajátossága nem is volt magyarázható a funkciót hordozó csoportok társadalmi helyzetével. Ennek konzekvenciájaként jelentek meg a szociálgeográfia új irányzatai (angolszász területen a *Perception geography*, a német területeken a *Wahrnehmungsgographie*), amelyek a cselekvés érték- és célracionális, emocionális vagy tradicionális indítékait is igyekeztek feltárni.

Az összefüggések kifejtésében ez az a „határ”, amelyet a szociálgeográfia eddig nem lépett át, mert az elemzés a cselekvés konzekvenciáinak megismerésére irányult, mindenekelőtt arra a lehetséges konfliktusra, amely a szándékolt cselekvés és a valóság között fennáll.

A *szociológia és a szociálgeográfia közötti különbséget* THOMALE²⁴ abban látja, hogy míg az előbbi a társadalmat és annak csoportjait vagy az individuumot önmagukban, ill. társadalmi viszonyrendszereikben vizsgálja, addig a szociálgeográfia az ugyanezen csoportok létmegnyilvánulásaival összefüggő térbeli magatartást, aktivitást magyarázza. ATTESLANDER szerint²⁵ a szociálgeográfia a *tér*, a szociológia a *társadalom* magyarázatára összpontosít. A két tudományág közötti „határviták” a 20. század elején kezdődtek, amikor az amszterdami szociológiai iskola hívei a „sozialer Geographie” diszciplínában akarták a szociológiát és a korabeli politikai földrajzot egyesíteni. Ennek kétségkívül nagy hatása lett a holland földrajzra, mert az érdeklődés középpontjába a cselekvő embert állította, s hangsúlyozta a kultúrgeográfia társadalomtudományi jellegét. Szerintük a szociológia elméleti oldalról közelít a társadalmi léthez, ezért a földrajznak az empíriát kell képviselnie.

Ezt a felfogást a müncheni iskola követői²⁶ az 1960-as és 1970-es években kétségkívül átvették, azzal a különbséggel, hogy a német empirikus kutatást erős célracionalizmus hatotta át, mert a terület- és településtervezés hatása alatt dolgozott. E tanulmányok egyértelműen elhatárolódnak a szociológiától, különösen azzal, hogy a tervezés elvárásainak megfelelően hangsúlyozzák a természetföldrajzi, történeti, gazdasági, politikatudományi, társadalompszichológiai és szociológiai információk területi szintézisét, amely a szociálgeográfia feladata. Tehát végül is közel álltak a holland iskola „szintetizáló tudomány” koncepciójához, amely azután sok vitát váltott ki.

A *regionális tudomány* és a szociálgeográfia kapcsolata sokoldalú, hiszen mindkettő erősen társadalomtudományi szemléletű, s a területi folyamatok elemzésében a

tér-idő dimenzió a meghatározó. Ám alapvető eltérés, hogy a regionális tudomány a társadalom területi különbségeinek értelmezésére helyezi hangsúlyt. ISARD²⁷ a regionális tudomány („regional science”) interdiszciplináris jellegét emeli ki, mert területi szempontból elemzi a gazdasági, társadalmi, politikai magatartást, tehát az ökonómia, a közlekedéstudomány, az agrártudomány, a szociológia, a politológia stb. térbeli ismereteit fogja át, ezeket rendezi térkapcsolatokba, de „össztársadalmi” és nem csoportspecifikus szempontból. A térbeli folyamatoknak, jelenségeknek nincs konkrét társadalmi „identitása”, inkább a társadalmi aktivitás területi különbségeinek (telephelyelméletek és modellek, mobilitás, információs és kommunikációs rendszerek, diffúziós és innovációs jelenségek stb.) meghatározása a cél. Emiatt pl. az 1950-es és 1960-as években szinte teljesen hiányoztak a konkrét terekre vonatkozó analízisek.

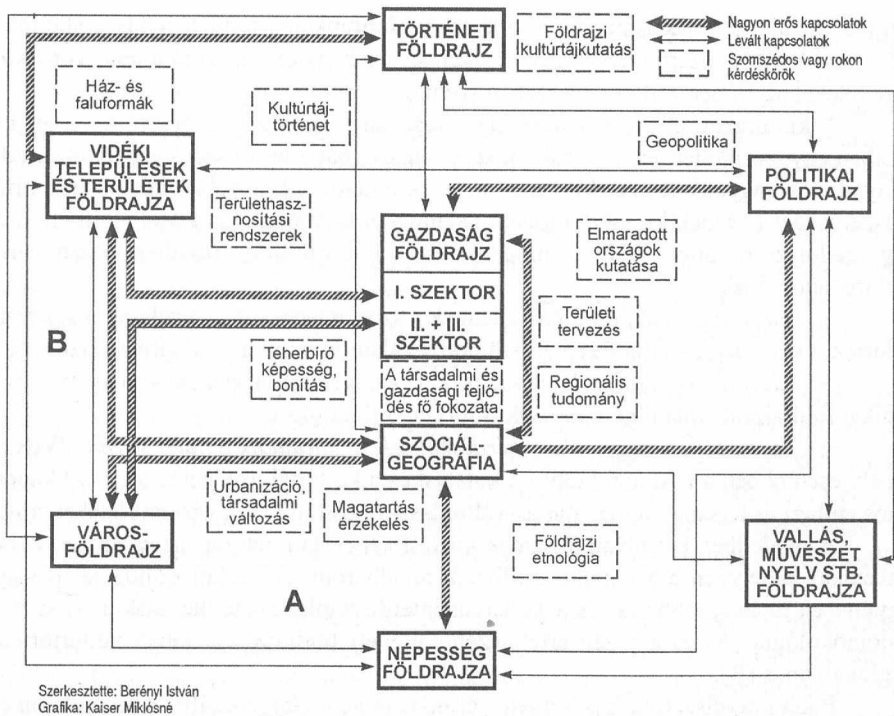
Az alkalmazott szempontú *térkutatás* („Raumforschung”) alkalmazza mindazokat a módszereket, amelyeket a regionális tudomány kidolgozott. Ez az irányzat valójában az állami területi politika megjelenésével alakult ki már az 1930-as években mint tervezést megalapozó tudomány. OLSEN²⁸ szerint a társadalmi térkutatás feladata a téranalízis, -értékelés és -prognózis összekapcsolása.

A *településszociológia* tartalma és a szociálgeográfia településre (falu, város) vonatkozó kutatási iránya között néha alig tesznek különbséget, már-már szinonimának tekintik. Pedig a településszociológia „település”-fogalma tágabb, mint a geográfiaé, az előbbi számára ugyanis a település elsősorban társadalmi tevékenység, folyamat, amelybe Amerika „betelepülése” és településeinek kiépülése ugyanúgy belefér, mint a második világháború utáni kelet-porosországi kivándorlás vagy deportálás, ill. a falu-város közötti migráció. A figyelem minden esetben az emberi kapcsolatok, a társadalmi viszonylatok településváltással összefüggő konfliktusaira irányul. *A szociálgeográfia szempontjából* ugyanakkor a *település* az ember által lakott *funkcionális telephelyrendszer*.

A településszociológia tárgya persze az emberi tevékenység tárgyiasult, anyagi világa is, amelyet az ember a tér igénybevétele, használata, átalakítása során létrehoz, tehát a konkrét település (falu, város), ami azonban a településszociológia szempontjából „tárgyiasult társadalmi szerveződés.”²⁹ A szociálgeográfia szempontjából mindenesetre az alap gondolat az, hogy a térhasználat és a társadalmi magatartás között közvetlen kapcsolat van.

A szociálgeográfia földrajzon belüli helyzetét WIRTH, E. (1979) elméleti szempontból tekintette át, s kapcsolódását a rokon- és társtudományokkal elemezve arra a következtésre jutott, hogy a szociálgeográfiának interaktív szerepe van. A szerző a szociálgeográfia fogalmát tágabban értelmezi, mint pl. a müncheni csoport, de nem tagadja a csoportspecifikus szemléletet. WIRTH a geográfiát egészében a természet- és társadalomtudományok közötti önálló tudománynak tekinti (5. ábra)³⁰. WIRTH felfogásában tehát a kialakult kultúrtáj mint tudományos probléma vizsgálata nem a természet- és nem is a társadalomtudomány tárgya, hanem az önálló földrajzi diszciplína kutatási területe, amelyen belül a szociálgeográfia a társadalomtudományi szemléletet képviseli.

A szociálgeográfia tér és idődimenziója elválaszthatatlan a kultúrtáj formai és tartalmi elemeinek értelmezése során. WIRTH felfogása szerint a teret formáló ember és csoportja olyan történeti tudattal rendelkezik, amely már a szándékolt cselekvésben is jelen van. A történelem elválaszthatatlan a jelentől, ahogyan erről a frankfurti szociológiai iskola tagjai is vitáztak, s amire az alábbiakban még kitérünk.

5. ábra. A szociálgeográfia kapcsolatrendszere a kultúrföldrajzban (szerk. WIRTH, E.)

WIRTH kultúrföldrajzi kapcsolódásait átfogó tudomány-rendszereti modelljében a szociálgeográfia „központi helye” abból adódik, hogy elfogadja a cselekvő ember meghatározó szerepét a kultúrtáj átalakulásában. Az emberi cselekvés ma elsődlegesen gazdasági tartalmú, abban az értelemben, hogy az ember egzisztenciája a mai modern társadalmakban csak gazdasági tevékenysége révén teremthető meg. Ily módon a szociálgeográfia és a gazdaságföldrajz részdiszciplínái a kultúrgeográfiai belső blokkját adják, miközben más és más részdiszciplínákat kapcsolnak a tudományághoz.

WIRTH kultúrgeográfia modellje átfogja a klasszikus emberföldrajz majd teljes területét azzal az eltéréssel, hogy rendszerébe nem építi be a fizikai emberföldrajzot, az ember biológiai-antropológiai meghatározottságával kapcsolatos ismereteket. A szerző szerint a kultúrgeográfia belső strukturális átalakulása, az egyes részdiszciplínák súlyának változása a fejlődéstörténet három sajátosságára vezethető vissza. Szerinte a kultúrgeográfia részdiszciplínái történetileg véletlenszerűen alakultak ki, egy-egy személyiség tevékenységéhez kapcsolódtak és mindig speciális kutatási irányt képviseltek: a település- és közlekedésföldrajz az első világháború előtt, az agrár- és városföldrajz a két világháború között, a szociálgeográfia a második világháborút követően, míg az utóbbi két évtizedben az idegenforgalom és az oktatásföldrajz a markáns részdiszciplína. Kétségtelen, hogy ezek közül egyedül a szociálgeográfia lépett fel azzal az igénnyel,

hogy a részdiszciplínák ismeretét a társadalmi alapfunkciók területi rendszerébe integrálja, ami WIRTH szerint kevésbé volt sikeres, s ezért volna célszerű a térre vonatkozó ismereteket az emberi kultúra egészében szemlélni.

A kultúrgeográfia részdiszciplínáit nem lehet egymás alá besorolni, a legjobb esetben egymás mellett létező struktúrákról van szó, bár a térről szóló ismeretet végül is kénytelenek vagyunk fejezetekbe tagolni. Ezek a tagolások azonban inkább valamiféle célszerűséget fejeznek ki, mert a kutató valamilyen szempontokat követ a térbeli jelenség értelmezése során. WIRTH modelljében a kultúrföldrajz részdiszciplínái három szintre tagolódnak:

- *nagyon erős kapcsolatok* jellemzik a szociálgeográfia, a gazdaság- és politikai földrajz, a népesség-, a falu- és a városföldrajz, valamint a történeti földrajz viszonyát,
- *„levált” kapcsolatok* jellemzik a szociálgeográfia viszonyát a vallás- és az etnikai földrajzzal, valamint a klasszikus történeti földrajzzal,
- *szomszédos vagy rokon kérdéskörnek a harmadik szintet* tekinti WIRTH, amely esetünkben a földrajzi kultúrtáj kutatást és a kultúrtáj történetét, az ezzel kapcsolatos emberi és társadalmi magatartás-változással összefüggő kutatási területeket érinti.

A modellben két olyan ágazatok közötti kapcsolatrendszer, ismeretmező körvonalazható, amelyben a szociálgeográfiának mindhárom kapcsolati szintje jelen van, s együttesen sajátos, többé-kevésbé koherens interdiszciplináris terület alakult ki: a társadalomökológia (A) és a tágan értelmezett történeti földrajz, valójában kultúrtörténeti regionalizmus (B).

E két interdiszciplináris területen érintkezik a szociálgeográfia, a szociológia és a történettudomány erőteljesen, aminek kölcsönhatásaként a funkcionális rendszer idő- és térdimenziójára vonatkozó információk az ember által megélt térben (méret, szerkezet, minőség) szintetizálódnak.

3.2. Szociálökológia³¹

A szociálökológia fogalma először PARK, R. E.–BURGESS, E. W.–McKENZIE, R. D. (1925) közös munkájában fordul elő, akik az ökológia fogalmait az emberi társadalom jelenségeinek értelmezésében is felhasználták. Az iparosítással, a tömeges városba áramlással a korábbi társadalmi struktúra gyorsan megváltozott, s ezzel összefüggésben a tipikus városi-társadalmi problémák sokasága jelentkezett az amerikai nagyvárosokban: szegénység, bűnözés, közösségi korrupció, monopolisztikus jelenségek az üzleti életben stb. Ezek a jelenségek az emberi (tömeges) együttélés új formáiból voltak eredeztethetők, s amelyeket csak empirikus vizsgálatokkal lehetett elemezni és leírni.

A növény- és állatökológia 20. század fordulón kialakult kutatási módszereit (felvételezés, megfigyelés, kiértékelés) a fenti szerzők felhasználták az emberi társadalom életjelenségeinek szisztematikus vizsgálatában. Az így előállt társadalomökológia több mint a szociológia részdiszciplínája, mert magában foglalja az ökonómiát, geográfiát, néprajzot, kulturális antropológiát, társadalompszichológiát és még más társadalomtudományokat is.

A szociálökológia célja McKENZIE szerint „az emberi életmóddal összefüggő idő- és térbeli kapcsolatok kutatása, amelyek a környezet szelektív, disztributív és adaptáló hatásai alatt állnak”. A szerzők a városszerkezetben több tényező alapján, általában matematikai módszerrel, különböző társadalmi együttélés-típusokat határoltak el, amelyek eredményét városszerkezeti modellekbe foglalták pl. BURGESS vagy HOYT, H. (1939) és mások.

A szociálökológiai területi egységek elhatárolásához és jellemzéséhez mind több népszámlálási adatot vettek figyelembe, s egyre inkább háttérbe szorult a klasszikus felvételezésen és megfigyelésen alapuló módszer. Különösen az adatok számítógépes feldolgozása vitte el ebbe az irányba a kutatást, s a klasszikus szociálökológia helyébe a tényezők (faktorok) „ökológiája” lépett, amely mintegy jellemzi az adott társadalmi teret.

A faktorökológiai típusú vizsgálatok az 1970-es évekig elsősorban a városszerkezeti vizsgálatokra koncentráltak és egy-egy népszámlálás adatbázisára épültek. Az 1970-es népszámlálás után kezdtek foglalkozni az összehasonlító szociálökológiával, amikor már összehasonlításra alkalmas adatbázis állt rendelkezésre. Mindez új elvi és módszertani problémákat is felvetett, amelyek az 1970-es évek elejére tisztázódtak, és ez lehetőséget adott arra is, hogy a különböző települések szerkezetét összehasonlító vizsgálat alá vegyék.

A szociálökológiának ez az új irányzata két szempontból hozott jelentős változást. Egyrészt a szerkezetelemzésekbe mind több, az alapfunkcióra is vonatkozó adatot vontak be (lakás, munkavégzés, térbeli aktivitás stb.), amelyekkel a szociálgeográfia is operál, ezért lehetőség nyílt a jelenségek csoportspecifikus értelmezésére. Másrészt előtérbe került az összehasonlító térelemzés és ezzel a szociálökológia kilépett a tradicionális lokális szemléletmódból, de ezzel közelebb is került a földrajzi szemlélethez, amelyben a társadalmi teret komplexitásnak (természet, gazdaság, társadalom) tekintjük. A különbséget abban látom, hogy amíg a szociálökológia egy adott térben élő embercsoport létmegtartásait a szociológia szémszögéből elemzi, addig a szociálgeográfia az embernek az alapfunkciókhoz fűződő térbeli viszonyaitra összpontosít.

A nemzetközi szakirodalom a városszerkezetben végzett szociálökológiai vizsgálatoknak általában három fő irányzatát különbözteti meg:

- az *angolszász* nyelvterületen az amerikai és az angol iskolát, ez utóbbihoz sorolhatók az Új-Zélandon és Ausztráliában folytatott városszerkezeti elemzések;
- a *nyugat-európai* városszerkezeti vizsgálatokat, ezek közé a francia, holland és svéd kutatás sorolható; bár az utóbbin erős amerikai hatás is érezhető;
- a *közép-európai*, elsősorban a német nyelvterületen végzett településszerkezet-kutatásokat (NSZK, Svájc és Ausztria).

3.2.1. Az észak-amerikai városok szociálökológiai elemzése

Észak-Amerikában (főként az USA-ban) a nagyvárosok meghatározott csoportjára vonatkozó szociálökológiai elemzéseket minden népszámlálás után elvégzik, ezért a városszerkezetek átalakulásáról folyamatos kép van. Ennek egyik oka az, hogy már az 1940-es népszámlálástól azonos tartalmú statisztikai adatok állnak rendelkezésre,

ugyanazon 3000–4000 lakosú városrészekre vonatkozóan, másrészt már viszonylag régóta rendelkeztek azzal a technikával, amely a nagy adattömeg feldolgozását lehetővé tette.

Az első faktorökológiai vizsgálatok általában a SHEVKY-BELL-féle (1955) klasszikus társadalmi térelemzés felülvizsgálatát célozták, ezért csak azokat a tényezőket vették figyelembe, amelyek az eredeti modellben szerepeltek: társadalmi és családi státus, vagyoni helyzet, szegregálódás. Ezt követően a különböző szerzők már feladták a *sensu lato* kiindulást és kísérletet tettek minden olyan tényező figyelembevételére, amelyről elképzelhető volt, hogy szerepet játszik a társadalmi tagozódásban.

Mivel 1950 óta minden népszámlálás azonos adatfelvételi elvre épült, ezért folyamatelemzést is végeztek. E lehetőséget kihasználva az 1970-es évek elején valamennyi amerikai városra készült faktorökológiai módszerű vizsgálat (BROWN, L. A.–HORTON, F. E. 1970), amely azonban elsősorban szociológiai szemléletű volt.

E vizsgálatokban általában 30–50 változót használtak, a társadalmi helyzet (foglalkozás, iskolai végzettség, jövedelem), a lakásminőség, a faji és etnikai összetétel, a családszerkezet, a korösszetétel, a mobilitás, valamint a társadalmi érintkezés jellemzésére. A közepes nagyságú városok esetében átlagosan 400 területi egységgel dolgoztak.

A faktorökológiával készült társadalmi térelemzések eredményei végül is nehezen hasonlíthatók össze, mert az analízisek eltérő eljárással készültek vagy a változók nem voltak azonosak. Ha ugyanis az egyes települések sajátos struktúrájára voltak kíváncsiak, akkor ennek megfelelően kellett a változókat összeállítani.

Az amerikai és kanadai városokra készült tanulmányok alapján az alábbi tapasztalatok szűrhetők le:

– A SHEVKY-BELL-modell három alapidenziója, a társadalmi és a családi helyzet, valamint a szegregáció változatlanul a legfontosabb tényezőcsoport, amellyel egy-egy városszerkezet jellemezhető. A társadalmi miliő általában a népesség faji, foglalkozási, iskolai végzettség szerinti összetétele, továbbá jövedelem- és lakásviszonyai alapján írható le jól. Ez egészében főfaktoraként jelenik meg, ezért a legtöbb szerző általános jelentőségűnek ítéli a szegregálódás folyamatában.

– Ha a változók számát a vizsgálatban növelték, akkor általában a migráció-mobilitás faktora került előtérbe. Megjegyzendő viszont, hogy e faktor valójában nehezen értelmezhető, mert az USA-ban nincs lakóhelyi ki- és bejelentkezés. (A népszámlálási adatok között csak az öt évvel korábbi lakás szerepel.)

– MURDIE, R. A. (1976) szerint az amerikai városszerkezetek egyik alapsajátossága, hogy a társadalmi státus szektorálisan, a családi helyzet dimenziója pedig koncentrikusan vagy zonálisan jelenik meg, az etnikai térszerkezet pedig a kettőt egyesítve, mintegy „sejtszerűen” mutatkozik. A valóságban persze a legtöbb város szerkezete eltér a modelltől és gyakran felmerül a kérdés, hogy vajon mi az oka ennek? A BERRY, B. J. L.–REES, P. H. (1969) szerzőpáros ezt a városfejlődéssel hozza összefüggésbe, rámutatva, hogy pl. az ipar decentralizációja és pontszerű megjelenése a külvárosi övezetben a korábbi társadalmi térszerkezet módosulását eredményezi, mert az ipari objektumok környékén gyakran alacsonyabb társadalmi státusú népesség koncentrálódik.

JOHNSTON, R. J. (1971) a fenti modellt csak egy meghatározott időszakra vonatkoztatva tartja érvényesnek, szerinte a BERRY–REES-féle vizsgálat túl kevés dinamikus komponenst használt, ezért modelljük statikus. Az amerikai városok lakóöveze-

teinek térszerkezetére jellemző, hogy a magas jövedelműek bizonyos szektorális elrendeződést mutatnak, és általában a tehetősebbek laknak legtávolabb. Ez a jelenség száz éve ismert, és a népesség életciklus szerint jelentkező speciális igényére vezetik vissza. A fiatal, gyermekes családok a családi házas területeket keresik, míg az egyedül élők vagy gyermektelenek a városközpontokhoz vagy a munkahelyhez közelebb lévő lakóterületeket részesítik előnyben.

3.2.2. Az angol városszerkezet-vizsgálatok tapasztalatai

Az amerikai vizsgálatokkal közel egy időben kezdődtek a hasonló tartalmú *angliai* kutatások, és ezt az utat követték az *ausztrál és új-zélandi* szociológusok is. E vizsgálatok elsősorban az eltérő adatbázis miatt különböznek az amerikaiaktól, jobban koncentrálnak a lakásviszonyokra, tehát a kutatók más változó-állománnyal dolgoztak.

Bár az adatbázis a három országban azonos, mégis alig van mód az eredmények összehasonlítására, mert Angliában az adatbázis az összes háztartás 10%-os felvételezésére épült, míg a másik két országban teljes körű volt a felmérés. Emellett tartalmi eltérések is vannak, mert pl. Ausztráliában viszonylag kevés adat áll rendelkezésre a városi népesség társadalmi-gazdasági helyzetének jellemzésére.

Ezekben az országokban az 1980-as évekig 20 faktorökológiai vizsgálatot végeztek, és meglepő, hogy nemcsak egymás között, hanem még az amerikai városmodellekkel is rokonságot mutatnak, noha a kiindulás különbségei jelentősek. HERBERT, D. T. (1970) Swansea-re és Cardiffra vonatkozó vizsgálatában 4 komponenst emelt ki:

- a köztulajdonban lévő lakások,
- a lakásminőség,
- a társadalmi osztály, valamint
- a családi helyzet mutatóit.

Az ausztráliai és az új-zélandi vizsgálatok többségében megjelent az etnikai faktor, aminek az angol városokban nem volt jelentősége. A második világháború után jelentős bevándorlás indult Ausztráliába és Új-Zélandra, aminek városszerkezeti konzekvenciája már kimutatható volt az említett vizsgálatokban.

A fentiek és a Canberráról, valamint Melbourne-ről készült tanulmányok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy az ausztrál városok térszerkezete alig különbözik Észak-Amerika, Anglia vagy a skandináv országok városaiétól.

ROBSON, B. T. (1969) az angol városokra gyűrik és szektorok egymásra vetítésével készített modellt. Megállapította, hogy az amerikai és angliai városok lakófunkciójának eltérő szerkezete arra vezethető vissza, hogy Angliában nagyobb az állami lakások aránya, és a társadalom felsőbb rétegeinek nagyobb a kötődése a történelmi városmaghoz. Ám a lakóterület szegregálódását végső soron Angliában is a társadalmi és családi helyzet határozza meg.

3.2.3. A nyugat-európai szociálökológiai kutatások eredményei

A két világháború között az európai nagyvárosokról inkább statisztikai jellegű „leírások” születtek, amelyben nagy szerep jutott a megfigyeléseken alapuló, klasszikus szociálökológiai jellemzési módszereknek. Csak az 1960-as évek közepén jelentek meg a többtényezős matematikai-statisztikai elemzésre alapozott városszerkezeti vizsgálatok.

Ha az észak-amerikai és a kontinentális Európára vonatkozó városszerkezeti elemzéseket összehasonlítjuk, akkor egy alapvető különbség azonnal szembetűnik: az utóbbiaknál az etnikai tényező hiányzik. Az európai városi társadalmak ugyanis viszonylag homogének voltak a vizsgálat időszakában, s ha volt is bevándorlás az egyes városokba (pl. nagy számú lengyel bevándorló a Ruhr-vidékre), a bevándorlók gyorsan asszimilálódtak. Még Helsinki esetében sem volt kimutatható a svéd kisebbség jelenléte, noha eléggé zárt és sajátos társadalmi csoportot alkottak. SWEETSER, F. L. (1965) Helsinkiről írt tanulmányában még 5 etnikai változóval sem volt képes körükben valamiféle területi egységet elhatárolni. Emiatt a későbbi várostanulmányokban (Stockholm, Koppenhága) ezt a változót már nem is használta.

Az 1970-es évek közepétől jelentkezik bizonyos etnikai szegregáció azokban az európai nagyvárosokban, ahol jelentős volt a vendégmunkások bevándorlása (pl. ilyen volt Hollandia, Franciaország és az NSZK néhány nagyvárosa). Sőt, az 1980-as évek elején már Bécsben is lehatárolhatók voltak ilyen településrészek (LICHTENBERGER, E. 1984).

Az európai nagyvárosok városszerkezetének elemzésében elsőnek McELRATH, D. C. (1962) alkalmazta a SHEVKY-BELL-féle modellt. A szegregálódásra vonatkozó faktort azonban kihagyta, éppen az említett okok miatt. Vizsgálatában a magas társadalmi státus az alkalmazotti-hivatalnoki foglalkozással mutat szoros összefüggést. A többszörös korrelációs analízis egyértelműen a társadalmi státust és családi állapotot kifejező faktorokat találta a szegregáció legjellemzőbb kifejezőjének. Ez a két faktor általában erősen korrelált egymással (pl. Róma esetében), és ez a másik különbség az észak-amerikai városokkal szemben, ahol a két dimenzió meglehetősen független egymástól. Ezt McELRATH a társadalmi fejlődés eltérő szakaszaival magyarázza. Szerinte az amerikai városi társadalmak fejlettebb szakaszban vannak, míg az itáliai városokra a hagyományos struktúra jellemző. Kérdés persze, hogy fejlettségi különbségről lehet-e egyáltalán beszélni, vagy csupán „másságról”, amely az eltérő történeti fejlődésből következik.

Erre utal az, hogy pl. Róma esetében a lakások társadalmi presztízse a városközponttól kifelé haladva csökken, az elit a centrum közelében lakik, tehát a szituáció fordított, mint az észak-amerikai városokban. Ez azonban a történelmi városközpontok magas társadalmi presztízisével van összefüggésben, s nem az „elmaradottabb” társadalmi struktúrával.

A történelmi városok felértékelődése a háború utáni városrekonstrukciókat követően valamennyi európai városban bekövetkezett. Róma és más városok esetében pedig már a 19. században kialakultak a „hétvégi” nyaraló- és üdülőházak, amelyekkel

az amerikaiától teljesen eltérő életformát teremtettek a városi elitréteg számára: nyáron a „vidéki”, télen a városi lakás használatát, ami biztosította a városi közéletben való részvételt és a kellemes szabadidő-eltöltést.

Az amerikai és európai városok lakófunkciójának az előbbihez hasonló ellentétes strukturálódását mutatta ki SWEETSER, F. L. (1965) is Boston és Helsinki példáján. Az összehasonlító vizsgálatot azonban eleve kritikusan lehet fogadni, hiszen 20 változóból mindössze 5 volt teljesen azonos. Ellentétes megállapításra jutott az etnikai hovatartozás és a társadalmi státus egybevetése esetén is, mert Bostonban az etnikai kisebbség (a nem amerikai születésűek) alacsony, Helsinkiben viszont magas társadalmi státusú (svédek). Ehhez viszont hozzá kell tenni, hogy Helsinki ebben a tekintetben speciális eset, és nyilvánvalóan más eredményre jutnánk, ha a nyugat-európai vendégmunkásokkal rendelkező nagyvárosokat választanánk.

Az 1960-as évek közepétől Svédországban és Dániában is készültek városökológiai vizsgálatok, amelyek egybehangzóan a társadalmi státust és a családi állapotot találták meghatározónak a városszerkezetben. Ugyanakkor jelentős szerepet kapott a migráció a városszerkezetek társadalmi struktúrájának jellemzésekor.

3.2.4. A közép-európai szociálökológiai vizsgálatok tartalma

Közép-Európában a szociálökológiai kutatások viszonylag későn kezdődtek, még a német nyelvterület földrajzi irodalma is erről tanúskodik. Az 1970-es évek elejéig főként monografikus városföldrajzi munkák születtek, amelyek elsősorban a társadalmi tértagozódásra és a városnegyedek kialakulására koncentráltak. Sok esetben csak statisztikai leíró elemzést adtak a város demográfiai, társadalmi vagy funkcionális tértagozódásról. Még a társadalmi térszerkezet belső differenciáltságának elemzésére törekvő szerzők is gyakran a hagyományos utat választották, mert alapvető cél az egyes tényezők kartográfiai kiértékelése volt a szerkezetileg homogén terek lehatárolása érdekében. Nem arról van szó, hogy az egyes tényezők területi eloszlásának elemzésére nincs szükség, hanem arról, hogy a tényezők egyszerű területi „egybeesése” még nem biztos, hogy tényleges kapcsolatot jelent közöttük.

A SHEVKY–BELL-féle modellt FRIEDRICHS, J. (1976) alkalmazta először Hamburg térszerkezetének elemzésében, bár a faktoranalízist ő is csupán kiegészítő módszerként használta.

Az 1980-as évek elejéig mintegy 15 nagyváros szerkezetét vizsgálták faktorökológiai módszerrel Németországban. Az eredmények egybevetése azonban meglehetősen nehéz, mivel nagyon különböző számú és tartalmú változókkal dolgoztak.

Az eddigi vizsgálatok azt jelzik, hogy a német városok szerkezeti tagozódását a társadalmi státus és a családi helyzet faktoraival lehet jól magyarázni. A tanulmányok 2/3 részében a társadalmi státus főfaktorként jelenik meg, ahol nem, ott a családi állapot faktora lép első helyre. Ez az eredmény talán nem is meglepő, hiszen mindig a társadalmi státust szerepeltették a legtöbb változóval. Ha a változók számát bizonyos mértékben arányosították, mint ahogy BÄHR, J. tette (1977) a Düsseldorfról készült struk-

túravizsgálatban, akkor előlépett a harmadik faktor, amely általában a vendégmunkásokra vonatkozott.

Az eddigi elemzéseknek az is hiányossága, hogy mobilitási változókat alig használtak, pedig éppen a düsseldorfi, valamint a Pforzheimről és Penzbergről készült tanulmányok azt jelzik, hogy ha beépítették a rendszerbe, akkor a mobilitás az első öt faktor között szerepelt. Az eddigi vizsgálatok valójában azt látszanak igazolni, hogy főfaktoraik térbeli rendje megegyezik az amerikai modellekével.

A szociálökológia „ellenfelei” gyakran hivatkoznak arra, hogy a német városok a második világháború után elsősorban központi beavatkozással épültek újjá, ezért struktúrájukban valamiféle „öntörvényű” társadalmi térrendeződést fellelni csupán belemagyarázás. Arra is figyelmeztetnek, hogy pl. a lakófunkció modellszerű elrendeződése függ a településnagyságtól is. Minél kisebb a település, annál inkább hatnak a térszerkezet formálódására a helyi adottságok, gyakran a természetföldrajzi adottságok – amelyek hatását Pforzheim esetében is kimutatták –, de amelyek az elemzésbe nincsenek beépítve.

A közép-európai térségben folyó vizsgálatokkal kapcsolatban külön kell említeni LICHTENBERGER, E. (1972, 1975) bécsi vizsgálatait, mert elsőként alkalmazott dinamikus faktorökológiát. Az addigi európai elemzések statikusak voltak, ezért a kapott struktúra nehezen volt magyarázható a társadalmi-gazdasági folyamatokkal. LICHTENBERGER bécsi városszerkezete fejlődési modell típust ad, s összevethető az európai városfejlődés más példáival.

3.2.5. Szociálökológiai kutatások a volt szocialista országokban

Az egykori szocialista országokban a szociálökológiai vizsgálatok a nyugat-európaiakhoz képest jelentős késéssel kezdődtek. A sokváltozós matematikai statisztikai módszeren alapuló városszerkezet-vizsgálatokban az 1980-as évek közepéig egyedül a lengyel szociológia és földrajz ért el olyan eredményt, amely a nyugat-európai városszerkezeti elemzésekkel összevethető.

A lengyel tanulmányok közül kiemelésre kínálkozik WECLAWOWICZ, G. (1977) dinamikus faktorökológiai analízise Varsó városszerkezetének átalakulásáról. A próbálkozás annak ellenére tiszteletre méltó, hogy pontos eredményre eleve nem lehetett jutni, mivel az 1931. évi adatbázisra épített mátrix igen kicsi volt (84x26 elemből állt).

Az elemzés során 3 faktort kapott, amely az összes változó 82,7 %-át magyarázta, és közülük ez esetben is a társadalmi és lakáshelyzetre vonatkozó faktor került az első helyre. Az F_2 faktor felekezeti és gazdasági összefüggésre utalt Varsó zsidónegyede kapcsán, a harmadik faktor pedig már bizonytalan, demográfiai jellegű volt. A faktorok területi rendje alapján 4 területi egység volt jól elhatárolható: A = központi városmag; B = egy etnikai típusú zóna; C = átmeneti övezet; D = szuburbán zóna.

BURGESS városszerkezeti modelljével ellentétben a magasabb társadalmi-gazdasági szintet képviselő csoport Varsó esetében a városközpontban volt, és nem a peremterületeken. A SHEVKY-BELL által leírt 3 térszerkezet-meghatározó elem, a társadalmi, családi és etnikai helyzet Varsóban is kimutatható volt.

Az 1970-es népszámlálási adatbázison már 41 változót 923 területi egységen tudott vizsgálni, ami alapján realisabb térszerkezet volt felvázolható. Szociálgeográfiai szempontból ez a vizsgálat is a társadalmi és lakáshelyzet összefüggésére épült, mert a változók a népsűrűséget, a kor és nem szerinti megoszlást, a szociális helyzetet, a foglalkozást, az iskolázottságot, a háztartás szerkezetét, a lakáshelyzetet fedték le. Tehát a mi szempontunkból egyetlen összefüggés alapján (társadalmi helyzet és lakófunkció) történt a városszerkezeti egységek kijelölése.

Az 1970-es analízisben F_1 faktornak a munkaerőre vonatkozó változócsoport jelentkezett, míg az F_2 a lakás tulajdonformájára vonatkozó változókat tartalmazta. A két faktor területi kapcsolata alapján a történelmi városszag ugrott ki, ahol a magasan kvalifikált értelmiség koncentráldók.

A szerző hangsúlyozza, hogy a gazdasági-társadalmi és településszerkezeti elemzésekhez Varsó kevésbé szerencsés példa, hiszen a város népessége a második világháború következtében teljesen kicserélődött. A korábbi szerkezet alapján véve eltűnt, az új viszont erős állami beavatkozással jött létre. Így világos térszerkezeti elrendeződést nehéz találni, az csak az utóbbi időben kezd újra kirajzolódni, de így is felismerhető, hogy a városszerkezet meghatározó elemei:

- a társadalmi-foglalkozási helyzet,
- a lakás- és általában a szociális körülmények,
- a gazdasági helyzet,
- a családi helyzet.

A nemzetközi szakirodalomban eddig leírt városszerkezeti modellek között Varsó a „mozaiktípust” képviseli.

A fentiek alapján megkísérelhetjük felvázolni *a szociálökológiai és szociálgeográfiai vizsgálatok tartalmi különbözőségét, ill. hasonlóságát:*

a) Elvi hasonlóságot jelent, hogy mindkettő a település társadalmi térszerkezetének sajátosságait társadalmi okokkal magyarázza. Ám amíg a szociálökológia a városszerkezet különbségeinek értelmezéséhez elégségesnek tartja a társadalmi strukturális tényezők ismeretét, addig a szociálgeográfia a társadalom és a funkcionális térszerkezet sajátosságait nem függetleníti a természeti feltételektől sem, s azok hatásával számol (pl. a lakófunkció, a szabadidő eltöltés térbeli rendje).

Sokan vitatják is ennek szükségességét, mondván, a természeti környezetnek nem egyetlen eleme hat a társadalmi tér szerveződésére, hanem a természeti tér egésze. Egy magas presztízsű lakóövezet nem azért alakul ki valamely várossrészen, mert jó a levegő, vagy szép a kilátás, hanem azért, mert az ember kedvező gazdasági-társadalmi helyzet esetén kihasználja ezeket a lehetőségeket.

b) Hasonlóság, hogy a szociálökológia és a szociálgeográfia is a társadalmi-családi státusz dimenziójából indul ki a tértípus keresése kapcsán, de amíg az előbbi ez alapján a téregységeket le is határolja, ill. úgy fogja fel azokat, mint társadalmi ökológiai típusok, addig a szociálgeográfia a családi faktort valamely alapfunkcióval hozza összefüggésbe, és az alapján alakít ki funkcionális tértípusokat, amelyek időben változó térkategóriák, ezért azok történetiségét is számba veszi. Ebből következik, hogy a szociálökológiai tér tartalmában statikusabb, mint a szociálgeográfiai tér, még akkor is, ha a LICHTENBERGER-féle dinamikus megoldást alkalmazzuk, mert a népszámlálás-

ok statisztikai adatbázisa általános szempontokra épül, és nem veheti figyelembe a regionális sajátosságokat.

c) Különbség az is, hogy míg a szociálökológia a társadalom belső kapcsolatait, strukturális sajátosságait alapján határol le területi egységeket, tehát tartalma elsősorban szociológiai, addig a szociálgeográfia a társadalom és a tér funkcionális kapcsolatait veszi alapul. Ezért olyan problémakör esetében is, mint a társadalmi struktúra és lakófunkció kapcsolata, a szociálgeográfia a lakófunkció területi átrendeződésére, a lakáspiacra, a fel- és leértékelődés természeti-környezeti, gazdasági és társadalmi okainak vizsgálatára koncentrálna.

d) Végül alapvető különbség, hogy a modern, számítástechnikával dolgozó szociálökológia mesterségesen kialakított téregységekkel (igazgatási terület, népszámlálási körzet, városrendezési körzet stb.) kénytelen operálni, mert statisztikai adatok ezen a bázison állnak rendelkezésre. A szociálgeográfianak viszont megvan az a szabadsága, hogy más téregységekben, különböző méretű funkcionális terekben, sőt a történetileg kialakult kultúrtájokban és régióban is gondolkodhat.

3.3. A történeti földrajz és a szociálgeográfia

WIRTH, E. előzőekben vázolt tudományrendszerében a történeti földrajz a kultúrgeográfia részdiszciplínája, amely a gazdasági-társadalmi folyamatokban az ember térbeli cselekvésének idődimenzióját helyezi az ismeretek középpontjába. Szerinte a szociálgeográfia a társadalmi csoportok térformáló szerepét a falusi térség, ill. a város és városrendszerek funkcionális átalakulásával összefüggésben tudja értelmezni. E tértípusokban lejátszódó folyamatok elemzése során jut el a dolgok történetiségéhez, s ennek ismeretében értelmezi az „empirikus valóság” sajátosságait (méret, kiterjedés, karakter, funkcionális kapcsolódások és az azokhoz fűződő érdekviszonyok). A szociálgeográfia történeti szemléletében bizonyos célszerűség van jelen, abban az értelemben, hogy elemzése nem tisztán a dolgok történetiségének megismerésére irányul, hanem értelmezi a korabeli ember cselekvésének indítékait is, azzal a szándékkal, hogy a jelenségek kultúrtörténeti örökségére, ill. jelentőségére rávilágítson.

A szociál- és kultúrgeográfia azért sem tekinthet el az „empirische Realität” történetiségétől, mert a környező valóságot a tér és idő egységében értelmezi. HABERMAS, J. (1994) szerint a mai szociológia és ökonómia „közömbösen viseltetik a történelem irányában” mert „a történelmet az egyetemes egyidejűség szintjére vetíti” és az egyes földrajzi régiók saját történelmét „világméretű összefüggésekben relativizálja”.

Amikor RITTER³² azt írja, hogy „a polgári társadalom mint a szükségletek rendszere, egyedül az önfenntartás természetes akaratan és a szükséglet-kielégítés természetes területén nyugszik”, akkor arra következtetésre jut, hogy „az ipari társadalom eloldozódik a történeti hagyományoktól és a természeti szubsztrátumok feletti technikai rendelkezésre rendezkedik be” azért, hogy az ember számára a környezetet hasznossá

tegye. A természeti törvények megismerése tehát, az ember számára, alig több mint száz év alatt, a természeti szubsztrátum feletti uralmat teremtette meg.

SCHELKY³³ szerint a „cselekvéstudományok (ökonómia, szociológia, társadalompszichológia stb.) nekiláttak, hogy a társadalmi cselekvés irányítására is ugyanúgy technikákat hozzanak létre, mint a természettudományok a természet feletti uralom céljából”. Szerinte azzal, hogy a történettudomány az emberi cselekvést irányító korábbi eszméket történetté távolította, megszüntette vagy relativizálta a hagyomány szerepét a mai társadalmi cselekvésben.

HABERMAS³⁴ szerint a „viselkedést vezérlő hagyományok a modern társadalmak önértékelését többé nem naiv módon, hanem egy történetileg felvilágosult tudat fényében határozzák meg”. A történelmi hagyományok relativizálódása nem jelenti eltűnésüket, azok látenszen jelen vannak a mai társadalmi cselekvésben is, de csak konfliktusok esetén kerülnek előtérbe. Ez arra utal, hogy tisztán a szükségletek kielégítésére berendezkedett társadalom még nem jelent megoldást a történeti fejlődés során kialakult regionális különbségek kiküszöbölésére.

Mindez HABERMAS³⁴ szerint abból adódik, hogy „a technikailag értékesíthető tudást létrehozó kutatási rendszerek valóban az ipari társadalom termelőerőivé lettek. Minthogy csak technikákat állítanak elő, a cselekvés orientálására éppen ezért nem képesek”. Ebből logikusan következik, hogy szükség van azoknak a tudományágaknak ismeretére is, amelyek az ember, mint társadalmi lény cselekvését, így térbeli tevékenységét kontinuitásukban, történetiségükben elemzik, egyébként az ember jövőt befolyásoló cselekvése mind kiszámíthatatlanabbá válik.

„A technikai tudás minden újabb előrelépése, amely ellenőrizetlenül betör az életgyakorlat régi formáiba, kiélezi a túlfeszített racionalitás eredményei és a lerohant hagyományok közti konfliktust: ez azután úgy jelenik meg, mint a technikatudományos civilizációnak egyáltalán a történelemtől való megszabadulása” írja HABERMAS.³⁶

Ez a konfliktus jelentkezik a kultúrtáj átalakulásában is akkor, amikor olyan tér-felhasználó jelenik meg, aki vagy nem ismeri a helyi társadalom történetét, a lokális tudat és a tér történetileg kialakult kapcsolatát, vagy tisztán érdek-racionális szempontot követ, amely ellentétbe kerül a helyi társadalom hagyományos értékrendjével.

A HABERMAS által felvetett lehetséges konfliktus az európai globalizáció során ténylegesen előtérbe került, és az általános gazdasági-társadalmi folyamatokkal szemben megjelent a lokális és regionális tudatra építkező regionalizmus. E regionális törekvésekben már nem kizárólagos szempont a gazdasági kiegyenlítődésre való törekvés, legalább oly fontossá vált a történetileg kialakult helyi sajátosságok megőrzése.

A szociálgeográfia, amely a történeti kultúrtájban kialakult funkcionális rendszert csoportspecifikusan elemzi, arra törekszik, hogy befolyásolja a társadalmi cselekvés azon irányait, s az abban érdekelt társadalmi csoport szándékait, annak érdekében, hogy a fenntartható fejlődés programjai történetileg is megalapozottak legyenek. A szociálgeográfiai szempontú történeti kultúrtáj-kutatás abból a feltételezésből indul ki, hogy a múltban és a mai életkörülmények között eltérő érdekű: az érdek- és értékracionalizmus, a tradíciók szempontjából különböző csoportok formálták és formálják a

teret, ezért csak ezek ismeretében (a kultúrtáj genetikai analízise) lehet eredményes a tervezés.

A történetileg kialakult konkrét tér átalakulásnak kutatási eredményei nem igazolják SCHELSTKYnek azon véleményét, hogy a mai társadalomban megszűnt „az eszmék által vezérelt személyiségek hatáslehetősége”. Éppen ellenkezőleg, a modern társadalmak „történetietlensége”, a „múlttal szembeni szabadsága” – ami persze már önmagában eszme-orientált – arra ösztönözhet csoportokat, hogy mások kultúráját negligálják.

3.3.1. A történeti földrajz és az alkalmazott szociálgeográfia

A fenti elvi megfontolásokból kiindulva nyilvánvalónak látszik, hogy a történeti földrajz nem önmagáért való tudomány, ezért célszerű volna, ha a történeti kultúrtájra vonatkozó ismeretek befolyásolnák a terület- és településtervezéssel kapcsolatos gyakorlatot és általában a regionális gondolkodást és tervezést.

A történeti-településföldrajz gyakorlatorientált témáiban a történeti földrajz, a klasszikus értelemben vett földrajz és a szociálgeográfiai szemlélet szervesen összefonódik. DENECKE, D. (1997) szerint ez abból adódik, hogy a történeti kultúrtáj kutatás és a szociálgeográfia is a táji valóságot írja le, analizálja és magyarázza, csak más-más idődimenzióban.

A történeti földrajz kultúrtáj-elemzésének két módja lehetséges: vagy keresztmetszetet („Querschnitt”) ad egy adott történelmi időszak térbeli megnyilvánulásairól, mint POUNDS, N. J. G. teszi Európa történeti földrajzában (1997), vagy a fejlődési folyamatok térbeli konzekvenciáit („Langschnitt”) elemezi és magyarázza, amely lehet retrospektív vagy genetikai alapállású.

DENECKE³⁷ szerint a mai történeti földrajznak a társadalmi tér (kultúrtáj, régió, település stb.) „genezisére” kellene irányulnia, mert csak ez esetben foghatók meg azok a folyamatok, amelyek tartósan befolyásolják a térfejlődést és érthetővé teszik a szociálgeográfia funkcionális térelemzését.

A tér- és idődimenzió a történeti kutatásban sem választható szét. A szerző szerint a földrajz strukturális problémája is az, hogy az ágazati és regionális földrajz eltérő logikájú, mert az idő és a tér eltérő súllyal szerepel az elemzésekben. A történeti földrajz sem mentes e problémától, tehát minden esetben el kell dönteni, hogy az adott társadalmi tér feldolgozása során melyik irányt követem („Langschnitt” vagy „Querschnitt”), ill. a valóság megismerése szempontjából melyik a célravezetőbb.

A történeti földrajz a térfolyamatok leírásában, elemzésében és magyarázatában mindkét esetben statisztikus marad, dinamikussá csak akkor válik, ha a térrendszert és a térkapcsolatokat gazdasági, társadalmi és politikai funkcionalitásuk alapján értelmezzük. Ez a szemlélet az 1930-as években jelent meg a történeti földrajzban, s ezzel a figyelem a téralakító, térformáló erőkre, tényezőkre terelődött. Ugyanebben az időszakban kerül előtérbe a szociálgeográfia funkcionális szemlélete és térelemzésének csoport-specifikus jellege. A történeti kultúrtáj kutatásában is a gazdasági, társadalmi, emberi cselekvés táji következményeinek magyarázatára tevődött a hangsúly.

A korabeli szerzők, függetlenül attól, hogy a természeti földrajz, a szociálgeográfia vagy a történeti földrajz területén dolgoztak, a települést a táj részeként értelmezték, s számukra a táj egésze jelentette az emberi cselekvés akcióterületét. Ennek kiemelése azért fontos, mert a lokális, ill. regionális tudat (tértudat) kialakulása és megértése csak annak ismeretében fogható fel, hogy az ember cselekvése, térátalakító tevékenysége révén kötődik a térhez, tájhoz, településhez stb., mert azt „alkotásának”, munkája eredményének tekinti.

Minél több időt (történeti értelemben) és alkotó energiát (szellemi és materiális) fordít az ember (egyén, család, közösség stb.) az adott tér, táj művelésébe, annál erőteljesebb a lokális és regionális tudat, kötődés a táj, a település egyes elemeihez, vagy a kultúrtáj egészéhez. Az embernek, s az embercsoportoknak e kötődése a kultúrtájhoz, függetlenül attól, hogy szakmai (történettudományi, geográfiai, néprajzi, ökonómiai stb.) szempontból az adott tér milyen „értéket” képvisel, mert a tájban élő ember nem összehasonlítható értékelés alapján dönt. A modern társadalomban az ember, ill. egyes embercsoportok különböző okokból életterük elhagyására kényszerülhetnek, de akkor sem szakadnak el a „történetileg” megélt tér tudatától.

DENECKE³⁸ szerint mindez abból adódik, hogy az ember több generáción át, történeti léptékben részese a térformáló folyamatoknak, amelyek vagy a közösségi lét belső átalakulásából vagy külső kényszerek hatására alakulnak ki. Pl.:

– a népességnövekedés hatására új területfelosztás, határmódosítás stb. bekövetkezése,

- a határhasználat szerkezetének átalakítása,
- a térbeli aktivitás irányának megváltozása,
- a településszerkezet tervszerű átalakítása,
- új területrendezési szempontok érvényesítése stb.

E folyamatok nem egy érdekcsoportot érintenek, s nem rövid idejű akcióprogramok, hanem közép- vagy hosszú távú térformáló tevékenységek, s ezért nem nélkülözhetik a helyi társadalmak tudatos részvételét. Az ún. interaktív területi tervezés éppen azokat a konfliktusokat előzheti meg, amelyekre a HABERMAS-idézettel³⁹ utaltunk.

A társadalmi térfolyamatok értelmezése során DENECKE MOEWEST⁴⁰ idézi, aki szerint tekintettel kell lenni arra is, hogy a különböző ideológiáknak lehetnek térformáló hatásai és a folyamatelemzés is lehet eltérő ideológiai alapállású.

Az angol és a francia történeti földrajzban erőteljesen jelen van a „marxist geography” és az „idealistische historische Geographie” („annales school”). Ez utóbbi alap gondolata, kiinduló pontja az, hogy minden történés, amely a gazdaságban és a környezet átalakításában bekövetkezik, a gondolkodó embertől indul ki, aki cselekvésében ideákat valósít meg. E megközelítés a történeti földrajz számára új paradigma, mert a mindenkori ember tájformáló elképzeléséből indul ki, amelynek csupán egyik mozgatója a szükségletek kielégítése, a másik az önmegvalósítás kényszere, amelynek konzekvenciájaként eltérő tartalmú, tér- és időbeli intenzitású folyamatok indulnak el a településtérben, a történeti földrajz feladata ezek meghatározása, elemzése, értékelése és leírása.

DENECKE⁴¹ szerint a településtérben az alábbi folyamatok értelmezhetők:

- a) A település, ill. településtér keletkezése (genetika).

- b) A formát adó folyamatok és tényezők elemzése, nevezetesen:
- spontán településfolyamatok, önszerveződési folyamat,
 - településmód, településszerveződés,
 - térbeli elrendeződés elvei, térbeli rend, rendezettség,
 - a település formai megjelenése és
 - a település formai elemeinek történetisége, öröksége.
- c) Átalakulási folyamatok: társadalmi, funkcionális, formai.
- d) Innovációs folyamatok: belső és külső hatások.
- e) Terjeszkedési folyamatok: diffúzió, expanzió, irány, méret stb.
- f) Regressziós folyamatok: extenzivitás, koncentráció stb. hatásai.
- g) Akció-folyamatok: az aktőrök által kezdeményezett térformáló tervezési és végrehajtási események.
- h) Konfliktus-folyamatok: a belső és külső kényszerek hatására bekövetkező alkalmazkodási formák és módok.
- i) A típus-kialakulás folyamata: településszerkezet, beépítési mód stb. kialakulásának és megvalósulásának eredete és folyamata, az idea eredete, átvétel, másolás, adaptálás stb.
- j) Az öntudatosodás folyamata: az egyéni és közösségi tudat, lokális felelősség kialakulása, lokális és regionális tudat megnyilvánulási formái, környezetérzékenység stb.
- k) A térbeli magatartás fejlődésének folyamata: az individuális és közösségi térkapcsolatok szerkezetének történeti változása.

A fentiekből következik, hogy a mai történeti földrajz a hangsúlyt a folyamatra, a történetiségre helyezi, ezért módszere analitikus és részben értékelő, mert a térformálás jövőt érintő, szándékolt cselekvését kívánja befolyásolni, ezért diszciplináris szempontból alkalmazott történeti földrajznak tekinthető. Ez az a határterület, amelyhez a történeti földrajz és a szociálgeográfia úgy kapcsolódik, hogy a téralakulásnak más-más idődimenzióját ragadja meg.

Tehát a kultúrföldrajz – és ezen belül a szociálgeográfia – feladata az ember formálta kultúrtáj elemeinek és szerkezetének elemzése, értelmezése és leírása, míg a történeti földrajz mindezek genezisére, a formák és szerkezetek átalakulására, a térformáló ember, mindenekelőtt a társadalom történeti szerepére összpontosít. A szociálgeográfiai szempontú analízis ettől abban tér el, hogy a kultúrtáj átalakulását a térformáló csoportokkal, s az aktivitás indítékaival hozza összefüggésbe.

3.3.2. A történeti földrajz és az új regionális gondolkodás

Az előzőekben, az Európa Tanács határozatával kapcsolatban utaltunk a kialakuló új regionális gondolkodásra, amelyben meghatározó jelentőségű lesz a történetileg kialakult kultúrtájak és régiók védelme, a társadalomtörténetet visszatükröző táji elemek, szerkezetek megőrzése.

E felfogás alapján a történeti földrajz nem „relativizálja” egy régió vagy táj történelmét, hanem az örökséget abból a szempontból is elemzi és értékeli, hogy azt hogyan lehet a jelen társadalmi tér funkcionális részévé tenni. A fenntartható fejlődés tehát

nem csupán gazdasági, hanem olyan általános érvényű társadalmi tevékenység fogalma, amely a komplex társadalmi tér (a természeti tér, gazdaság, társadalom) kontinuitását tartalmazza és abban az ember felelősségét hangsúlyozza. Tehát a társadalmi tér ilyen vagy olyan, bizonyos típusban történt átalakítása nem törvényszerűen következik az emberi szükségletek kielégítéséből, tehát nem „objektív szükségyszerűség”, hanem az elképzeléseket megvalósító társadalmi csoport jellemzője is, akarata által létrejött objektivitás. Hogy az elképzelt, s a tájban megvalósuló új elem és struktúra milyen mértékben találkozik a történetileg kialakult lokális és regionális társadalom helyeslésével, az a folyamatot végrehajtó csoport ill. társadalmi közeg demokratizmusától függ.

E felfogásból indul ki, mint említettük, az interaktív tervezés gondolata, amely a térátalakítás szereplőit különböző érdekcsoportokra bontja és a folyamatban a tudomány nem kiszolgálója egyik vagy másik csoportnak, hanem a társadalom hosszú távú érték-racionális szempontjait követi. Ezen a felületen kapcsolódik tehát a történeti földrajz és a szociálgeográfia, ill. mindkettő alkalmazott tudományi iránya, amelyet az alábbiakban a fenti struktúra néhány kiemelt eleme alapján érzékeltetünk:

a) *A kultúrtáj formai változása* a klasszikus történeti földrajzi elemzés tárgyköre, amelynek során a mutatók a formák (térhasználati tájelemek) történeti változását vagy folyamatában (Langschnitt) vagy térszerkezetében (Querschnitt) elemzik. A városregió formai elemeinek vagy térszerkezetének átalakulását (vagy a falufelújítást) mindig megelőzi az általánosabb gazdasági-társadalmi szerkezetváltás, valamint az állami vagy önkormányzati beavatkozás (határmódosítás, határrendezés, tulajdonváltás stb.), ami már összetett csoport specifikus cselekvés, tehát szociálgeográfiai problémakör.

b) *A települések belső szerkezete* szoros kapcsolatban van a kultúrtáj szerkezetével, ill. annak változásával. A hazai geográfiában LETTRICH E. Tihanyról⁴², vagy WALLNER E. Alsóörsről⁴³ készített tanulmányában a település belső telekszerkezetének történeti változását a tulajdonviszonyokkal és a formai elemek átalakulásával hozta összefüggésbe, s ezzel a két tudományág határterületén mozgott.

c) *A település-expanzió és -regresszió folyamataiban* is jelen van minkét értelmezési lehetőség. A történeti földrajz a település expanzióját (vagy regresszióját) általában az alaprajz kronológiai változása alapján írja le, hozzárendelve a formai elemek és a társadalmi szerkezet átalakulását. Szociálgeográfiai szempontból az a kérdés, hogy mely csoportok a változás hordozói, s az milyen konzekvenciákkal, konfliktusokkal járt vagy jár.

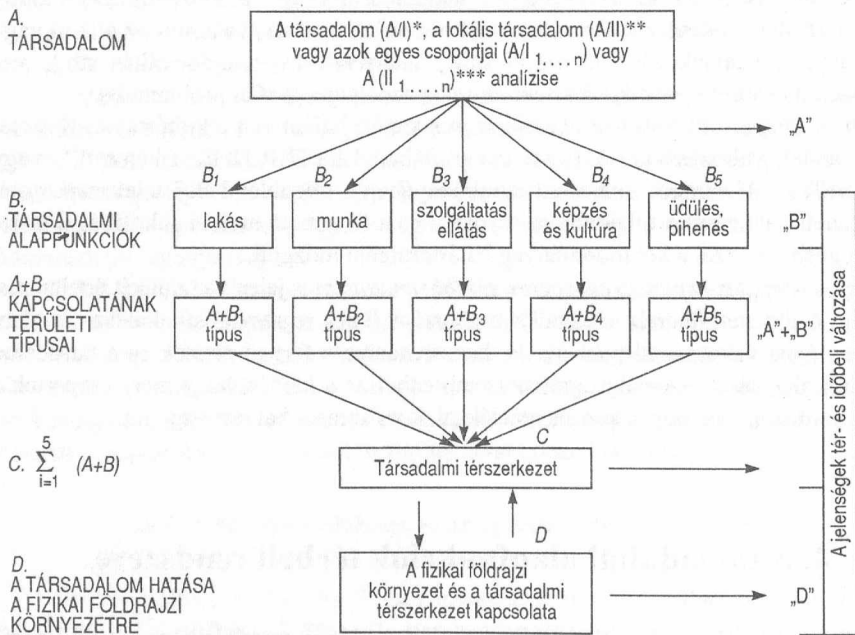
4. A társadalmi alapfunkciók térbeli rendszere

A funkcionális emberföldrajztól a szociálgeográfiai szemlélethez az a felismerés vezetett, hogy a társadalmi alapfunkciók hordozói, a funkciók területi szervezetének megvalósítói a különböző embercsoportok. Azok a társadalmi csoportok, amelyek leírható társadalmi indítékok alapján vesznek részt a térszerkezet átalakításában, a funkciók térszerveződésének és működésének megváltoztatásában. Az ember alapfunkciókkal kapcsolatos értékelése, döntése és aktivitása meghatározott társadalmi együttműködés

és nem tisztán individuális elhatározás eredménye, ami ugyanakkor nem menti fel az embert az egyéni felelősség alól.

Az ember alapfunkciókkal formálódó viszonyát a funkciók térbeli rendje (közel-ség és távolság, elérhetőség és megközelíthetőség stb.) is befolyásolja, amely a gazdasági-társadalmi szerkezetváltozásokkal összhangban meghatározott történelmi fejlődés eredménye.

Ez a felfogás különösen a francia DEMANGEON, A. (1947) munkáját hatotta át, aki a „geographie humaine” feladatát az emberi csoportok földrajzi környezethez fűződő viszonyának tanulmányozásában látta. Az alapfunkciók működtetésében megnyilvánuló társadalmi cselekvés nem az individuumhoz, hanem kollektív, csoportos emberi aktivitáshoz kapcsolható. BOBEK⁴⁴ és HARTKE⁴⁵ is ezt az alap gondolatot építette be szociálgeográfiai szemléletébe, abból kiindulva, hogy az emberi tevékenységet meszszemenően befolyásolja egy meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozás. A funkciók térbeli elhelyezése, a telephelyek kiválasztása során az ember nemcsak a térszerkezet ökonómiai racionalitásával számol, hanem igazodik a természeti tér feltételeihez, ami által érvényesül a természeti tér, a gazdaság- és társadalomszerkezet átmeneti egyensúlya (6. ábra).

*társadalom = országos vizsgálat

**lokális társadalom = regionális vagy településelemzés

***a társadalom vagy (lokális társadalom) csoportjai = osztályra, rétegre vagy csoportra épülő területilelemzés

Szerkesztette: Berényi István
Grafika: Kaiser Miklósné

6. ábra. A társadalmi alapfunkciók kapcsolati rendszere (szerk. BERÉNYI I.)⁴⁶

PARTZSCH, D.(1970) szerint a funkcionális társadalom tégénybevételének formái térrelevánsak az emberi lét alapfunkcióival. Ily módon az emberi cselekvés térbeli megnyilvánulásait funkciókatalogusba lehet rendezni. Az egyes funkciók térbeli megjelenését és működését egymással való kapcsolatukban kell szemlélni, mert az egyes funkciók jelentősége csak a rendszer egészében értelmezhető. Az emberi léthez kapcsolódó térreleváns alapfunkciók az egyén, a közösség és a társadalom közös életterének térbeli megnyilvánulásai. Ezek: a lakás, a munka, az ellátás, a képzés, a pihenés, valamint a közlekedés és kommunikáció, ami egészében a társadalmi térszerkezet alapja, szubsztrátuma.

Mivel az ember funkcionális térismerete a lakásból, ill. a lakóhely ismeretéből indul ki, ezért az alapfunkciókkal összefüggő emberi magatartást a fenti sorrendben tárgyaljuk. A funkciók között nincs alá- és fölérendeltségi viszony, hanem olyan mellérendelt kölcsönkapcsolat, amelyben az egyik működése függ a másik jelenlététől, tehát a történeti kultúrtáj kutatás során az egyik jelenlétéből következtetni tudunk a másik létezésére. E logikát követi az archeológiai kutatás is.

4.1. A lakófunkció (lakás és lakóhely)

A lakófunkció a társadalmi térhasználat azon módját jelenti, amikor az ember hajlékcul használ természetes tájelemet vagy házat épít magának, amelyben megteremti a továbbélés létfeltételeit.

A lakófunkció szociálgeográfiai értelemben az ember által megalkotott hajlékot jelenti, ugyanakkor azt a földrajzi helyet is, ahol azt létrehozta. *A természetes hajlék* az ember által a maga vagy családja védelmére használt tájelem, pl. természetes vagy mesterséges barlang. *A lakás* funkcionálisan különböző terekből épített hajlék, ami saját vagy bérelt tulajdon (DIERCKE-Wörterbuch, 1984). A lakás mai értelemben tehát olyan többfunkciós épített tér, amelyben az individuum, a család vagy háztartás „belső életterét” kialakítja.

Az ember életben maradásának egyik feltétele a védelmet jelentő hajlék megtalálása vagy megépítése. A hajlék a létbiztonság feltétele. A természeti népek – különösen a nomádok – körében az arra legalkalmasabb személy jelöli ki a szálláshelyet, amely megfelel az élet- és vagyonvédelemnek. A biztonságos hajlék, lakás iránti szükséglet az ember veleszületett tulajdonsága, amely a közösségi léttel, a társadalmi fejlődéssel folyamatosan átalakul. A lakás ma már bioszociális szükséglet, ami azt jelenti, hogy *a lakásigény* az ember biológiai és társadalmi létéből szükségszerűen következik.

Ha a lakás az emberi élettér része, akkor a „*valahol lakni*” fogalom olyan társadalmi cselekvés, amelynek során az ember kielégíti biológiai és társadalmi szükségletét. A lakás, ill. az a hely, ahol az ember lakik, magán viseli az egyén és az embercsoport társadalmi léthelyzetét. A *lakóhely* az individuum vagy csoport állandó lakhelye, települése, amely földrajzi és a szervezett társadalomban igazgatási értelemben is meghatározott, a földrajzi térben mások számára is ismert téregység.

A lakófunkció fogalma vonatkozik a természetes és épített tájelemre egyaránt, de vonatkozik a településre is. Emiatt az ember, ill. csoportjának lakófunkcióval kapcsolatos magatartása nemcsak a lakások, hanem a települések, ill. településrészek jellegében is kifejezésre juthat.

A fentiekből kiindulva a szociálgeográfia két fő szempontból vizsgálja az ember és a lakófunkció kapcsolatát:

a) Az individuum, a család, ill. a háztartás elvárása és a lakás, mint élettér közötti konzisztencia vagy inkonzisztencia, amely az embert maradásra vagy térbeli helyváltoztatásra ösztönzi.

b) A történetileg kialakult lakófunkció településszerkezeti átalakulása, amely megváltoztatja az ember magatartását a funkcionális térben.

4.1.1. Az ember lakáshoz kapcsolódó pszichológiai szükségletei

E kérdéskör eddig kiesett látókörünkéből, a szociálgeográfia a lakófunkció csoportspecifikus összefüggéseit helyezi előtérbe, ezért viszonylag ritkán esik szó a témához kapcsolódó szociálpszichológiai kutatások eredményéről. PIPERÉK⁴⁷ szerint a lakótérhez fűződő emberi szükségletek az alábbiak:

a) A *védettség és biztonság* érzése, amely a természeti népeknél éppen úgy szerepet játszik a lakóhely megválasztásában (árvízmentes térszín, védhető tér, a környezet belátható stb.), mint a modern társadalomban (biztonságos környék, magasföldszint, védett lakópark stb.). Ez utóbbi esetben a lakás biztonsága már nem csak a személyre, hanem a vagyona is vonatkozik. A lakás védettségének állapota, a lakásbiztosítás összege és a személy, ill. család/háztartás társadalmi pozíciója között szoros összefüggés van.

b) A *stabilitás* iránti szükséglet azt az érzést fejezi ki, hogy az ember nehezen viseli a bizonytalan lakáshelyzetet, ezért arra törekszik, hogy hosszú távon tervezhető és szükségleteinek berendezhető otthona legyen. A „legalább lakása van”, hallhatjuk olykor, kifejezi azt az emberi vélekedést, hogy a legrosszabb létéhelyzet a lakásnélküliség.

c) A *függetlenség* mint szükséglet abban jelentkezik, hogy az ember maga és családja életterét függetleníti a szomszédságtól. Többen vitatják, hogy ez tisztán biológiai szükséglete az embernek, vagy inkább a társadalom individualizálódásának következménye. Ez a „függetlenség” iránti vágy ugyanis nem jelentkezik a természeti népeknél, mert védelmet és biztonságot éppen a közösség, tehát az egyéni lét „feladása” jelent, ez adja a túlélés esélyét.

Egyes országok feudális struktúrájában a „nagy család” (zadruga) is korlátozza a személyes függetlenséget, a fiatal generáció kiválását a családból, mert ez a vagyonbiztonság alapja és a család túlélésének feltétele.

A függetlenség iránti szükséglet is szerepet játszik a település-telkek, ill. lakóházak bekerítésében és a fogyasztói társadalomban megnyilvánuló törekvés, hogy a lakásból legyen elérhető mind több szolgáltatás, „ne szoruljak a másokra.” Ennek alapvető feltétele a kiegyensúlyozott és biztonságos vagyoni helyzet. Ebben az összefüggésben a függetlenség iránti vágy egyrészt biológiai szükségletből, másrészt a társadalmi fejlődés során öröklött magatartásból eredeztethető.

d) *Kapcsolat a környezettel* azt az emberi szükségletet fejezi ki, hogy egyéni és családi életét függetleníteni akarja ugyan, de nem izolálni. Ez figyelhető meg a szuburbán településekben, ahol a városból kiköltözők többsége igyekszik beilleszkedni a helyi közösségbe: először keresi, ill. kiépíti a szomszédsági kapcsolatokat, akik segítségére vannak a lokális társadalmi asszimilációban. A lakás tehát legyen alkalmas a társadalmi környezettel való kapcsolatteremtésre is.

e) *A mozgás és tevékenység szabadsága* a lakással kapcsolatban abból az emberi szükségletből következik, hogy az ember szabadidejének egy részét lakáson belül szerezni eltölteni, tehát a lakásnak olyan többfunkciós térnek kell lenni, amelyben az egyén számára elégséges tér áll rendelkezésre. Ha a családtagok vagy a háztartásban élők száma nő, akkor csökken a mozgás és tevékenység szabadsága, tehát inkonzisztencia jelenik meg a lakás alapterülete, szobaszáma, komfortja stb. és az ott élők szükséglete között, ami a lakásigényekben összegződik.

f) *A rend és a tájékozódás* szükséglete nem a lakáson belüli helyzetre vonatkozik, hanem a lakás, ill. lakókörnyezet funkcionális rendszeren belüli helyzetére. A rend az ember biztonság érzetét erősíti, másrészt a rend elősegíti a településen belüli tájékozódást. A lakásvásárlók körében hallható, „rendes környék”, majd bejárják a lakás vagy lakóház környezetét és tájékozódnak, rögzítik magukban a funkcionális rendszer elemeit: mi hol van és milyen távolságra. Az ezzel kapcsolatos szükséglet kortól, családi állapottól, társadalmi helyzettől is függ, ami már igényt, s nem tisztán biológiai szükségletet jelent.

h) *A tér érzékelhetősége* a lakófunkcióval összefüggésben az embernek arra a szükségletére utal, hogy lakásból is érzékelhető legyen a környezet, a tér, a táj, amelyben lakása, lakóháza, települése van. Az ablak, a balkon, az erkély stb. ezt a szükségletet igyekszik kielégíteni. Az építészet technikai fejlődésével nő az ablakok mérete és az 1930-as évek modern tervezése már üvegfalakkal nyit a térre. Ez az emberi szükséglet vonatkozik a belső terekre is, a modern építészet mind kevesebb belső elválasztással tagol, s igyekszik szabaddá tenni a lakáson, házon belüli mozgást.

i) *A tevékenységet segítő tér* abban az értelemben szükséglet, hogy az ember alapvetően aktív lény, ezért abban a térben érzi jól magát, amely kevésbé gátolja cselekvését. „Nem tudok tétlenül ülni!” - kapjuk a választ arra a kérdésre, hogy mivel tölti az idejét a lakásban. Következésképpen minél kisebb a lakott tér alapterülete, annál korlátozottabb az ember tevékenységi lehetősége. E szükséglet a tapasztalatok szerint kortól, családi állapottól, foglalkozástól, képzettségtől stb. is függ, tehát az életpálya során változó szükségletről van szó. Ebből az is következik, hogy az „optimális lakásméret” az ember szempontjából relatív, az ezzel kapcsolatos elégedettséget nemcsak a felsorolt élethelyzet motiválja, hanem a személyiség adottságai is.

j) *A fény és kilátás* iránti szükséglet egyrészt biológiai, másrészt társadalmi indíttatású érzés. A fény az élővilág többsége számára maga az élet. Az ember a lakás vagy a családi ház tájolása, a település útvonalainak kijelölése, a lejtős területek beépítése során meghatározónak tartja a Nap járását. A lakások vagy családi házak forgalmi értékét alapvetően befolyásolja az égtáj szerinti fekvés: az északi féltekén a mérsékelt égövben a legjobbnak a déli, a legrosszabbnak az északi fekvésű lakás számít, de nyáron a forró mediterrán vidékeken már kedveltebb a keleti vagy nyugati tájolás. Ugyan-

akkor Afrika sivatagi zónájában minimalizálják a házak üvegfelületét, csökkentve ezzel a felmelegedést, egyébként is a nap jelentős részét a szabadban töltik. (Nyilván más kategóriát jelentenek a mediterrán és trópusi területeken épített, légkondicionáló berendezéssel felszerelt luxus villák, apartman házak vagy szállodák, amelyek a turizmust szolgálják.)

A *kilátás* az ember tájéztétikai élményéhez kapcsolódik. A szép kilátás a lakásból növeli a komfortérzetet, csökkenti a bezártság érzését, ezért a kisebb alapterületű lakást „nagyobb” érezzük. A városi lakások esetében a parkra, utcára vagy tájra nyíló ablakú lakás jelentős értéknövelő tényező. „Lakás szép kilátással” – olvashatjuk a hirdetésben, ami jelzi, hogy a lakásnak különleges értéke van, tehát nem mindenki számára elérhető, ezzel már a hirdetés szelektálja a lehetséges vásárlókat.

k) A *tisztaság* fontos az ember biológiai léte szempontjából is. Az ezzel kapcsolatos magatartás megfigyelhető a természeti népeknél is, ami még eredeztethető az ember biológiai szükségletből. A társadalmi együttélés kikényszeríti a tisztaság fenntartását, amelyet vagy az egyén kötelezettségének tekintenek vagy a közösség tart fenn olyan intézményt, amely a környezet tisztaságát fenntartja.

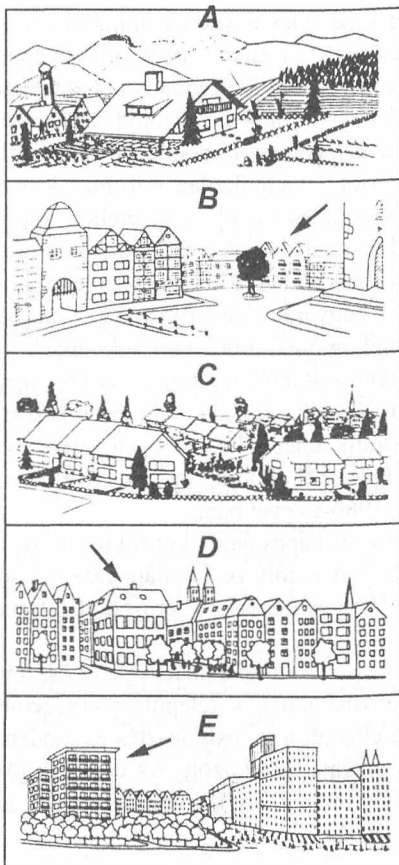
Az ember tisztaság iránti szüksége általános, vonatkozik saját magára, lakására és környezetére egyaránt. A mai emberi társadalmak az ettől való eltérést devianciának tekintik, nem viselik el szomszédnak, iskolában padtársnak, elülnek mellőle a vonaton, villamoson stb. Az ebből fakadó ellentét emberek és csoportok között nem a faji különbségből, hanem az eltérő bioszociális szükségletből, ill. igényből adódik. A probléma nyilván nem tisztán biológiai, hanem társadalmi is, s az ezzel kapcsolatos magatartás hosszabb történeti folyamat eredménye, az adott kultúrkör része.

l) A *pszichológiai „figyelmeztetés”* PIPEREK⁴⁸ szerint az embernek az a tulajdonsága, hogy bizonyos környezeti hatásokat nem tud elviselni, azok károsan hatnak magatartására, ami egy idő után megjelenik emberi kapcsolataiban, a munkavégzésben, általános magatartásában. Ezért a lakás, ill. lakóhely megválasztása során olyan szempontokat is figyelembe vesznek, mint a zaj, a szag (üzem, közlekedés, agrártevékenység stb.), a távolság, növényzet stb. E tényezők személyiségfüggők, olyan allergikus tényezők lehetnek, amelyek elviselhetetlenné teszik a lakást vagy a lakókörnyezetet.⁴⁹

4.1.2. A lakókörnyezet morfológiai jelentősége

A nemzetközi szakirodalom az utóbbi évtizedben alig foglalkozik a település-morfológia és az ember „lakással” kapcsolatos magatartása közötti összefüggéssel, pedig a lakókörnyezet az ember térbeli cselekvésének egyik meghatározója lehet. Egy németországi felmérés szerint a megkérdezettek 70-80%-a a családi ház lakásformát részesítené előnybe, ha körülményei úgy alakulnának.

A Gallup közvélemény-kutató intézet mintegy negyedszázaddal ezelőtt végzett felmérést az USA-ban, és a kiértékelés szerint a családok 56%-a választaná a vidéki családi házat, 25% az elővárost és csak 18% lakna szívesen a nagyvárosban. A felmérés érdekessége az volt, hogy a kérdőívhez mellékelte ábra alapján (7. ábra) kellett a kívánt lakásformát kiválasztani és 5 alternatívát kellett rangsorba állítani.

7. ábra. A lakáslehetőség alternatívái „mental maps” alapján (szerk. MOEWES, W.). – A = Egy faluban lévő családi ház kerttel, amely szép környezetben van, s az utazási idő a legközelebbi kisvárostól 20-30 perc; B = Modernizált ház egy nyugodt és szép kisvárosban, ezen kívül lehetőség van kerthasználatra a város peremén; C = Sorház kerttel egy nyugodt lakóterületen, közép nagyságú városban, amelynek központja autóval 10 perc, de gyalog is elérhető 25 perc alatt; D = Kitűnően felszerelt nagy lakás egy háromemeletes épületben, városi lakótelep közepén zöld területtel, s a városközpont 15 perces gyaloglással elérhető; E = Kitűnően felszerelt, nagy lakás nagyvárosi magas házban, a centrum közelében egy szép park mellett.

A felmérés eredménye szerint a megkérdezettek 43%-a az „A” lakásformát tette az első helyre, 30%-uk a város közeli sorházra szavazott, 13%-uk lakna szívesen a „D” típusban, és csak 12% helyezte első helyre a nyugodt kisvárost, míg a megkérdezettek mindössze 3%-a választotta a nagyvárost.

A kérdőíves vizsgálatból az is kiderült, hogy a nagyvárosban, ill. a többlakásos lakóházban élők többsége elégedetlen volt lakáshelyzetével, s ez független volt a jövedelemtől, a családi állapottól és társadalmi pozíciótól. A nagyvárosi lakás esetében az sem jelentett előnyt, hogy közel van a centrumhoz vagy zöldterület van a közelében. Ezért kétséges, hogy a várostervezésnek az a törekvése, hogy a zárt városi beépítést „fellazítsa, hogy zöldterületet nyerjen”, reális-e hosszútávon. A drágán felújított belső városrészek vonzereje megnő ugyan, de úgy tűnik, hogy ez csak átmenetileg stabilizálja a népességet. Az sem látszik racionálisnak, hogy az elavult városrészen magas házakat építsenek, bármilyen modern is, mert a megkérdezetteknek mindössze 3%-a választaná lakhelyül az ilyen épületet.

Az amerikai felmérés eredményével egybevágnak a svédek kutatási eredménye. Svédországban a második világháborút követően 10 év alatt egymillió lakás épült fel és a lakáshiány még sem enyhült, mert a lakókörnyezettel kapcsolatos elvárás alapvetően megváltozott. A modern lakótelepek társadalmát elfogta a „bizonytalanság érzése, a szokatlan környezettel kapcsolatos előítélet, a társadalmi megítélés nyomósabb erőit képviselt, mint a telepek – akkori mérce szerint – technikailag jóformán kifogástalan volta.” (KLEINESEL, J. 1981). A szerző szerint ennek oka „az emberi kapcsolatok hiánya, az egymás meg nem értése, a különböző generációk között kialakult ellenséges magatartás, a gyermekek brutalitása egymás iránt, az egyedüllét, az izoláltság, az egyhangúság, az esemény-nélküliség, a közöny, a nagyarányú deprimáltság, a háziasszonyok szürke élete és más, eddig ismeretlen mentálhigiéniai problémák sokasága”.⁵⁰

Németországban a népesség jóval „urbanizáltabb”, mint az USA-ban, mert a népességnek csupán 40%-a él családi házban vagy ikerházban, míg Amerikában ez az arány 70%. Mindez Németországban a második világháborút követő újjáépítésből, a városok modernizációjából, a tömeges lakásépítésből adódik, aminek következménye a szuburbán övezetek gyors növekedése lett az 1980-as években.

Magyarországon a lakótelepi életformával kapcsolatos konfliktusok az 1980-as évek közepén jelentek meg érezhető mértékben. A kiköltözési hullám csak ezt követően – Németországhoz viszonyítva mintegy 10-15 éves késéssel – erősödött fel, amikor a lakáspiac már szabaddá vált.

Ha az embernek a lakással kapcsolatos pszichológiai szükségletét összevetjük a magatartás vizsgálat eredményével és a városlakóknak a településszerkezetben való tényleges mozgásával, akkor nyilvánvaló az ellentét a városfejlesztés és modern építészet városmodellje és az ember természetes magatartása között. Az emberek többsége, ha tehetné, akkor vidéken élne, mert ma csak a munkahely kényszere tartja a városban, ezért a városból való kiköltözés nem múló jelenség.

4.1.3. A szociálgeográfia két fő szempontja

A szociálgeográfia szempontjából a lakás „technikai” feltételrendszerének felmérése, állapotának jellemzése a lakófunkció kérdéskörének csak az egyik, s a fentiekből következik, talán nem is a legfontosabb oldala. Ennek ismeretére kétségkívül szükség van, de fontosabbnak tűnik annak a lehetséges konfliktusnak a jellegére és okára rávilágítani, amely a lakásállomány és a társadalmi elvárás között fennáll. A lakófunkció fejlesztésében a lakosság közvetlen részvétele mind szükségszerűbb, ezért elengedhetetlen az elvárások pontos ismerete, amiben fokozottan jelentkezik a lakókörnyezet minőségével kapcsolatos igény. Ugyanakkor tisztázandó a tágabban értelmezett lakókörnyezet emberi aktivitást befolyásoló szerepe, a településszerkezet emberi konvencióinak megismerése, ami társadalmanként és településenként nagyon különböző lehet.

Az egyén és csoport lakófunkcióval (nem csupán a lakással) kapcsolatos magatartását szociálgeográfiai szempontból két dimenzióban értelmezik a leggyakrabban: 1. a társadalomkörnyezet és a lakófunkció területi különbségei közötti összefüggés, 2. a

funkcionális rendszer és egyén, ill. csoport lakáshelyzettel kapcsolatos elégedettsége közötti viszony. Az ember e két dimenzióban gondolja végig helyzetét, értékeli cselekvésének lehetőségét UHLIG, H. (1971).

4.1.3.1. A társadalmi szerkezet és a lakófunkció

Az egyén, ill. csoport *társadalmi helyzete* fontos szerepet játszik a lakás, ill. a lakóhely megválasztásában. A magasabb státus nemcsak lehetővé teszi a jobb lakáskörülményeket, hanem meg is „követeli”, előbb-utóbb kikényszeríti az adott csoport tagjától, azaz bekövetkezik az „életforma-asszimiláció”. Az oly sokat emlegetett területi szegregáció először a társadalmi struktúrán belül zajlik le a munkamegosztás alapján, majd az adott csoporton belüli kommunikáció révén fut végig a „társadalmi elvárás” az alapfunkciókkal, így a lakással kapcsolatban is. A szociálgeográfia szempontjából tehát a területi szegregálódás különböző formái a földrajzi térben természetes folyamatok, a társadalom strukturálódásának törvényszerű térbeli konzekvenciái.

A racionális társadalmi tértervezés következképpen nem megszüntetni, „homogenizálni” akarja a területi különbségeket, hanem olyan *kommunális politikát* folytat, amely minden csoport számára lehetővé teszi az igényeinek és lehetőségeinek megfelelő térhasználatot a funkcionális rendszerben.

A lakás, a lakóhely természeti környezete, adottsága az egyes csoportok magatartásában különböző jelentőségű. E tekintetben a csoportmagatartás két szélső pólusát kell kiemelni: a magas társadalmi státussal rendelkező csoport esetében a lakás, ill. lakóhely esztétikai (panorámás telek vagy lakás, park, reprezentatív tér, vízpart stb.), azaz a presztízsszempontok kerülnek előtérbe, míg a mezőgazdasági tevékenységre is kényszerülő városi ingázó számára a telek „hasznossága” a meghatározó. A település általános rendezési tervében, a területhasználat szabályozásában tehát az a célszerű megoldás, ha az a különböző csoportelvárásokhoz igazodik, s különböző életforma-alternatívát kínál.

A lakás, ill. a lakókörnyezet technikai felszereltsége (komfortja) vagy jó környezeti infrastruktúrája általánosabban hat, s ez független az egyén vagy csoport társadalmi helyzetétől. A komfortos vagy a jó lakókörnyezet vonzó hatása egyértelműen felismerhető regionális szinten, az 1960-tól felgyorsuló urbanizációban, de a városstruktúrákon belüli mobilitásban is.

A regionális folyamatok során a falusi fiatal aktív keresők ingázásában, majd lakóhely-változtatásában az ezzel kapcsolatos döntésben meghatározó szerepet játszott a lakáshoz jutás jobb lehetősége a városokban (BERÉNYI I. 1986). Más kérdés, hogy a falusi lakásépítkezést adminisztratív eszközökkel is korlátozták (kommunális politika).

A lakások komfortja, technikai felszereltsége és a használó társadalmi helyzete között szoros összefüggés van, ami a társadalom egészének gazdasági fejlettségéből is következik.

Ha a lakófunkció működését alapvetően a piaci mechanizmus mozgatja, s azt a kommunális politika nem befolyásolja, akkor lehetnek olyan csoportok, amelyek társadalmi helyzetük változása miatt (elszegényedés vagy előregedés, válás vagy betegség

stb.) rosszabb lakáskörülmények közé kerülnek. Minél kisebb és differenciálatlanabb a lakásállomány, annál nagyobb a veszélye annak, hogy az említett csoportok méltatlan lakáskörülmények közé kerülnek.

A lakásállománnyal kapcsolatos társadalmi „elvárás” időben állandóan változik. A generációk szétválása, amely Európában az 1920-as, 1930-as években gyorsult fel, megnövelte a lakásigényt (LICHTENBERGER, E. 1986), aminek hatása tömeges lakásépítésben jelentkezett. A generációk szétválása növeli az egyszemélyes háztartások számát, s ezzel nő az igény a kis alapterületű, de jó színvonalú lakások iránt.

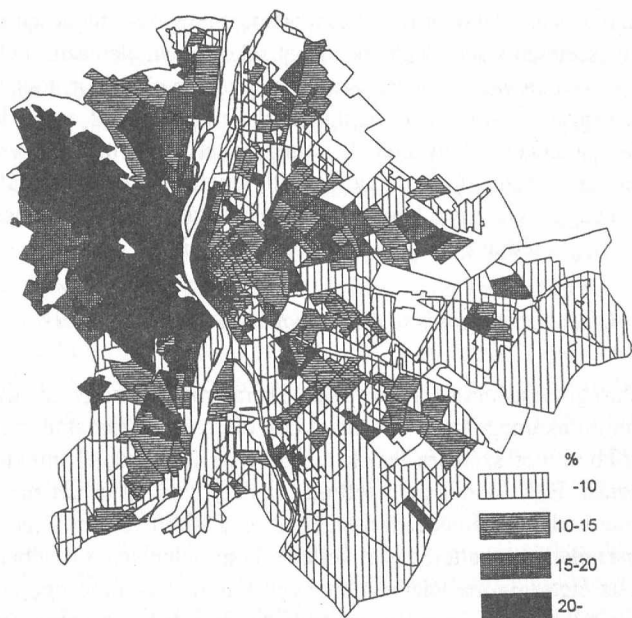
A fenti folyamattal egyidejűleg, de inkább azt követően erősödik fel a lakásminőséggel kapcsolatos elvárás is, ami kikényszeríti a történeti városrészek lakásállományának felújítását. Ez a „dzsentifikációs” folyamat (KOVÁCS Z. 1998) persze némi városépítészeti visszahatása is annak a tömeges, telepszerű lakásépítésnek, amelyben „feloldódott” a lakófunkció megszokott városi jellege, eltűnt a városi életér, szétesett a lokális funkcionális rendszer (lakás-munkahely-iskola-ellátás stb.).

A lakásminőség és a társadalmi helyzet összefüggése megjelenik horizontálisan is, egyrészt regionális értelemben, falu-város viszonylatban, másrészt az egyes települések szerkezetében is. Budapest esetében az iskolai végzettség (8a. ábra) és a lakásminőség (8b. ábra) területi különbségeinek feltűnő egybeesése, a kettő közötti összefüggés aligha véletlen, amit hiba lenne negatív társadalmi jelenségként értelmezni, mert ez is olyan társadalmi cselekvésre ösztönző tényező, mint az a tudat, hogy a társadalmi hierarchiában való felemelkedés kedvezőbb életlehetőségekkel jár. Mindez a differenciálódó társadalmi munkamegosztásból szükségszerűen következik.

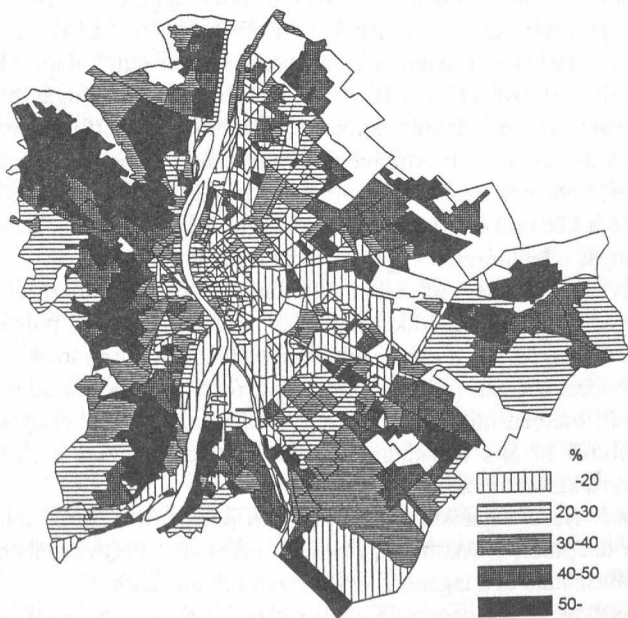
A lakások kora, alapterülete, szobaszáma, komfortfokozata stb. statisztikailag nyilvántartott, tehát ha ennek területi eloszlását egybevetjük az ott élő társadalom térta-
gozódásával, akkor legalább „területi korrelációt” kapunk. Ez ugyan nem helyettesíti a szociálemirikus felvételezést, amely általában a családi vagy háztartási adatokra épül, de a két tényező közötti összefüggést szemlélteti.

A lakásállomány minőségi változása, regionális különbsége, mint indikátor, jelzi az adott terület gazdasági-társadalmi helyzetének változását, s alkalmas a dinamikus és passzív terek elhatárolására. BELUSZKY P. és SIKOS T. T. (1982) a falusi települések tipizálása során felhasználta a lakásnagyságra és lakásfelszereltségre vonatkozó adatokat. A legkedvezőtlenebb kategóriájú településekre a lakásfelszereltség alacsony színvonalra jellemző, aminek hátterében az előregedő és alacsony jövedelmű népességcsoport áll, míg ennek ellenkezője jellemzi a nagyvárosi régiók falvainak egy csoportját, mindenek előtt azokat, amelyek az elmúlt évtizedben a szuburbán övezetbe kerültek. A két szélső típus között azonban számtalan sajátos struktúra van jelen, amelyekben nagyon különböző irányú gazdasági-társadalmi folyamatok vannak, és ezek megismeréséhez már szükségesek a szociál-empirikus módszerek.

A lakásállomány és a társadalmi struktúra összefüggésének településen belüli vizsgálata látszólag egyszerűbb, mert sokszor a formai elemekből, az épületállomány állapotából következtetnek a jelenlévő társadalomra. LICHTENBERGER⁵¹ Bécs és Budapest belvárosi lakóövezeteiről készített felvételezése és a rendelkezésre álló statisztikai adatokkal való egybevetése nagyon szerencsésen egészítik ki egymást, és jól felhasználhatók voltak a városszerkezet 1990 utáni átalakulási folyamatainak magyarázatához.

8a. ábra. A felsőfokú végzettségűek aránya Budapesten, 1990 (szerk. WIESNER, R.–KOVÁCS, Z.)

8b. ábra. A 3 és többszobás családiházak aránya Budapesten, 1990 (szerk. BERÉNYI I.)

A lakásminőség, a lakókörnyezet csoportspecifikus összefüggéseit szociálempirikus módszerrel természetesen kisebb léptékben lehet sokoldalúan elemezni. Lehetőség kínálkozik arra, hogy a családra vagy a háztartásra vonatkozó adatokat (kor, foglalkozás, szakképzettség, iskolai végzettség stb.) egybevevünk azzal a magatartással, ami a lakással kapcsolatban a család társadalmi helyzetének változásával összefügg. A kérdésnek vannak tisztán szociológiai vonatkozásai, de vannak, ill. lehetnek szociálgeográfiai szempontjai is, ha a lakással vagy lakóhellyel kapcsolatos magatartásváltozás a funkcionális rendszer átalakulásából vagy a térhasználat módosulásából adódik.

4.1.3.2. *A lakófunkció és a település funkcionális szerkezete*

A gazdasági-társadalmi fejlődés abba az irányba hat, hogy az egyre differenciáltabb társadalmi munkamegosztás – és ezzel összefüggésben kialakuló területi sajátosságok – mind több ember számára teszi lehetővé az igényeiknek megfelelő lakás-, ill. lakóhelyválasztást. Ezért hamis az a felfogás, amely csak az urbanizációban látja az új típusú életforma kialakulásának lehetőségét, a társadalom földrajzi terének különbözősége más és más életforma-alternatívát kellene, hogy jelentsen a jövőben, ami az ember számára nem az életszínvonal-életkörülmények különböző minősége közötti választást jelenti. A lakás településhálózati, ill. településszerkezeti helyzetében tehát erőteljesebben jelenik meg egy bizonyos életforma, életmód, mint a lakásminőség.

A lakás („valahol lakni”) mint alapfunkció tehát a települési, ill. településszerkezeti helyzetében, az ott élő lokális társadalom összefüggésében értelmezhető reálisan. Ezért a szociálgeográfia egyes képviselői – MAIER, J.–PAESLER, R.–RUPPERT, K.–SCHAFFER, F. (1977) – a „lakni”, és a „közösségben élni” alapfunkciót együtt tárgyalják, kiindulva VIDAL DE LA BLACHE, ill. BOBEK⁵² felfogásából. E megközelítés minden olyan esetben indokolt, amikor jól definiálható életformacsoportról van szó, tehát amelynek társadalmi struktúrája és funkcionális térrendje, ill. abban a csoport lakása releváns. Lehetnek azonban olyan településszerkezeti sajátosságok, amelyek nem teszik lehetővé a két funkció (lakni és közösségben élni) együttes térbeli értelmezését, erre példák tanyás településeink vagy az alpesi szórványtelepülések.

A lakás és a közösségi lét térbeli elkülönülése a posztindusztriális társadalomban pedig tömegessé válik. A második lakással is rendelkező városi polgárok az év egyes időszakait hol az egyik, hol a másik lakásban töltik, különösen azok, akiknek második lakása a zöldövezetben van (télen a városi, nyáron a zöldövezeti lakást használják). A tulajdonos ilyen esetben mindkét közösség társadalmi életébe bekapcsolódhat és tagja lehet a különböző lokális társadalmi szerveződéseknek. Ezért a „közösségben élni” funkciót célszerű külön fejezetben tárgyalni.

A lakókörnyezet sajátosságai – a beépítés jellege, infrastruktúrája, a területhasználat stb. – a település, a lakóhely „városodottságának” függvényében változnak, ami persze nem választható el a tágabban értelmezett urbanizációtól.

A klasszikus szociálgeográfia az urbanizációt a városias léttel, a városi beépítési móddal, a települések városias jellegével azonosította. Ennek ellentéte a falusi életforma, amelyhez funkcionálisan egyszerűbb struktúra, gazdasági és társadalmi szerkezet,

valamint lakókörnyezet tartozik. A lakókörnyezetnek e két szélső (falusias-városias) pólusa között számtalan átmenet van: a tanyás, az apró- és középfalvas lakókörnyezet; valamint a zártosrú falusi, a kisvárosi, a középvárosi és nagyvárosi beépítés (MENDŐL T. 1963) és az elmúlt évtizedek nagyvárosi lakótelepei más és más lakókörnyezeti típust képviselnek. Ezek jellege, ill. a róluk kialakított ún. „gondolati térkép” (mental map) hatással van az egyén és csoport lakás-, ill. lakóhelyválasztására. A lakókörnyezet hatással van a közösségi magatartásra; falusi viszonylatban a szomszédsági kapcsolatoknak döntő jelentősége van a kommunikációban, míg a nagyvárosokban a nyilvános információ-közvetítőké (sajtótermékek, rádió, televízió stb.) a fő szerep.

A különböző lakókörnyezet-típusokkal szembeni magatartás az egyén, ill. család vagy háztartás életciklusaitól is függ. A lakás, ill. a lakóhely a belső városrészekben inkább az idősebbeknek vagy az önállóknak, az egyszemélyes háztartásoknak stb. nyújt kedvező életteret, míg a külső, kertes zöldövezeti lakóöveket a gyermekes családok kedvelik. Az egyes városrészek lakásállományának szerkezeti-minőségi átalakulása mindig csoportspecifikus és városon belüli mobilitással jár, ezért az lenne a kívánatos, ha ez a mozgás az életciklus változással összefüggésben változna.⁵³

A városrészek közötti népességmozgásnak erős demográfiai összefüggése is lehet, ami az életciklus-változással van kapcsolatban, ennek megfelelően különböztetnek meg

- *növekvő családi háztartást* (fiatal pár és a gyermekek születésének időszaka),
- *egyensúlyban lévő háztartást* (a gyermekek 0–14 éves korú időszaka a munkavállalás időszakáig), valamint
- *zsugorodó családi háztartást* (a generációk szétválásának időszaka).

Az ember az egyes életciklus fázisokban sajátos lakás- vagy lakóhelytípust igényel. A „lakásproblémának” tehát nem biztos, hogy csupán mennyiségi okai vannak, lehet, hogy a konfliktus a lakásállomány szerkezete és a társadalmi mozgásfolyamatok „kiegyenlítődségét” akadályozó tényezőkben van (a lakáspiac hiánya, nincs érdekelttség a lakásváltásban, rendezetlenek a tulajdonviszonyok stb.).

Ha az egyes társadalmi csoportok nem érdekeltek a racionális, életciklushoz igazodó lakáshasználatban, akkor a lakáshiány újratermelődik vagy megjelenik a „kvázi” lakáshiány, amikor tartalékolnak a következő generációnak. A lakáshiány a lakófunkcióval kapcsolatos minőségi elvárás erősödéséből is adódhat. Pl. az 1970-es évek házigyári tömeglakás-építése erőteljes minőségi elvárást (központi fűtés, hideg-melegvíz, központi lakásfenntartás stb.) is igyekezett Budapesten és a nagyobb vidéki városokban kielégíteni. Az új lakótelepekkel kapcsolatos kedvező közvéleménykép akkor kezdett megváltozni, amikor kiderült, hogy sokak számára az új lakás kedvezőtlenül befolyásolta az alapfunkciókkal korábban kialakult térkapcsolatot (a gyermek változatlanul a régi iskolába járt, visszajártak az orvoshoz, fodráshoz és baráti társasághoz stb.).

Mindez azt igazolja, hogy az egyén és csoport lakókörnyezettel kapcsolatos véleményét nemcsak a társadalmi helyzet, ill. a funkcióról kialakított minősítés formálja, hanem a *lakás* és a többi *alapfunkcióval kialakult térkapcsolat* is, amelyet az egyén és csoportja megszokott; ebben a magatartásban már emocionális és tradicionális indítékok is szerepet játszhatnak.

4.1.3.2.1. Lakófunkció a nagyváros funkcionális rendszerében

A szociálökológia fejezetben már utaltunk arra, hogy a nagyvárosok csoport-specifikus tértagozódása és a funkciók működése közötti összefüggést, ill. annak területi típusait célszerű regionális tudományi módszerekkel lehatárolni, s a főbb összefüggéseket leírni. A jelenségek értelmezése, a folyamatokban rejlő emberi cselekvés indítékainak felfejtése viszont nem nélkülözheti a szociálempiriát (kérdőíves felmérés, interjú, térképezés, megfigyelés stb.) A szociálökológia és a szociálgeográfia módszerének együttes alkalmazását az alábbiakban Budapest példáján mutatjuk be, a városszerkezet átalakulásának néhány aktuális kérdésére fókuszolva.

A korábbiakban arra is felhívtuk a figyelmet, hogy a szociálökológiai szempontú szerkezetelemzés megfelelő mennyiségű statisztikai adatot és területi egységet tételez fel, amely lefedi az adott társadalmi teret. Ha az elemzésben túl kevés területi egységgel számolunk (pl. Budapest esetében csak a kerületeket vennénk alapul), akkor eltűnnének azok a lehetséges konfliktusterületek, amelyeket részletesebben akarunk megvizsgálni valamely célból. Az alábbi példában a fiatal és az idős generáció lakásfunkcióval kapcsolatos térbeli magatartására és aktivitására utalunk.

Budapest városrendezési körzeteit alapul véve (az 525 körzetből azt a 455-öt vettük számításban, amelyben a lakások száma meghaladta a százat) az alábbi változókkal számoltunk (BERÉNYI I. 2001b):

a) *Demográfia*: a 60 éves és idősebb, valamint a 0-14 éves népesség aránya.

b) *A lakókörnyezet változói*: a lakások tulajdonviszonyai, építési idejük (1960 előtt, ill. 1960-1980 között), a házban lévő lakások száma (földszintes, 4-10 lakásos, 10-nél több lakásos), egyszobás lakások aránya, háztartásnagyság, háztartások száma.

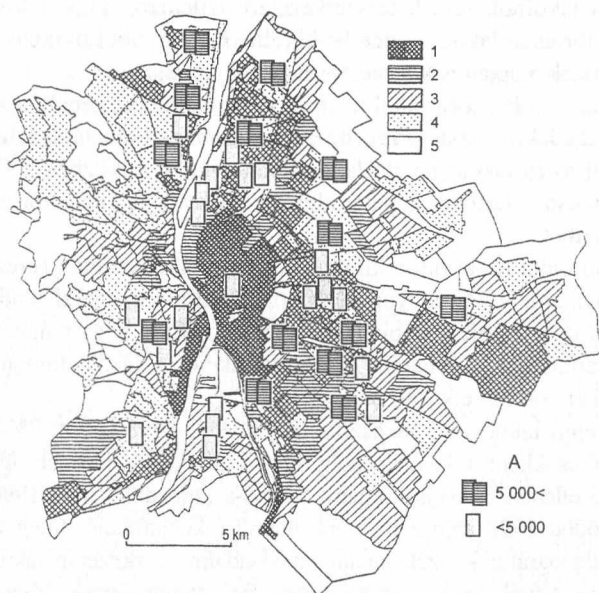
c) *A lakások komfortja*: szükséglakások, komfort nélküli lakások és összkomfortos lakások.

d) *Társadalmi környezet*: aktív keresők aránya, fizikai és szellemi keresők aránya, az iskolai végzettség mutatói.

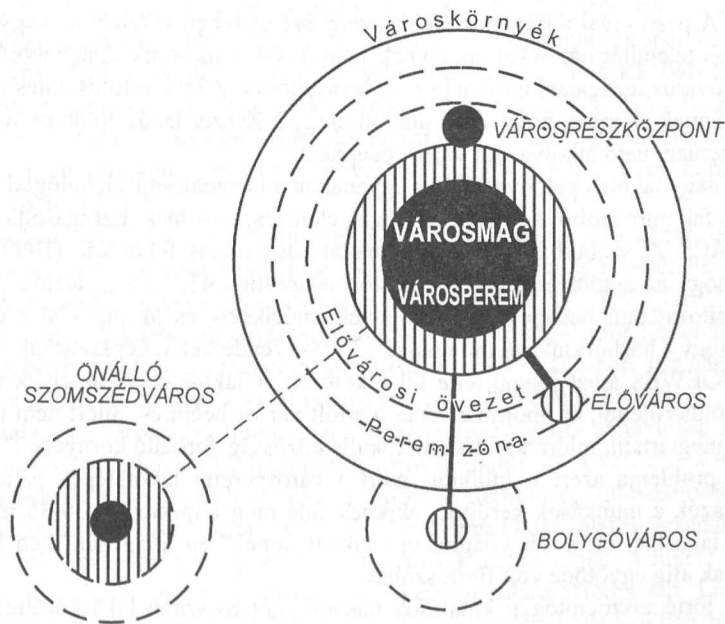
Az SPSS statisztikai adatfeldolgozó program segítségével az alábbi területi típusokat határoltuk le (9. ábra), amelyhez az esettanulmányokat, a részletesebb kérdőíves felmérésre és interjúkra alapozott elemzést végeztük (a PPKE hallgatóinak terepgyakorlata, szakdolgozatai stb.).

A városszerkezetre és a városrégió átalakulására vonatkozó szociálgeográfiai kutatások, amelyeket az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet kezdeményezett⁵⁴, valamint a regionális és szociológiai kutatások eredményei igazolják azokat a szerkezetváltozási modelleket, amelyeket a nemzetközi szakirodalom leírt, s amelyek némi fáziskéséssel jelentek meg Budapest városszerkezetének átalakulásában.

Ugyanakkor az empirikus kutatások azt is igazolják, hogy a modellek nem törvényszerű térszerkezeti formák (10. ábra), azok kiterjedésének iránya, sebessége, gazdasági és társadalmi strukturális „tartalma” nagyon különböző.

9. ábra. Budapest életér típusai (szerk. BERÉNYI I.) – 1 = régi, történelmi nagy-, ill. kisvárosi jellegű lakónegyedek; 2 = felújított, történelmi nagy- és kisvárosi lakónegyed; 3 = régi családi házas zóna; 4 = új beépítés; 5 = tipizálásból kihagyott területek (100-nál kevesebb lakással); A = lakásszám-kategóriák

10. ábra. Városszerkezeti modell (szerk. BOUSTEDT, O.)

Budapest lakófunkcióinak térszerkezetére jellemző, hogy a főváros 19. század végéig kiépített történelmi lakóövezetén belül (eltekintve a többi funkció térbeli rendjétől) még a fenti változók alapján is két szektor határolható le:

a) a Duna és a Kiskörút által határolt pesti városrész, amely ma funkcióváltását éli, fogyó állandó lakónépességével, de lassan stabilizálódó társadalmi struktúrájával (újra polgárosodás) és lassan javuló lakásállományával, miközben a CDB-képződés is folytatódik. E típushoz tartozik a budai oldalon a Várnegyed és a hozzá tapadó nagyvárosi beépítésű terület.

b) A pesti oldal Kiskörúton kívüli történelmi lakóövezete (Terézváros, Józsefváros, Ferencváros), amely bár nagyon különböző lakásállománnyal rendelkezik (különösen a lakásnagyság és komfort alapján), de közös vonásuk, hogy a második világháborút követő lakásállamosítással elmaradt a rekonstrukció, a lakásállomány elöregedett és lassú társadalmi erózió következett be.

A történelmi lakóövezet lakásállománya 1990-1998 között 3%-kal, míg lakónépessége 13%-kal csökkent, a lakónépesség 30%-a 60 éves és idősebb, így érthető, hogy a lakásprivatizáció ellenére a lakásállomány 5-10%-a „mozdult” meg 1990 után. Ebben az övezetben kezdődött 1990 után a nagyobb ütemű rekonstrukció, főleg tömbrehabilitáció, amelynek szociálgeográfiai konzekvenciái – a társadalmi szerkezet átalakulása, a tulajdonviszonyok változása, a funkcionális rendszer minőségi átrendeződése – már tapasztalhatók. A ferencvárosi rehabilitáció területén végzett szociálgeográfiai felvételezés (JANKÓ K. 2000) azt igazolja, hogy a lakások 33,9%-át befektetés vagy bérbeadás, 53,6%-át más kerületből való beköltözés céljából vásárolták, 12,5%-a pedig külföldiek kezébe került. A rehabilitációban tehát az eredetileg ott élőknek csak kis hányada tud bekapcsolódni.

c) A pesti oldal történelmi lakóövezetét széles ívben keretezi a „vegyes övezet”, kisvárosias településmagokkal, amelynek nagy része a második világháborút követően került a főváros igazgatási területéhez. A lakásállomány 75%-a földszintes családi házban van, annak ellenére, hogy 1970 után mintegy 300 ezer lakás épült az övezetben, de mozaikszerűen, nem alkotva zárt városi beépítést.

A nagy lakótelepek övezetében ugyanazok a társadalompszichológiai folyamatok erősödtek fel, mint amiről a svéd szociológiai elemzések szólnak. Ezt igazolja DÖVÉNYI Z.–KOVÁCS Z. szuburbanizációs folyamattal kapcsolatos felmérése (1999), amelyből kiderül, hogy az agglomerációba kiköltöző budapestiek 41,5%-a „panelok” lakója volt, 72%-a változatlanul budapesti munkahellyel rendelkezik és az ingázást e csoport úgy vállalta, hogy a háztartásoknak mindössze 13,4%-a rendelkezik gépkocsival.

MOEWES tehát joggal tette fel a kérdést: A lakótelepek, amelyek már rendelkeznek zöldterülettel, és ahol már nincs zsúfolt városi beépítés, miért nem tudják a népességet megtartani, miért nem tudnak lokális közösség-formáló környezetté válni?

E probléma azért is különös, mert a városperemi lakótelepek panel lakásaiba döntően azok a munkások kerültek, akiknek fele még Újpesten is 30-35 m²-es szobakonyhás lakásban élt a két világháború között, amelyben átlagosan öten laktak, és a lakásoknak alig egyötöde volt fürdőszobás.

A történet-szociológiai kutatások hasonló, sőt rosszabb lakáskörülményekről írnak Kispest vagy Budafok esetében és mégis a kényelmes lakótelepi lakásokba került népesség magatartása hasonló, mint Svédországban az 1970-es években.

Az 1990 után felerősödő szuburbanizációs folyamat tehát csak részben magyarázható a Belváros „elviselhetetlen” lakókörnyezetével, a leromló lakásállománnyal, a zsúfoltsággal stb. A kiköltözésnek legalább oly fontos oka lehet a megváltozott lakásigény, a középréteg gazdasági helyzetében bekövetkezett fordulat, a jövedelmek emelkedése stb., ami lehetővé teszi a „pszichoszociális szükségletek” kielégítését.

4.1.3.2.2. A szuburbán jelenség

A szuburbanizáció a városregió dekoncentrációs jelensége, amelynek során a lakó-és munkahely a városközpontból, ill. a kompakt várostestből az agglomeráció belső településövezetébe, az ún. szuburbán térbe települ. E folyamat az Egyesült Államok metropoliszaiban teljesedett ki az 1930-as években a motorizáció gyors növekedésével. A második világháború után, az 1960-as évektől a nyugat-európai nagyvárosok környezetében is általánossá vált a szuburbanizáció, de ott már összefonódott a városregiók fejlődésének történeti előzményeivel.

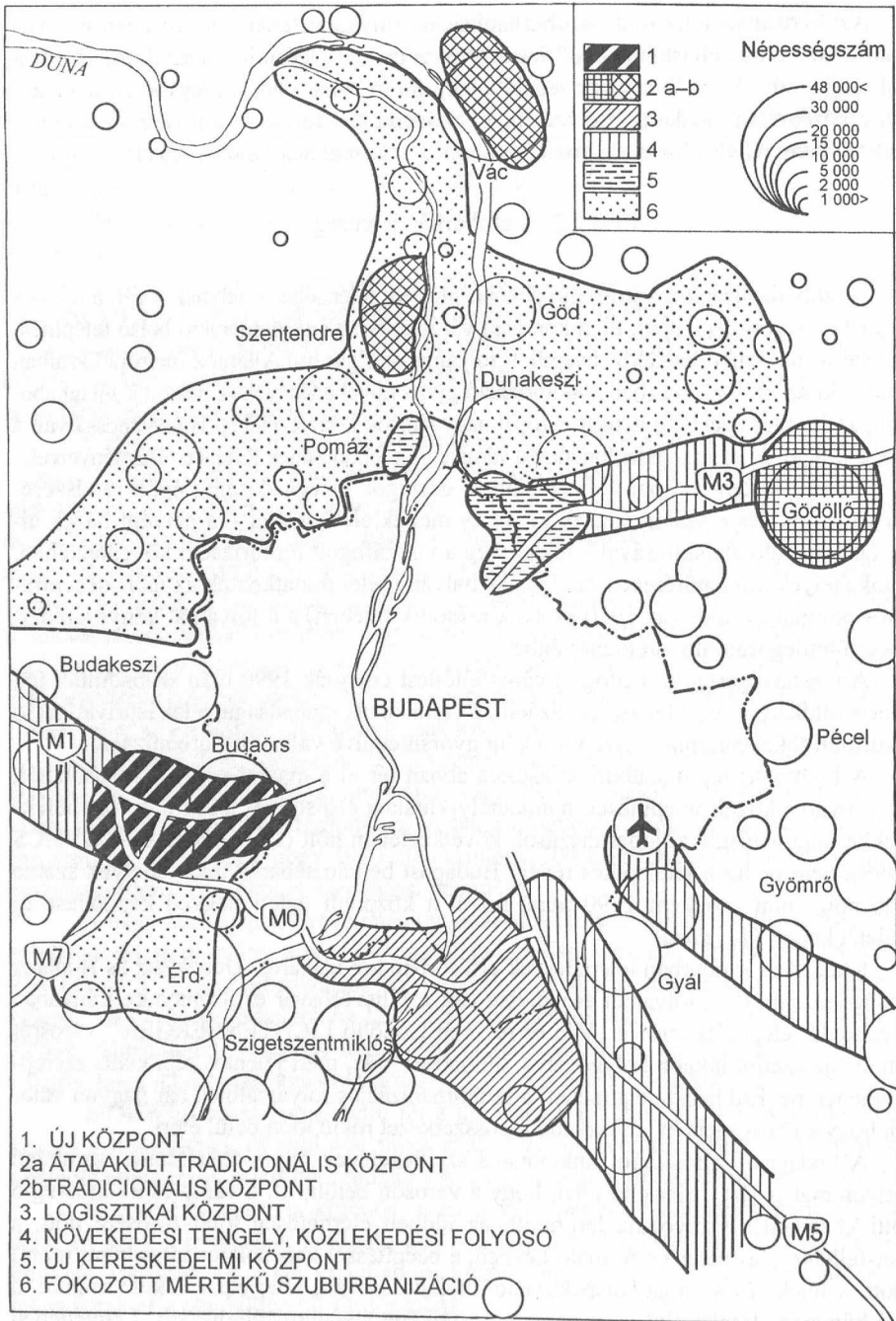
A kelet-közép-európai volt szocialista országok tervgazdaságra épült rendszerében a városfejlődés e szakasza csak késve és mellékjelenségként – a hétvégi házak állandó lakássá való átalakításával – jelent meg a visszafogott motorizáció következtében. A munkahelyek kitelepülésének pedig csak halvány jelei mutatkoztak az ipari decentralizációs politika éveiben (az 1970-es évek második felében) s a folyamat kényszeredetten és területileg irányítottan ment végbe.

A mesterségesen visszafogott városfejlődési energiák 1990 után szabadultak fel, amikor a földkérpótlás, a lakásprivatizáció, a vállalkozás szabadsága, a lakásprivatizáció és a külföldi tőkebeáramlás összehatása ként gyorsüteművé vált a szuburbanizáció.

A budapesti régió szuburbanizációja abban tér el a nyugat-európai városokétól, hogy a főváros-közeli települések munkahely-kínálata elsősorban a külföldi tőkebefektetésekkel megvalósuló zöldberuházások következtében nőtt (DÖVÉNYI Z.–KOVÁCS Z. 1999), nem pedig a kitelepülés révén. Budapest belvárosában a munkahelyek száma inkább nőtt, mint csökkent 1990 után, mivel a központi üzleti negyed képződése új lendületet kapott (11. ábra).

Klasszikus szuburbán településnek elsősorban két kisváros, Dunakeszi és Budaörs kistérsége számít, de a folyamat erőteljessé vált a Pilisvörösvár és Szentendre irányában elhelyezkedő településsorban is. Vác és részben Gödöllő LICHTENBERGER⁵⁵ városregió-modellje szerint inkább bolygóváros, különösen Vác, mert jelentős regionális szerepkört töltenek be. Érd helyzete átmeneti a szuburbanizációs folyamatban, bár nagyon valószínű, hogy a Duna-mentén terjeszkedő városszerkezet rövid időn belül eléri.

A budapesti városregió funkcionális szerkezetének gyors átalakulása számtalan negatívummal is járt. Ennek fő jelei, hogy a városon belüli, ill. a város és a városregió közötti közlekedés színvonala leromlott, az időbeli elérhetőség többszörösére nőtt, a terület-felhasználás nehezen tartható kézben, a beépítéssel kapcsolatos társadalmi morál romlott, a telek- és az ingatlanspekuláció általánossá vált, elterjedt a fekete munka, a városi bűnözés „kitelepült” és a városregió tájképe standardizálódik stb. Lényegében minden olyan negatív hatás megjelent, ami a nyugat-európai városokban húsz évvel ezelőtt ismertté vált.

A szuburbanizáció általános folyamatainak megismerésén túl egyre sürgetőbb a jelenség helyi, településen belüli konzekvenciáinak felmérése. RAJCZY SZ. (1999) Csobánkáról, ERK A. (2002) Solymárról készített, társadalmi térképezésre és kérdőíves felvételezésre épített esettanulmányai is igazolják⁵⁶, hogy a szuburbanizáció az egyes településeken belül eltérő térhasználati, gazdasági, társadalmi konzekvenciákkal jár.

RAJCZY a csobánkai térhasználatban bekövetkezett alapvető változással foglalkozik. Ennek lényege, hogy a hagyományos középhegységi völgyi faluszerkezetben, a település egykori szántóterületén épült fel a lakópark, tökéletes településszerkezeti és társadalmi szegregációt képezve. Egyenlőre nyoma sincs annak, hogy a „telepesek” (ahogyan a helybeliek nevezik a jövevényeket) a falusi életközösség tagjai (legalább a hétvégén) a helyi társadalom felemelésének részesei kívánnának lenni. Két alapvetően eltérő társadalmi csoport és életformája egymás mellett, vagy néz egymással „farkaszemet” a Dera-patak két oldalán.

Ezzel alapvetően ellentétes Solymár „szuburbanizációja”, aminek egyik oka az, hogy a település a budapestiek kedvelt hétvégi pihenő- és kirándulóhelye volt már évtizedekkel ezelőtt is. A helybeliek napi ingázása, a városi szolgáltatások és a kisipar korai kitelepülése, a hétvégi házak fokozatos átépítése családi házakká stb. a funkcióváltás hosszabb folyamatát jelentette, amelyben az eltérő életmódban élők tudomásul vették egymást, s a társadalmi hierarchia előnyeit és hátrányait természetesnek találták. Ezért az a demográfiai jelenség, hogy Solymár népességszáma 1990-2000 között 47%-kal nőtt, nem váltott ki ellenkezést, mert a bevándorlók 75%-a helyben vásárol, ezért emelkedett az ellátás és szolgáltatások színvonala. A beköltözők újraélesztették az elhalt civil szervezeteket, elfelejtett hagyományokat, megélénkült a helyi kulturális élet. Ez azért figyelemre méltó, mert a betelepülők szegregációja itt is nyilvánvaló: életkor, foglalkozás, iskolai végzettség, továbbá a lakóházaik jellege és felszereltsége, térbeli rendje alapján homogén térbeli csoportot alkotnak.

A szuburbanizáció tehát „Janus-arcú” (VÁRADI M. M. 1999) nemcsak az agglomeráción belül, a települések között, hanem még egy-egy településen belül is. Hiszen a szuburbanizáció Solymár esetében is a belterület növekedését, az infrastruktúra viszonylagos kiépítetlenségét, ill. annak növekvő kiadásait, nagyobb forgalmat és környezeti szennyezést stb. okozott (és okoz ma is) emellett az „öslakosok” félnek a sváb hagyományok eltűnésétől, attól, hogy a közösségből – F. TÖNNIEST (1983) idézve – „társadalom” lesz, s megszűnik a település saját karaktere.

E jelenségek Budapest városrégiójában nem új keletűek, csak a pesti oldal egykori falvaiban az 1920-as, 1930-as években játszódtak le külső beavatkozás nélkül, vagy a második világháború után erőszakkal (Soroksár). Más esetekben a üdülőfunkció és a turizmus megjelenése változtatta meg a település funkcionális rendszerét és társadalmát (Szentendre, Leányfalu, Visegrád, Nagymaros stb.).

A városi vagy városias életforma horizontális terjeszkedése végső soron se nem „jó”, se nem „rossz”, hanem olyan jelenség, ami olyanná válik, amilyenné az ember teszi.

4.2. A munka mint társadalmi alapfunkció

A munkavégzés, a társadalmi munkamegosztásban való részvétel meghatározza az egyén, csoport, ill. a lokalitás (helyi társadalom) helyét a társadalmi hierarchiában, az alapfunkciókkal kapcsolatos általános magatartását és térhasználatát a funkcionális szerkezetben.

A szociálgeográfiai szemléletben központi jelentősége van a *munka* mint társadalmi funkció elemzésének, ami alapján az egyes aktivitási csoportokat megkülönböztetjük és tevékenységük (az aktivitás tér- és idődimenziói, intenzitási különbségei stb.) területi hatásait felmérjük.

Az egyes aktív csoportok a munkavégzés jellegétől függően, a funkcionális rendszer működtetése révén nagyon különböző mértékben hatnak környezetükre. A mezőgazdasági szféra fizikai vagy szellemi foglalkoztatottja, az ipar képzett vagy betanított munkása, szató mérnöke vagy adminisztratív dolgozója stb. más és más módon és mértékben veszi igénybe az egyes alapfunkciókat, s azokkal szemben elvárása is különböző.

A *demográfia* és a *népességföldrajz* az ember munkavégzését különböző foglalkozási csoportokba sorolja, s ez alapján jellemzi egy-egy népcsoport, település, igazgatási terület vagy ország *aktív népességének foglalkozási szerkezetét*. Ez – a szociálgeográfia szerint – *mint indikátor visszatükrözi az adott földrajzi tér* (település, régió, ország stb.) *gazdasági-társadalmi fejlettségét*, a társadalmi és területi munkamegosztásban való részvétel módját és intenzitását, jellemzi a társadalmi foglalkoztatás szerkezetét és területi különbségeit.

A marxí társadalomelmélet a munkát mint társadalmi tevékenységet tisztán konkrét „termelő funkcióként” értelmezi. A klasszikus gazdaságföldrajz képviselői is az ember „alapvető életmegnyilvánulásának” tekintik a munkát, ill. a munka ökonómiai jelentőségét, s nem foglalkoznak azzal, hogy a végzett munkával összefüggésben hogyan változik az egyén és csoport viszonya a többi funkcióhoz, ill. azt a társadalompszichológiai kérdést sem vizsgálják, hogy az egyén és csoport mennyiben elégedett munkájával, hogyan teljesül az ember önmegvalósítási szükséglete.

Ha az egyén és csoport helyét a társadalmi hierarchiában csupán a végzett munka, a foglalkoztatás jellege alapján ítéljük meg, akkor nem tudjuk a társadalmi viszonyokat magyarázni azokban az országokban, amelyekben a társadalmi hierarchia nem csupán a termelési szerkezet függvényében alakul. Gondoljunk arra, hogy vannak országok, amelyekben a népesség jelentős része nem tud részt venni a termelő tevékenységben, ennek ellenére szociálgeográfiai szempontból „aktív” csoportnak minősül, mert valamilyen mértékben és formában részese a többi alapfunkció működésének, hiszen valahol lakik, fogyaszt és részese a lokális életközösségnek (pl. Tibet, India stb.).

A munkának mint „termelő funkciónak” egyoldalú értelmezéséből következik a termelő és nem termelő népgazdasági ágazatok elkülönítése, aminek abszurd változata az, amikor a szellemi foglalkozás nem minősül igazán értéknövelő társadalmi tevékenységnek. E jelenséget a szocialista típusú gazdasági struktúrákkal hozták gyakran összefüggésbe, mert az extenzív iparfejlődés időszakában a munkásosztály, a „kétkezi dolgozó” nemcsak társadalmi javakat termelő, hanem politikai hatalmat gyakorló is lett.

Tény viszont, hogy a társadalom gazdasági fejlődésének voltak és lehetnek olyan periódusai, amikor az anyagi tömegtermelés áll a középpontban, azaz erős központi-hatalmi célracionális érvényesül a munkamegosztásban. Ez jellemzi az extenzív gazdasági fejlesztések időszakát, ami független a gazdasági, társadalmi, politikai struktúráktól, ez figyelhető meg a háborúkat követő időszakban vagy a természeti katasztrófák után. Ilyen esetekben nem az ember önmegvalósítási szükségleteinek érvényesítése, hanem bizonyos társadalmi kényszerek jutnak érvényre.

A társadalmi munkamegosztást, a foglalkozási szerkezetet FOURASTIÉ⁵⁷ az egyes országok, régiók fejlettségének összehasonlítására használta. A társadalmi aktivitást három szektorba – *primer* (mező- és erdőgazdaság, bányászat, halászat stb.), *szekunder* (ipar és építőipar) és *tercier* (a szolgáltatás-ellátás rendszerei) szektorba – sorolta és az egyes szektorokhoz tartozó foglalkoztatottak száma és belső struktúrája alapján állapította meg az országok fejlettségi szintjét.

A társadalmi munkamegosztásnak ez az alapszerkezete alkalmas a makroregionális területi különbségek megragadására és jellemzésére, bár ma már egy *negyedik szektor* (oktatás, kultúra) oly súllyal szerepel az egyes országok társadalmi munkamegosztásában, hogy a területi tipizálás során azt sem lehet figyelmen kívül hagyni. BOBEK⁵⁸ is az egyes országok foglalkozási szerkezete alapján különített el országcsoportokat, állapított meg fejlettségi szinteket.

A munka mint alapfunkció társadalmi szerepét, jelentőségét a háromdimenziós foglalkozási szerkezet csak részben adja vissza, mert az a ténylegesen betöltött munkahelyekre vonatkozik, ami nyilván nem azonos a szektorok tényleges foglalkoztatásával (lásd fekete munka) vagy munkahely-kapacitásával, még kevésbé a társadalom (ország, régió, település stb.) „munkaadói képességének” attraktivitásával, azzal, hogy milyen az individuum, ill. csoport társadalmi mobilitásának lehetősége.

Ez utóbbira a foglalkoztatottak belső struktúrája utalhat; a jól képzettek magas aránya általában a tevékenység magas társadalmi presztízsét fejezi ki, míg ennek ellenkezője és a foglalkoztatottak magas életkora a tevékenység leépülését jelezheti (pl. az elmaradott területek mezőgazdasága).

Ily módon az aktív népesség foglalkozási szerkezete, korösszetétele, iskolázottsága, szakképzettsége, a munkaszervezetek belső hierarchiája, a mobilitás lehetősége stb. együttesen alakítja ki a munkával kapcsolatos társadalmi presztízszt, vagyis azt, hogy „érdemes-e dolgozni”, és ha igen, akkor melyik szektorban.

A társadalomnak ezzel a munkaadó-képességével áll szemben a tényleges társadalmi struktúra, a népességszám tényleges változása és annak regionális különbségei, amelynek munkával kapcsolatos magatartása folyamatosan változik. E két struktúra különbözősége kisebb és nagyobb társadalmi konfliktusokban kerülhet a felszínre.

A szociálgeográfiai a munkamegosztás térbeli rendjének értelmezése során abból indul ki, hogy a gazdasági tevékenységnek meghatározható szerkezete alakul ki (A), amin a szektorra jellemző telephely-térszerkezet jön létre (A'). Ugyanakkor a társadalom demográfiai folyamata és migrációja „önálló” struktúrát is jelent, amely egészében a társadalom munkaerőkínálati oldalát adja, amelyben az egyénnek és csoportnak saját elképzelései is vannak a munkavégzést illetően (B) és e struktúrájának a társadalom

egyenlőtlen területi fejlődése következtében más és más lokális és regionális struktúrái jönnek létre (B').

A fenti 4 dimenzió térben és időben eltérően alakul, mert különböző külső és belső folyamatok hatása alatt változik. A probléma összetettségéből adódik, hogy számos tudományág foglalkozik a funkció összefüggéseivel. A szociálgeográfia mindebből azokat a jelenségeket, összefüggéseket ragadja ki, amely az ember kultúrtáj formáló szerepére és annak csoportspecifikus jellegére vonatkozik. Az alábbiakban a szociálgeográfiai struktúrák szempontjából értelmezzük az A–A', ill. a B–B' összefüggését, valamint a két struktúra kapcsolatát a funkcionális térrendszerben.

4.2.1. A társadalmi funkció munkaadói oldala (A+A')

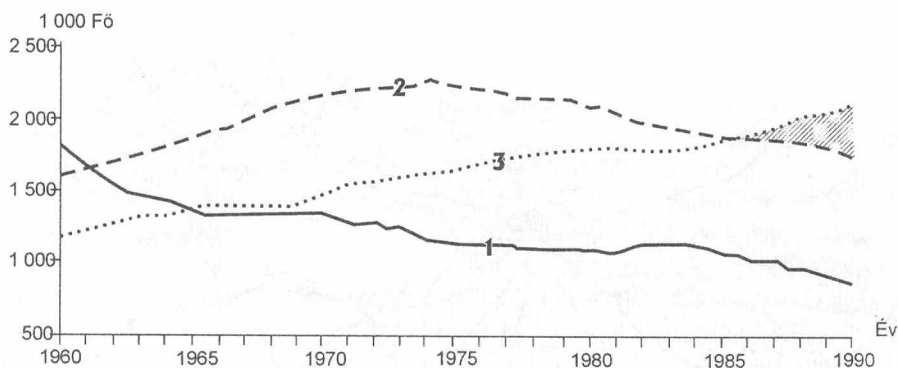
A gazdaság szerkezetének átalakulása, a társadalmi munka főbb irányai, a tradicionális agrártársadalomból az ipari és posztindusztriális társadalomba való átmenet szakaszai a háromdimenziós modellben leírható.

A társadalom foglalkozási szerkezetének átalakulását a népességföldrajzi tanulmányok olykor egyetlen szektor keresőinek változása alapján is be tudják mutatni. Az ún. indikátorokkal (pl. az agrárfoglalkoztatottak arányának csökkenésével, az ipari keresők arányának növekedésével stb.) leírhatjuk a gazdaság és a munkamegosztás szerkezeti átalakulását és annak területi különbségeit. Ezekben az esetekben az adott szektor társadalmi megítélésének pozitív vagy negatív változására következtethetünk, abban az értelemben, hogy a munkavállalók csoportja az adott gazdasági ágazatot alkalmasnak tartja-e társadalmi felemelkedéséhez.

Egy-egy gazdasági ágazat, szektor társadalmi presztízsveszítése az aktív népesség körében az ökonomiai eredményességtől függetlenül is kialakulhat. A magyar mezőgazdaság 1965–1985 között ökonomiai szempontból sikerágazatnak minősült, sőt egyes ágazatai (szőlő- és gyümölcsstermelés, kertészet, kisállattartás stb.) az aktív keresőknek az ország átlagnál magasabb jövedelmet biztosítottak, a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma és aránya mégis folyamatosan csökkent (1949: 53,8%, 1990: 15,3%, 2001: 6,5 % (KSH Népszámlálás). Mindez arra figyelmeztet, hogy az ember társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódása, ill. gazdasági helyzetének változtatása nem csupán ökonomiai kérdés, nem ítéhető meg csupán a személyi vagy családi jövedelmek alakulása alapján. Az individuum döntését a munkavállalással kapcsolatban befolyásolhatja az adott ágazat technikai fejlettsége, a tradíció kialakult presztízse, az életpálya kiszámíthatósága és biztonsága stb.

FOURASTIÉ szerint a 3 szektor (primer, szekunder és terciér) különböző civilizációs szintet jelent, más és más életmód-alternatívát kínál, aminek jelenléte az „A” struktúrában, vagy annak területi különbségében – a funkcionális szerkezetben – társadalmi mobilitást indít el. Az előbbi esetben beszélünk *intra- és intergenerációs mobilitásról*, míg az utóbbiban – az ágazatok és telephelyeik területi különbségeiből adódóan – *migrációról*, ill. annak különböző formáiról (12. ábra).

A háromdimenziós foglalkozási szerkezetet különböző területi szinten (ország, régió, településcsoport, település, népszámlálási körzet stb.) elemezhetjük. LETTRICH E. (1975)

Grafika: Kaiser Miklósné

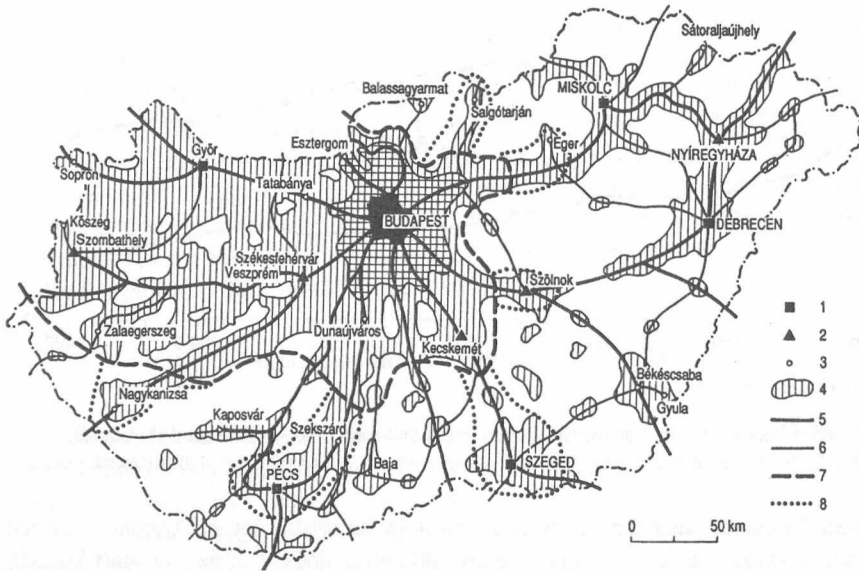
12. ábra. Magyarország foglalkozási szerkezetének változása FOURASTIÉ modellje alapján (szerk. BERÉNYI I.) – 1 = a primer; 2 = a szekunder; 3 = a terciér szektorban foglalkoztatottak száma

településszintű elemzése már arra adott alkalmat, hogy az urbanizációs folyamatok területi különbségét, a városodás és a városnövekedés különböző típusait leírja. Az ipari keresők arányának növekedése a várossá válás egyik legfontosabb kritériuma volt, míg a terciér szektor erőssége a városi funkciók differenciáltságát jelentette, tehát utalt az adott település hierarchikus helyzetére is. Mivel az egyes foglalkozási csoportokhoz sajátos életforma kapcsolódik, ezért a szerző elemzése nemcsak a települések, hanem az ott élők „civilizációs” szintjére is utalt, valamint kimutatta az ország regionális különbségeit, amelyekben nagyon különböző foglalkozási lehetőség kínálkozik. A folyamat az ezredfordulóra sajátos hazai urbanizációs térszerkezet kialakulását eredményezte, amelyen jól nyomon követhetők a regionális fejlődés utóbbi negyedszázadának komoly térbeli következményei (13. ábra).

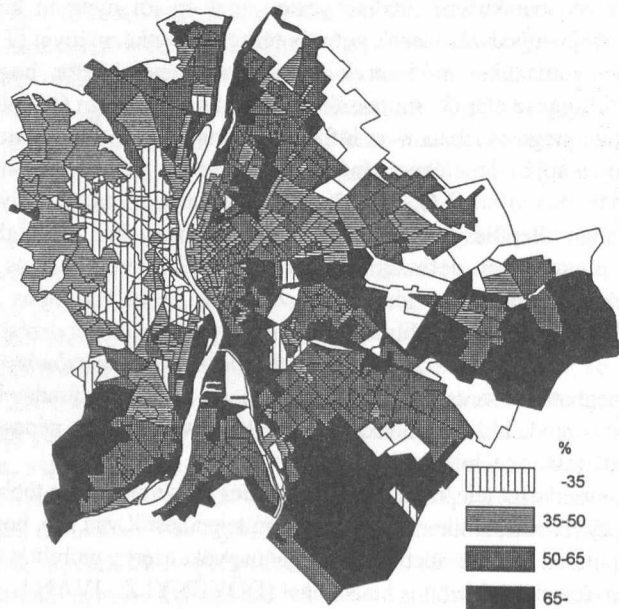
A matematikai-statisztikai módszerek elterjedése lehetővé tette, hogy több tényező (változó) összefüggése alapján mutassák be az adott társadalom (település) szerepét a társadalmi munkamegosztásban, s az információtömeg olyan dinamikus elemeket is tartalmazzon, ami alapján lehetőség kínálkozik a lokális társadalom jövőképeinek felvázolására. BELUSZKY P.–SIKOS T. T. (1982) falutipizálása már ilyen árnyalt képet ad az egyes falusi települések társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzetéről. Ez esetben már pontosabban definiálhatók azok a település csoportok és társadalmi csoportjaik, amelyek már társadalmi térbeli helyzetüknél fogva hátrányos helyzetben vannak a foglalkozásváltást illetően. Mindez elsősorban a regionális tervezést segíti.

Az aktív keresők foglalkozási szerkezetének településen belüli tanulmányozása, a területi különbségek meghatározása csak akkor lehetséges, ha a statisztikai adatok népszámlálási körzetek szerint is rendelkezésre állnak, vagy lehetőség van az aktív népesség munkával kapcsolatos magatartásának felmérésére.

A foglalkozási szerkezet településen belüli részletes tanulmányozása több szempontból is indokolt lehet: egyik eset, amikor olyan nagyságú településről van szó, hogy a foglalkozási szerkezet településen belüli területi különbségei nagyok, ezért a mobilitás és migráció a településrészek, városkerületek között is kialakulhat (DÖVÉNYI Z.–IVÁN L. 1994), ami elindítja vagy befolyásolja a város funkcionális szerkezetének átalakulását is.

13. ábra. Az urbanizáció regionális különbségei Magyarországon (SÜLI-ZAKAR I. ábrája alapján szerk. BERÉNYI I.) – 1 = regionális centrum; 2 = gyorsan növekedő város; 3 = megyeszékhely; 4 = urbanizált terület Budapest városrégiójával (négyzetráccsal jelölve); 5 = a regionális kapcsolatok fő iránya; 6 = régiók közötti kapcsolatok; 7 = urbanizált övezet határa; 8 = urbanizált folyosók

14. ábra. A fizikai foglalkozású aktív keresők aránya Budapesten, 1990 (szerk. KOVÁCS Z.)

Az a tény, hogy Budapest aktív és fiatalos népességének tömege került a városperifériára az 1970-es évek tömeges lakásépítése következtében, alapvetően átalakult az egyes kerületek, településrészek foglalkozási szerkezete, megváltozott a lakó és munkahely közötti távolság, egészében átrendeződött az egyén és csoport térhasználata (14. ábra).

A falusi településekben élő aktív népesség foglalkozásszerkezetét általában a családok, ill. háztartások szintjén elemzik, amikor a foglalkozással összefüggő térhasználat megismerése a cél, ami magában hordja a mobilitással, ill. migrációval kapcsolatos lokális társadalmi magatartást és a jövőbeni döntés módozatait. A szociál-empirikus felvételezések arra is lehetőséget adnak, hogy az egyén és csoport munkával kapcsolatos szándékolt cselekvését is megragadjuk.

A településen belüli, kisebb téregységekre (népszámlálási vagy városrendezési körzetre) vonatkozó foglalkozási szerkezet elemzések eredményét a településfejlesztés, ill. a településrendezés hasznosítja, elsősorban nem is a foglalkoztatás befolyásolása céljából, hanem inkább a funkcionális szerkezet konfliktusmentes átalakítása érdekében.

4.2.1.1. A gazdaságszerkezet és a munkamegosztás (A)

A társadalmi munkamegosztás *gazdaságszerkezeti összefüggései (A)* szerint a 3 szektor (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások) *gazdasági-technikai fejlettsége*, tulajdonviszonyai, nemzetgazdasági helyzete, a hozzá fűződő gazdaságpolitika stb. a lapvetően meghatározza az emberek ágazattal kapcsolatos magatartását. A primer (mezőgazdaság), a szekunder (ipar) és a terciér (kereskedelem-szolgáltatás) szektorok területén e vonatkozásban eltérő jelenségek figyelhetők meg.

I. Mezőgazdaság

A *mezőgazdaság* a primer szektor azon ágazata, amely termelési szerkezetének és irányának területi különbségei miatt nagyon különböző foglalkozást és életmódot kínál az embernek. Ezek a területi különbségek a természeti adottságokhoz igazodnak (szántóföldi művelés, szőlő- és gyümölcsstermelés, gyeperdőgazdálkodás) rájuk sajátos regionális foglalkoztatási szerkezet alakul ki (pl. borvidékek), ezért egy-egy kultúrtáj agrárszerkezete történetileg lassan változik, következőképpen a foglalkozási szerkezet is tartós.

A termőterület tulajdonviszonyai, a birtok- és üzemszerkezet stb., a termelési szerkezete és színvonala területileg differenciált településhálózatot, üzemi telephelyrendszert és életkörülményeket tesz lehetővé, ami egészében a falusi térség jellemzője.

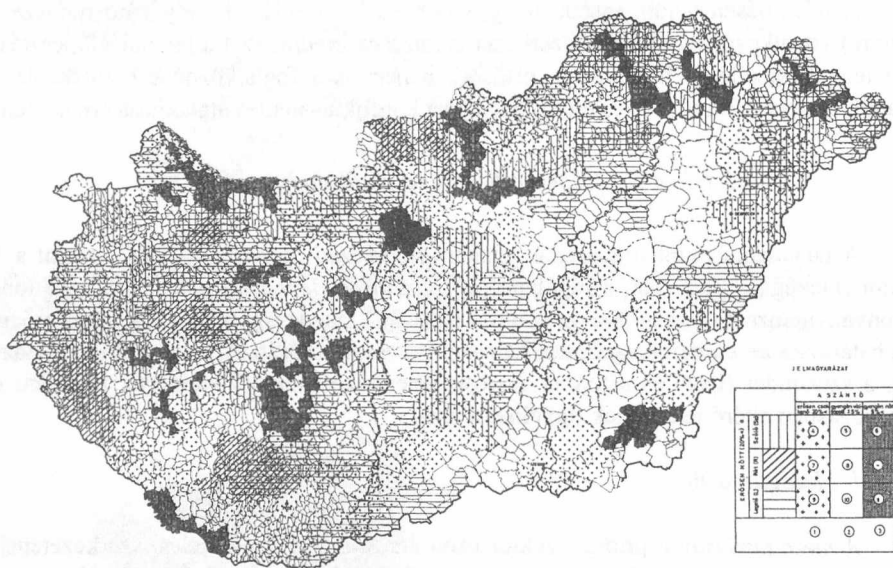
A *mezőgazdaság a természeti erőforrást nyersanyagtermelés céljából felhasználó ágazat*, amelynek az intenzív kertészet éppen úgy része, mint az extenzív földhasználat, az erdőszet, mint őstermelés. A mezőgazdaságban a talaj nem csupán telephelye a termelésnek, hanem ugyanakkor termelési tényező is. (Őstermelésnek számít a bányászat is, mint primer szektor, de amíg e tevékenység során az erőforrást kivonjuk a természetből, addig a mezőgazdasági tevékenység során arra kényszerülünk, hogy a talaj termő-

képességét fenntartsuk vagy pótoljuk, ezért a talaj termőképessége megújuló természeti erőforrás.)

A talajnak mint termelési tényezőnek három sajátossága van:

- nem mozgatható, a termelés telephelye nem változtatható,
- kiterjedése az adott területen belül csak korlátozottan növelhető,
- nem rombolható szét, van természetes regenerálódó képessége.

A talajoknak ezek a sajátosságai befolyásolják az ember mezőgazdasági tevékenységgel összefüggő térbeli magatartását: a határhasználat rendjét, a művelési ágak megoszlását, a birtoknagyságot és a tulajdonlást, a földhasznosítás hosszú távú átalakulásának földrajzi típusait stb. (15. ábra).

15. ábra. A mezőgazdasági földhasználat átalakulásának földrajzi típusai, 1935-1985 között (szerk. BERÉNYI I.)

Az agrártermelés másik két tényezője a *munkaerő* (száma, kora és képzettsége) és a *tőke*. A mezőgazdasági termelést meghatározó három tényező, a természeti adottságok (talajok), a munkaerő és a tőke területi különbségei alapján szociálgeográfiai szempontból az alábbi következtetések vonhatók le:

1. Mivel a termelés természeti feltételei adottak (felszín, talaj, klíma és vízrajz), ezért a történelmileg kialakult termelési szerkezet tartósan megmarad. Ennek következtében olyan termelési tapasztalatok halmozódnak fel, amelyeket a következő generáció is képes hasznosítani. Az agrártermelés révén felhalmozott termelési ismeret tehát társadalmi érték.

A 20. század termelési technológiája egyes mezőgazdasági ágazatokat (virág- és zöldségfélék termelése, állattenyésztési ágak stb.) elszakított a természeti adottságoktól, a termelés ezen ágazatok esetében „ipari üzemi izoláltságot” teremtett, ami alapvetően megváltoztatta az ember és a termelés korábbi viszonyát.

Az iparszerű mezőgazdasági termelésben a munkaerő bérmunkássá lett, s ugyanúgy szakképzett és szakképzetlen csoportra bontható, mint az ipari termelésben. Ebben a termelési módban az embernek már nincs identitása a természetes térrel, a kultúrtájjal, azaz a falusi térséggel, mint agrártájjal.

2. A talajoknak abból a sajátosságából, hogy az adott tájban vagy igazgatási területen kiterjedésük csak korlátozottan növelhető, az következik, hogy az ott élők számára egzisztenciális kérdés a terület tulajdonlása, a birtokviszonyok biztonságának fenntartása és a földhasználat főbb irányainak megtartása, mert azon történetileg olyan társadalmi foglalkozási szerkezet alakult ki, ami lokális társadalmi-funkcionális egységet alkot.

3. Az előzőekből következik, hogy a munkaerő a mezőgazdasági termelésben több mint „ökonómiai faktor”, mert az ember lokális természetismeretével olyan termelési tapasztalatokkal rendelkezik, amely az áruk minőségében, sajátosságában jelenik meg. Ugyanakkor a munkavégzés során társadalmi kapcsolatokra kényszerül (nagycsalád, szomszédság, szövetkezés stb.), ezért közösségteremtővé válik, ami a termelés és lokális társadalmi lét kontinuitásának fedezete.

4. Végül alapvető kérdés, hogy kinek a tulajdonában van az a tőke, amely a termelést közvetlenül vagy a feldolgozás és értékesítés révén működteti.

A mezőgazdasági termelés már említett három tényezőjének (talaj, munkaerő és tőke) kölcsönkapcsolata történeti szempontból ugyancsak 4 szakaszra bontható:

1. Az ipari társadalmat megelőző időszakban a népességszám gyorsabban nő, mint a nem agrárfoglalkozású munkahelyek száma, ezért a termőterület és a termelés horizontális növekedése az általános. Ez a korszak a falusi térség expanziójának időszaka.

2. Az iparosítás felgyorsulásának időszakában a népességnövekedés és az ipari termelés felfutása még szinkronban van. A városi népesség gyors növekedése növeli ugyan a fogyasztást, de az agrártermelés intenzifikációja lehetővé teszi a korábban megnövelt agrártér fenntartását. Ez a falusi térség stabilizációjának időszaka.

3. A ipari társadalom kiteljesedésének időszakában az ipari termelés már gyorsabban nő, mint a népességszám (már a városi népesség alacsonyabb természetes szaporodása miatt is), ezért munkaerőhiány áll elő. A társadalom a hiányzó munkaerőt a falusi térségből vonja ki vagy külföldről hívja be (nemzetközi migráció). Ez a mezőgazdaságot a termelés koncentrációjára (üzemi méretek növelése), a termelési szerkezet egyszerűsítésére és területi specializációra kényszeríti, ami a korábbi agrárterület feladásával, s egészében a falusi térség gazdasági-társadalmi eróziójával jár.

4. A 20. század második felének posztindusztriális szakasza egybefonódik a gazdaság világméretű globalizációjával, aminek következtében a mezőgazdaság termelési irányai is részben kikerülnek a nemzetgazdaságok, a regionális és lokális érdekek kontrolja alól és globális érdekek nyomása alá kerülnek, amelyek már nincsenek tekintettel a termelési tradíciókra, ill. az azokra felépült lokális társadalmak sajátos érdekeire (BERÉNYI I. 1994).

II. Ipari tevékenység

Az ipar a társadalom termelőtevékenységének az a területe, amelyen az ember a javak előállításához szükséges tömegtermelést folytat (szénbányászat) vagy sorozatgyártmányokat állít össze (gépgyártás), ill. állít elő más egyedi termelők számára (közlekedési eszközök gyártása), valamint a lakossági piacra. A termelés teljesítményorientált és termékkibocsátásra szervezett üzemformában folyik, ahol a terméket egymásra épülő technikai rendszerekkel összekapcsolt munkafolyamatokban állítják elő. E bizonyult német szakirodalmi definíció csak sejteti azt az összetett társadalmi tevékenységet, ami az ipari termelésben megnyilvánul (Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung II. 1970).

A társadalmi munkamegosztás alakulása szempontjából az iparfejlődésnek is 4 főbb szakasza különíthető el:

1. A 18. század vége a manufaktúrák elterjedésének, az ipari tőke és a munkaerő városi koncentrációjának időszaka, amikor Nyugat-Európában a textilipar és a hajógyártás a gyarmatosítás következtében gyors fejlődésnek indul. Magyarországon erre az időszakra esik a malomipar és általában az agrárkereskedelem felfutása, ami jelentős mértékben hozzájárul a 19. századi vasútépítés beindításához is.

Az ipar általában ebben az időszakban a városokon – vagy legalább is azok közigazgatási területén – belül marad. A foglalkozásszerkezet a település vagy annak közvetlen környezetében alakul át, a városok lélekszáma főként a természetes szaporodás és kisebb részben a bevándorlás révén nő.

2. A 19. századi kapitalizmust a vasútépítéssel és a hajógyártással összekapcsolódó nehézipar extenzív fejlődése jellemzi. Az európai társadalmak többsége ebben az időszakban teremti meg a további iparfejlődés feltételeit. Az iparfejlődés e szakasza erősen energia- és nyersanyagigényes (érc- és egyéb ásványi nyersanyag-kitermelés), ezért az európai ipar a nyersanyag-lelőhelyekre (Közép-Anglia, Ruhr-vidék, Szilézia stb.) települ, ily módon felértékelődnek az ipari nyersanyaggal rendelkező térségek. Az ipari tőke területi koncentrációja, az ipari ágazatok funkcionális és területi összekapcsolódása társadalmi méretű foglalkozásváltást és területi migrációt indít el. A társadalmi tér városi ipari, valamint falusi agrártérségekre „szakad szét” foglalkozási szerkezet, gazdasági-társadalmi fejlettség és életmód tekintetében egyaránt.

Az ipari telephelyek valósággal „szétfeszítik” a településszerkezetet, mert maguk is kiépítik munkás lakótelepeiket (pl. Ózdon 11 munkáskolónia épült) és lokális funkcionális rendszereiket. Ez az új ipari városok és ipari övezetek kialakulásának fázisa, amikor a munkaerőmozgás már régiók között zajlik.

3. A 20. század közepétől felgyorsul az ipar technikai-műszaki fejlődése, a tudomány közvetlenül hat a termelésre, a magas szintű tudás annak részévé válik (vegyipar, híradástechnika stb.). A közlekedés és kommunikáció fejlődése, valamint az ipar csökkenő nyersanyagigénye miatt az ipari telephelyek kezdenek elszakadni a nyersanyag-lelőhelyektől, már nem játszanak meghatározott szerepet a telephely-választásban. Ezzel elindul az ipar decentralizációja, bizonyos munkafolyamatok kiteleplése az iparilag kevésbé fejlett területekre.

E jelenség hazai viszonyaink között az 1970-es években kezdődött, Nyugat-Európától eltérően azzal a sajátossággal, hogy a „falusi ipar” (BARTA GY.–ENYEDI GY. 1981) agrártermelés nagyüzemeinek közreműködésével formálódott.

E periódusra az ipar decentralizációja, a telephelyek közötti távolság növekedése, a falusi térség társadalmának *in situ* foglalkozásváltása kerül előtérbe, ami csökkenti az elvándorlást és a falusi térség elöregedését.

4. A 20. század végén kibontakozó posztindusztriális-információs társadalomban csökken az iparban foglalkoztatottak száma és aránya, de megnő a kvalifikált munkavállalók iránti kereslet. Az ipar klasszikus fizikai munkát igénylő ágazatai a kevésbé fejlett térségek felé vándorolnak, amit elősegít a tőke és munkaerő szabad mozgása, nemzetközi méretűvé válása.

Az új periódusra a termelés globalizációja, a telephelyek permanens mozgása a jellemző, ami a logisztikán alapuló termelés-szervezést teszi szükségessé. Ezen kívül lehetőség nyílik a munkaerő lakóhelyi foglalkoztatására, csökkentve ezzel a munkaerő mozgással, lakóhelyváltással járó egyéni és társadalmi költségeket.

Az iparfejlődés fenti szakaszai a társadalmi munkamegosztás szociálgeográfiai értelmezése szerint azzal jár, hogy

— az iparfejlődés, és annak permanens strukturális átalakulása az elmúlt másfél száz évben az ember, ill. azok csoportjának folyamatos alkalmazkodását kényszerítette ki a képzettségi követelmények és a munkakörülmények állandó változásával. Ez egyrészt növelte a személyiség sokoldalú fejlődését, alkalmazkodó képességét, és azt a készségét, hogy a gazdasági-társadalmi folyamatok változásait megfigyelje és értékelje, másrészt viszont fokozta a személyes és a társadalmi stresszt, valamint a bizalmatlanságot (FUKUYAMA, F. 1997).

— Az iparfejlődés fenti periódusaiban a foglalkozásváltásnak más és más térbelisége ismerhető fel. Amíg az első szakaszban a foglalkozásváltás a városon belül vagy annak közvetlen közelében zajlik, addig a második szakaszban társadalmi méretűvé válik, ami a munkaerő területi koncentrációjával jár. Az ezt követő harmadik szakaszban az ipar műszaki fejlődésével a foglalkoztatás átrendeződése az iparon, ill. annak valamely ágazatán belül bonyolódik, míg a jelenlegi, negyedik fázisban az ipari foglalkoztatás csökkenésével a munkaerő vagy minőségi váltást tesz (a terciér és a quaterner szektorba áramlik), vagy munkanélkülivé válik, egy része pedig visszatér a falusi foglalkoztatásba (dezurbanizációs fázis), ahol viszont csak egy kis része foglalkozik mezőgazdasággal, nagyobb része egyéb ágazatban (pl. falusi turizmus) igyekszik elhelyezkedni.

III. A terciér szektor

A mezőgazdasági és az ipari tevékenységen kívüli foglalkozásokat sorolják a harmadik szektorhoz, amelyek kiszolgálják az emberi szükségleteket, ezért gyakran szolgáltató szektornak is nevezik. Ide sorolják az oktatás-képzésben, a kereskedelemben és a lakossági szolgáltatásban, a közigazgatásban, az idegenforgalomban és közlekedésben dolgozókat, valamint az ún. „szabadfoglalkozásúakat” (orvosok, jogászok, építésszek, művészek stb.), továbbá ide tartoznak az infrastruktúra területén dolgozók is. E

foglalkozások többsége a szocializmus évtizedeiben állami alkalmazott volt, s elenyésző volt közöttük a szabadfoglalkozásúak aránya.

Mivel ebben az ágazatban dolgozók nem állítanak elő piaci terméket, ezért a szocializmusban a szektor „nem termelőnek” minősült és gyakran csak a „maradék elv” alapján részesült fejlesztésben (csatornázás, útépités, környezetvédelem stb.). Ebből is adódik a volt szocialista országok általános infrastrukturális elmaradottsága Nyugat-Európához viszonyítva. Ez a helyzet következhet abból is, hogy a harmadik szektornak egymástól nagyon eltérő érdekű területei vannak, amelyek különböző irányítási szervekhez tartoznak, tehát nincs olyan egységes irányítás, mint a mezőgazdaság vagy az ipar esetében.

A fentiekben túl a tercier szektor egyes ágazatai között a foglalkoztatottak képzettségében, iskolai végzettségében is nagy különbségek vannak, tehát az ágazati érdekérvényesítés is nehezebb, mint a tisztán termelőágazatok esetében.

A harmadik szektor további fontos sajátossága, hogy az intézményi és település-hierarchia között szoros összefüggés van (CHRISTALLER, W. 1933), ezért a minőségi munkahelyek száma is térben erősen koncentrált.

A szociálgeográfia a harmadik szektort nem kezeli egységes rendszerként, hanem egyes ágazatait az emberi szükségletek alapján különíti el (alapfunkciók), amelyek a társadalom gazdasági-társadalmi fejlettségétől függően térben és időben különböző fejlettségűek lehetnek (oktatás, egészségügy, közlekedés stb.). A szociálgeográfia abból indul ki, hogy e szektorhoz tartozó ágazatok civilizációs szintje (technikai fejlettsége) nemcsak a gazdaság, hanem a kultúra függvényében is alakul.

A fentiek következtében a további alapfunkciók a harmadik szektorban valójában ágazati jellegűek, de ezek alapvetően elkülönülnek a termelőágazatoktól abban, hogy a szektor egyes ágazatai (oktatás, közművelődés, közlekedés stb.) nem tisztán a piac törvényei (kereslet-kínálat) szerint rendeződnek térben és időben, amiben nagy szerepet játszik a tercier szektor térszerkezetének fejlődéstörténete, a tradíciók stb. is.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a harmadik szektor jelentősége nő az egyes társadalmak gazdasági-társadalmi fejlődésével, ahogyan ez a FOURASTIÉ-modellből vagy a KONDRATYEV ciklus-elméletéből következik. Ezért azokat a társadalmakat, amelyekben a harmadik szektor foglalkoztatottjainak aránya megelőzi az első és a második szektorban dolgozók arányát, „posztindusztriális”, kommunikációs – a 20. század végétől pedig már „információs” – társadalmaknak nevezik. Magyarország az 1980-as évek végén érkezik e fejlődési szakaszhoz. Egyre több szerző véli úgy, hogy ma már negyedik szektorról is kellene beszélni, mert a tudomány és kultúra „termelő” tényezővé vált, s nem lehet „szolgáltatás” ként kezelni (erről bővebben 4.4. fejezetben).

4.2.1.2. A gazdaság telephely-szerkezete (A')

A társadalmi munkamegosztás térbeliségének alapjellemezője a *foglalkoztatás telephely-szerkezete*, más szóval a munkahelyek horizontális tértagozódása. Már az eddigiiek is utaltak arra, hogy a foglalkoztatási szektorok térbeli rendje folyamatosan

változik. A fenti utalásokból is következik, hogy az aktív kereső lakása, ill. lakóhelye és a munkavégzés „telephelye” a funkcionális térben elkülönülhet.

A gazdaság és társadalom regionális különbségeinek történeti változásából kitűnik, hogy a társadalmi munkamegosztás vertikális és horizontális tagozódásának erősödésével nő a lakóhely és munkahely közötti távolság.

A szociálgeográfia az aktív keresők foglalkozásszerkezeti megoszlását a *munkahelyek térbeli eloszlásával* összefüggésben vizsgálja, s ennek konzekvenciáit az adott funkcionális rendszer egészének működésével is összefüggésbe hozza. Ugyanis abból a tényből indul ki, hogy az ember a foglalkozás megválasztásakor az adott foglalkozáshoz kapcsolódó munkahelyek térbeli elrendeződését is mérlegeli. Különösen a családban élő aktív kereső számára nem közömbös a munkahely elérhetősége, ebből eredően a többi funkció igénybevételének lehetősége (óvoda, iskola, bevásárlási lehetőségek, ellátottak közelsége stb.).

Ebből a felfogásból következik, hogy a szociálgeográfiai értelemben vett aktív társadalmi csoport képzéséhez, térbeli típusainak lehatárolásához túl általános a háromdimenziós foglalkozási szerkezetre vonatkozó adat, mivel egy csoport térbeli aktivitása csak a munkavégzés telephelyeinek ismeretében állapítható meg.

A statisztika nyilvántarthatja a helyben foglalkoztatottak számát és foglalkozási szerkezetét, ami már lehetőséget nyújt arra, hogy ezt összevessük az adott térben lévő munkahelyek számával, területi (telephelyi) koncentrátságával és a foglalkoztatás tényleges szerkezetével (A'). Ez az információ azonban nem minden esetben áll rendelkezésre, vagy a statisztika le sem fedi a helyi foglalkoztatást, mert az csak bizonyos számú foglalkoztatottal rendelkező telephelyek adatát veszi számba.

A szociálgeográfia ezért gyakran empirikus módszerrel (pl. kérdőíves felmérésel) szerez információt a foglalkoztatottak köréről (a foglalkozás szerkezete, szakmai-iskolázottsági szint, korösszetétel, lakó- és munkahely stb.) vagy a lakóhely (lakcím), vagy a munkahely alapján.

Köztudomású, hogy a társadalmi munkamegosztás területi különbségei már a feudális társadalomban erősek voltak, hiszen a város és falu között társadalmi méretű munkamegosztás alakult ki. Ez azonban még nem jelentette a *lakás és a munkahely elkülönülését*. A városi kézművesek és kereskedők többségének munkahelye és lakása egy épületben volt, s e két funkció egysége még inkább jellemző volt az önálló birtokkal rendelkező parasztgazdaságokra.

Az ipari társadalom kialakulásával jelenik meg a munkahelyek koncentrációjának és dekoncentrációjának viszonylag rövid történelmi perióduson belüli „váltakozása” mindhárom szektor esetében, ami az embert térbeli mozgásra kényszeríti. Ennek eltérő sajátosságai vannak a mezőgazdasági, ill. az ipari tevékenység esetében.

I. Mezőgazdaság

A *mezőgazdasági tevékenység telephely rendszerének mozgása* a természeti adottság, a gazdaság és a társadalom történelmileg változó kapcsolatában értelmezhető, amelynek fő jellemzői a következők:

1. A természeti feltételek a mezőgazdasági tevékenység szempontjából csak egy adott gazdasági-társadalmi helyzetben minősülnek kedvezőnek vagy kedvezőtlennek.

E megállapítás helytállóságát jól szemlélteti egy hazai példa. A Duna-Tisza közének homokhátsága a 19. század végéig kedvezőtlen adottságú térségnek minősült, mert a gazdálkodás, az emberi egzisztencia alapját a gabonatermesztés jelentette, márpedig erre az ottani talajok kevésbé alkalmasak, ezért az alacsony termésátlagok szerény jövedelmet és életkörülményt biztosított. Ám ugyanezek a talajadottságok a homoki szőlő- és gyümölcsstermelésre kiválóan megfelelnek, ami csak akkor vált ismertté és jelentőssé, amikor a kötött talajok szőlői a filoxéra-vész idején (1883-1890) kipusztultak. Az új agrárkultúra teremtette meg a Duna-Tisza köze gazdasági felemelkedését, mert megkezdődött az addig hasznosítatlan „puszták” felvásárlása és művelésbe vétele, a tőkés nagybirtokok kialakítása (pl. Izsák környékén). A mezővárosokból (Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskőrös stb.) kitelepülők a szőlő- és gyümölcstermelvények létesítésével, a tanyák felépítésével a mezőgazdasági tevékenység új telephelyeit hozták létre.

Az agrártermelés új ágazatának megjelenésével felértékelődött a terület, ami nemcsak megerősítette a térség korábbi parasztgazdaságait, a régió foglalkozási szerkezetének agrárjellegét, hanem elindította az élelmiszeripar fejlődését (konzervgyárak) is. Statisztikai értelemben tehát a Homokhátság társadalmának foglalkozási szerkezete 1880-1910 között alig változott, miközben az új agrárkultúra alapvetően átalakította változtatta az ember szakismeretét, a munka jellegét, térbeli kapcsolatait, életmódját és a környező kultúrtáját.

Átalakult a természeti adottságokhoz alkalmazkodó mezőgazdaság telephely rendszere is, megváltoztak a művelési ágak (szántó, szőlő-gyümölcs, gyepgazdálkodás stb.), azok termelési sajátosságaihoz igazodott az üzemméret és a területi sűrűség is.

2. A mezőgazdasági tevékenység telephelyrendszerét alapjaiban befolyásolják a nemzetgazdaság egészében lejátszódó folyamatok és gazdaságpolitikai elképzelések (a termelés extenzív vagy intenzív fejlődése, ill. fejlesztése, a termelés, a feldolgozás és a fogyasztás térbeli rendjének átalakulása – ezáltal a szállítási távolságok és költségek növekedése –, a termelés műszaki-technikai átalakulása stb.).

Az agrártermelés extenzív fejlődése a 19. század második felében Magyarországon a mezővárosok horizontális növekedését, a második „tanyasodást” indította el, ami egészében nemcsak a mezőgazdasági telephelyek és munkaalkalmak számát gyarapította, hanem elindította a mezőgazdaságon kívüli tevékenységek fejlődését is: tejsarnokok, vágóhidak, malmok és darálók, szeszfőzdék stb. települtek a falusi térségekbe a főbb termelési irányok függvényében.

Mindezt a korabeli gazdaság szerkezete, a földtulajdonlás, az öröklés, a termelés fenntartását biztosító hitelrendszer, a város és vidék között kialakult munkamegosztás és kiszámítható külföldi piac viszonylag nyugodt és kiegyensúlyozott telephely-rendszert és foglalkoztatást eredményezett. Az első világháborút követő regionális átrendeződés Közép-Európában alapvetően megváltoztatta a mezőgazdaság pozícióját, ami a termelés koncentrációját, a telephelyek csökkenését indította el.

3. A gazdaság- és az agrárpolitika alapvetően megváltoztathatja az agrártermelés telephely-szerkezetét, amire jó példa a második világháborút követően a mezőgazdaság ún. szocialista átalakítása.

A birtokviszonyok átalakítása – valójában az egyéni földtulajdonlás felszámolása – a mezőgazdaság három tényezőjének – termőföld, munkaerő és tőke – totális koncentrációját és területi átrendeződését jelentette. 1960-1970 között a tanyasi szántóföldi gazdálkodás lényegében megszűnt, az agrártermeléshez kapcsolódó falusi feldolgozók bezártak, a falusi társadalom foglalkozási szerkezete egyszerűsödött, a korábbi agrár-foglalkoztatottak többsége „bérmunkássá” vált abban az értelemben, hogy nem volt szükség a felhalmozott termelési tapasztalatokra. Ugyanakkor a nagyüzemi szerkezeten kialakult a termelést irányítók társadalmi csoportja és az agrárbürokrácia, e két csoport tagjai az 1980-as évek végén már az agrárfoglalkoztatottak 40%-át tették ki.

4. Az agrártevékenység telephelyeinek térbeli rendjét befolyásolja a művelési ággal összefüggő művelési mód és termelési szerkezet is. A nagyüzemek kialakítására, az egyéni földtulajdonlás felszámolására pl. alkalmatlan volt az előzőekben említett Duna-Tisza közti szőlőterület (különböző művelési mód, fajtaösszetétel, gyümölcsfaköztes stb.), ezért az ún. szakszövetkezetek tagjai megtartották a földjüket, s a szövetkezés jórészt csak a termelés finanszírozására és az értékesítésre vonatkozott. Ez a megoldás a régió agrárszerkezetét és a foglalkoztatást is garantálta, ezért e régió falusi társadalma nem épült le, nem következett be olyan társadalmi erózió, mint a szántóföldi növénytermesztő területeken (Jászság)⁵⁹ vagy a kedvezőtlen adottságú térségekben (Dél-Dunántúl, Északi-középhegység övezete).⁶⁰

5. A mezőgazdasági telephelyek átrendeződését befolyásolja a településszerkezet, ezért az üzemi viszonyok átalakulása magával hozza a terület- és településrendezés újra gondolatát is, a lakó- és munkahely új térbeli viszonyainak kialakítását. Németország második világháborút követő agrárfejlődése az üzemek koncentrációját eredményezte, ezért a mezőgazdasági telephelyeket nagy állami támogatással kitelepítették a falvakból („Hof”), amelyet a birtokrendezéssel kapcsoltak össze. Nálunk a termelőszövetkezeti központok vagy az állami gazdaságok kiépítése a lakófunkció lokális koncentrációját is eredményezte (Bábolna, Hortobágy stb.), míg más, szomszédsági települések leépültek.

Ezzel szemben Kecskemét és tanyavilága –azzal, hogy a történelmileg kialakult egyéni földbirtoklás fennmaradt – olyan funkcionális területi rendszert képez (LETTRICH E. 1968), amely tartós lokális foglalkoztatási struktúrát eredményezett.

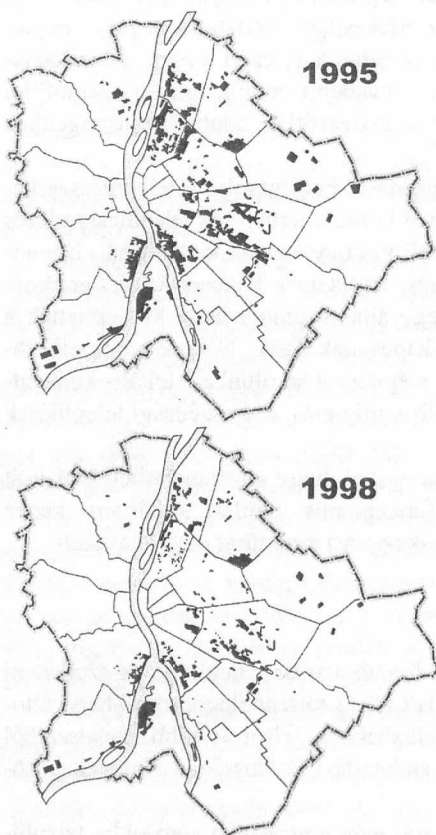
II. Ipari tevékenység

Az ipari telephelyek térbeli rendszere, a foglalkoztatás lehetősége és szerkezeti változása alapvetően más tényezők befolyása alatt áll és történetileg gyorsabban változik, mint a mezőgazdaságé. Az iparfejlődés előzőekben felsorolt főbb szakaszaiból következnek az ágazat telephely-rendszerének átalakulási sajátosságai, amelyek a következők:

1. A 18. század végének ipari manufaktúrái még a népesebb városokba települtek, elsősorban azokba, amelyek folyók vagy tengerpartok mentén, főként a folyótorkolatokban épültek ki (London, Amszterdam, Rotterdam, Hamburg stb.) és ahonnan a kontinens belső, tengertől távol fekvő területei, ill. más tengeri kikötők is elérhetőek voltak. A városok szerkezete is igazodott e funkciókhoz, a kereskedőházak, pénzinté-

zetek, piacok és általában a városközpont a manufaktúrák telephelyeitől nem túl távol helyezkedett el.

2. A kapitalizmus által elindított az ipari telephely-dekoncentráció következményeként egyrészt a helyigényes ipar kitelepült a városokból (mai fogalommal zöldmezős beruházások formájában), másrészt a nyersanyag-igényes új iparágak (mint pl. az energiaipar gázgyárai és villanyerőművei, ill. a kohászat és fémfeldolgozás stb.) a nyersanyagforrásokra települtek. Mindezt a közlekedés gyors fejlődése (vasútépítés, gőzhajózás megindulása, közúthálózat kiépítése) tette lehetővé, ami tovább erősítette a kedvező forgalmi helyzetben lévő települések versenyképességét. Mindezek hatására az érintett térségekben a foglalkozás szerkezete nem csak gyorsan átalakult, hanem tömeges munkaerő-bevándorlást is eredményezett. A 19. század végén kiépült ipartelepük gyűrűszerűen vették körbe pl. Budapest esetében is a történelmi várostestet (KISS É. 1999), ami a város gyűrűs szerkezetének fejlődését alapvetően meghatározta (16. ábra).

16. ábra. A budapesti ipar telephelyszerkezetének átalakulása. A telephelyek elhelyezkedése 1995-ben és 1998-ban (szerk. KISS É.)

Mivel a 19. század extenzív iparfejlődésének fő telepítő tényezője a nyersanyag, ezért az iparágazatok telephelyeinek térbeli elrendeződésében területi specializáció ismerhető fel: a nehézipar a szén- és vasérclelőhelyekre települ, az élelmiszeripar a mezőgazdasági termelés területi szerkezetéhez igazodik (konzervgyártás, hús- és malomipar, növényolaj-ipar, cukorgyártás stb.), a feldolgozóipar más ágazatai (ruházati ipar, élvezeti cikkek gyártása, háztartás-vegyipar stb.) pedig a fogyasztópiacra települnek. Az ipari telephelyeknek e térbeli elrendeződése közvetlen hatással van az érintett területek foglalkoztatási szerkezetére.

A kialakult struktúrák tartósan befolyásolhatják az ember munkamegosztásba való bekapcsolódásának szabadságát, esélyét és irányát, mert pl. a közlekedésből vagy a lakáshelyzetből adódó kötöttségekkel együtt már jelentős hátrány alakulhat ki a specializálódott térségekben. A példák sora említhető az elmúlt másfél évtized gazdaságszerkezetének átalakulásából, hiszen a legnagyobb munkanélküliség az egyoldalú foglalkozási szerkezettel rendelkező térségekben alakult ki.

3. A terület-felhasználás szabályozása (kül- és belterület, természetvédelmi területek, védősávok létesítése stb.) szintén befolyásolja az ipari telephelyek kijelölését. A piacgazdaság körülményei között a települések között verseny alakul ki az ipari telephelyek megszerzésében, mert a foglalkoztatás révén stabilizálódik a népesség, nőnek a személyi jövedelmek, nő az ipari telephelyekre irányuló ingázás, aminek révén emelkednek az önkormányzati bevételek (telephelyadó, iparüzési adó, személyi jövedelemadó stb.) is. Ezért a települések igyekeznek a foglalkoztatást bővítő beruházásokat elősegíteni (pl. a települési infrastruktúra fejlesztésével).

Ezt a célt szolgálja az ún. ipari parkok kialakítása, amelyek létrehozását a központi állami támogatási rendszer is segítheti (vissza nem térítendő vagy legalább is kedvező hosszúlejáratú hitelek nyújtásával). Sőt, az európai integrációs programok is különböző módon támogatják a gazdaság térszerkezetében történetileg kialakult regionális különbségek mérséklésére irányuló terveket, hogy így is befolyásolják a migrációt.

4. Az előzőekből következik, hogy az ipar térbeli szerkezetének alakulását több tényező is befolyásolja: egyrészt az előzőekben említett helyi politika, az állam regionális politikája, az integrációs folyamatból adódó nemzetközi folyamatok, másrészt az adott ágazat ökonómiai megfontoláson alapuló rövid és hosszú távú stratégiája, nem is szólva más, szubjektív indítékokról. Nyilvánvaló azonban, hogy egy adott térség foglalkozási szerkezetváltozásának múltját, jelenét vagy jövőjét csak a telephelyrendszert mozgató erők ismeretében lehet értelmezni.

5. A nemzetközi szakirodalomban egyre gyakrabban fordul elő a munkavégzés telephelyei kijelölésében vagy településszintű kiválasztásában a szubjektív tényezők jelentőségének hangsúlyozása. Ez Németországban az egyesítést követő években került előtérbe, ezért ezzel összefüggésben a Német Urbanisztikai Intézet⁶¹ kérdőíves felmérést végzett. A vállalkozóknak a felmérés során 10 tényező súlyát kellett mérlegelni telephely-választási döntésükben. Előzetesen 6 „kemény”, és 4 „puha” tényezőt különítettek el, kemény tényezőnek minősültek azok, amelyek közvetlenül és mérhetően befolyásolják a vállalkozás sikerét, míg a puha tényezők csoportjába a közvetett hatást kifejtőket sorolták.

A telephely-választás *kemény* tényezői:

- a közlekedési kapcsolatok,
- -a munkaerőpiac,
- a terület és irodabérleti díjak,
- a kommunális adó,
- a terület- és irodakapacitás, valamint
- a vállalati kapcsolattartás lehetőségei.

A telephelyválasztáshoz kapcsolódó *puha* tényezők:

- a gazdaságpolitikai környezet,
- a közigazgatás vállalkozással kapcsolatos magatartása, továbbá
- a *személyhez kapcsolódó puha* tényezők, azaz
 - a lakás és a lakókörnyezet minősége,
 - a munkavállalók magatartása, munkamorálja,
 - általános környezetállapot (szolgáltatás, iskola, kultúra, szabadidő eltöltés környezete stb.).

A puha tényezők közel 50%-os súllyal szerepeltek az ipari telephelyek kiválasztásában. Ez nyilván országonként és régióként nagyon változó lehet, minden esetre jelzi, hogy az ipari telephelyek kijelölése során háttérbe szorulóban van a nyersanyag-előfordulás és a távolság, ha megfelelő közlekedési és kommunikációs rendszer áll rendelkezésre.

III. A terciér szektor

Az előzőekben utaltunk arra, hogy a harmadik szektor telephelyrendszere a településhierarchiához, a településnagysághoz, a népességkoncentrációhoz igazodik. Ez abból következik, hogy az ágazat nem piaci terméket állít elő, működése a népesség közvetlen szükségleteinek kielégítéséhez igazodik.

A terciér ágazathoz sorolt funkciók közül a kereskedelem már az ókortól kezdve fontos városformáló tényező. A történelemben először Mezopotámia folyam menti lakott helyei, majd a görög városállamok tengerparti települései szerveződnek várossá. Őket időrendben a középkori Európa folyami átkelőhelyei, vásárvonalakon fekvő települései, medence központjai és tengeri kikötői követik, s válnak a helyi, a térségi és a távolsági kereskedelem központjaivá.

A kereskedelem szükségessé tette az utak kiépítését, fenntartását és védelmét, az áruk szállítását és raktározását, a szállítóeszközök gyártását és karbantartását, a piacok kiépítését és fenntartását, a kereskedelemmel foglalkozók képzését, elszállásolását és védelmét, a funkciónak megfelelő építményeket stb. A kereskedelmi funkció megjelenése és felvirágzása a foglalkozások széles körét teremtette meg az adott településben, ezért a városok a kisebb nagyobb térségek vonzásközpontjaivá is váltak. A kereskedelmet magukhoz ragadó települések a pénzforgalom központjaivá is váltak, ami gazdasági és politikai hatalmat is jelentett. A kereskedelem révén így egyes települések kiemelkedtek a településhálózatból, s idővel az igazgatási, oktatási stb. funkciókat is magukhoz vonzották.

E folyamatban meghatározó szerepet játszott a település forgalmi helyzete, elérhetősége, védhetősége, az élet biztonsága, ezért a harmadik szektor a 18. század végéig a nagyobb városokba koncentrálódott, sőt a városfalon belül maradt.

A nagyipar kialakulása, a tőkés társadalom fejlődése, a vasút- és a közúthálózat kiépítése a harmadik szektor horizontális terjeszkedését idézte elő. A 19. század második fele a regionális és lokális piacok kiépülésének időszaka volt. A közép- és kisvárosok fő terei, fő utcái is a harmadik szektor telephelyeivé váltak, e funkció megjelenése és terjeszkedése egy településben a városiasodás biztos fokmérője volt. Mindez a nem városi jogállású településekben is a helyi munkamegosztás kiszélesedését, az urbanizálódás felerősödését idézte elő (mezővárosok). Ezáltal a közép- és kisvárosok is fokozatosan az adott térség funkcionális központjaivá formálódtak.

E folyamattal párhuzamosan kialakult a harmadik szektor vertikális hierarchiája. A speciális szükségleteket kielégítő intézmények a nagyobb városokban maradtak, vagy az adott régió gazdasági szerkezetéhez igazodtak, míg az elemi szükségleteket kielégítő kereskedelmi és szolgáltató hálózat a piaci viszonyoknak megfelelően „szétterült” a településhálózatban.

A tercier szektor horizontális diszperziója a 20. század második felében elérte a nagyvárosok központi üzletnegyedét is, amit az autózás elterjedése, a városközpont zsúfoltsága, ill. a népesség elővárosokban költözése, a városi tömegközlekedés modernizációja (földalatti, elővárosi gyorsvasút stb.) kényszerített ki. A harmadik szektor telephelyei a városrégióon belül differenciáltan rendeződtek (és rendeződnek ma is), a minőségi és speciális igényt kielégítő szolgáltatások a városközpontban maradnak, míg a nagy forgalmú telephelyek a városperifériára költöznek.

A harmadik szektor telephely rendszere az elmúlt százötven évben folyamatosan igazodott (ill. igazodik) a változó csoportspecifikus szükségletekhez és igényekhez, így a szektor munkahely kínálata is annak megfelelően módosul térben és időben.

4.2.2. A társadalmi munkamegosztás munkavállalói oldala (B+B')

A társadalom *munkavállalói oldalát* a munkavállalási korú (statisztikai fogalom) népességcsoport jelenti, amely a munka elvégzéséhez, tehát a társadalmi tevékenységhez a munkaerő feltételét (B) kínálja az érvényben lévő munkajogi szabályok szerint. Munkavállalási korú népesség az 1990-es magyar statisztika szerint a férfiaknál a 15-59 éves, a nőknél a 15-54 éves korú népességcsoport, de a munkavállalási kor nem jelent munkajogi szempontból korlátozást, tehát a 60 éves és idősebb férfi, ill. az 55 éves és idősebb nő életkorra tekintet nélkül, a munkavállalási kornál fiatalabbak pedig 14. életévük betöltésével lehetnek aktív keresők (KSH, 1990. évi népszámlálás). (1990 után viszont a nyugdíjkorhatár férfiak és a nők esetében egyaránt 62 évre emelkedett.)

A munkavállalási kor szabályozása országoként és időszakoként eltérő lehet, tehát az ún. aktív népességre vagy a munkaképes korú népességre vonatkozó adatok összehasonlításakor a törvényi szabályozást figyelembe kell venni.

Az adott földrajzi tér (ország, régió, közigazgatási egység, településrész stb.) társadalmának munkaerő-potenciálja nem csupán a társadalmi szerkezet korösszetételétől, demográfiai állapotától, hanem képzettségétől, iskolázottságától, a foglalkoztatás tradícióitól (pl. vallási előírások) és a társadalmi struktúra belső fejlődési sajátosságaitól is függ.

A funkcionális téranalízis szempontjából tehát elengedhetetlenül fontosak azon információk, ismeretek, amelyeket a demográfia (ANDORKA R. 1982), a szociológia (KÁRPÁTI Z. 1997) vagy a népességföldrajz (SÁRFALVI B. 1964) ad a társadalomról.

A szociálgeográfia nem veheti – és nem is veszi – át e diszciplínák feladatait, de eredményeikre szükségképpen épít, mert ez alapján van lehetőség a potenciálisan aktív csoport meghatározására (alkalmazott szociálgeográfia), amely alapján következtetni lehet a társadalmi aktivitás változásának irányára (mobilitás, migráció).

Az A+A' és a B rendszerek közötti társadalmi konfliktusok abból adódnak, hogy a munka „kínálati oldala”, a gazdasági szerkezet változásával összefüggő munkahelyek száma, a ténylegesen foglalkoztatottak csoportja (A szektorok szerint) sohasem lehet egyenlő a társadalom „munkaerő kínálatával” (B), mert a gazdaság és társadalom folyamatai más és más idő- és térbeli dimenzióban zajlanak. Ezért a tértől és időtől független „teljes foglalkoztatás” illuzórikusnak tűnik.

A szociálgeográfia szempontjából ugyanis a munkában, mint társadalmi funkcióban nem csak a munkavállalási korú csoport vehet részt, hiszen gyermekmunka ma is létezik bizonyos társadalmi szituációkban, ezért az ún. *teljes foglalkoztatás* fogalma értelmezhetetlen, ill. csak a szervezett munka társadalmában lehet valóság, s ott is csak statisztikai értelemben.

Az A és B konfliktusának lehetnek demográfiai, szociológiai, gazdasági stb. okai, amelyek társadalmi strukturális problémák, de lehetnek földrajzi okai is, amelyek e struktúrák területi különbségéből következnek, tehát A' és B' szerkezeti konfliktusából adódnak.

Ha nem ismerjük a társadalmi szerkezet (B) történeti folyamatait, a gazdasági szerkezettel kialakult sajátos összefüggéseit, a társadalmi tevékenységet módosító szociológiai tényezőket, akkor nem tudjuk magyarázni a társadalmi szerkezet területi különbségeit (B'), s ezen belül az aktív csoportok magatartását sem.

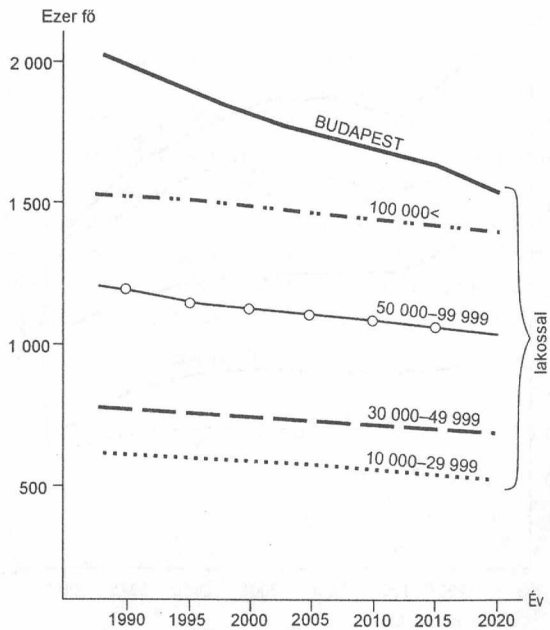
4.2.2.1. A társadalmi munkamegosztás népességföldrajzi összefüggései (B)

A társadalmi munkamegosztás demográfiai összetevőit (B) a demográfia és a népességföldrajz a népszámlálás adatai alapján elemzi és értelmezi, ezek alapján állapítja meg a társadalmi szerkezet regionális vagy településszintű különbségeit. Ez történhet egyrészt a demográfiai struktúra, másrészt a foglalkozási szerkezet alapján.

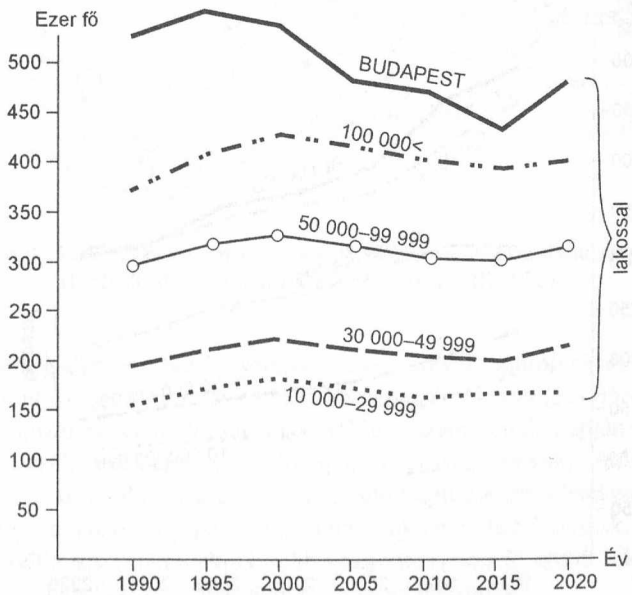
a) A demográfiai szerkezet és a munkafunkció területileg szorosan összefüggnek. Mivel a népességstatisztikai adatok tartalma országoként különböző lehet és időben változhat, ezért az egyes országok demográfiai szerkezetének összehasonlítása nehézséget okozhat. A statisztikai adatszolgáltatásban vannak persze evidens adatok (pl. az 5 évenkénti korcsoportokat csak 0-4, 5-9 éves stb. módon lehet megadni), de már az ún. összevont (0-14 éves gyermekkorú, 15-39 éves fiatal felnőtt korú, 40-59 éves idősebb felnőtt korú, 60-X éves öregkorú) korcsoportok struktúrája országoként különböző lehet, noha a nemzetközi statisztika törekszik az egységesítésre.

A szociálgeográfia a demográfiai szerkezet regionális különbségei alapján következtet a munkaerő „ellátottság” jelenlegi és várható regionális (városi és falusi térség) és településstruktúrákon belüli különbségeire. E problémakörrel elsősorban az alkalmazott szociálgeográfia foglalkozik azzal a céllal, hogy a terület- és településfejlesztés társadalmi feltételeit felmérje. Ezért az esetek többségében a korösszetétel várható alakulását is figyelembe veszi, tehát a várható a funkcionális térfejlődés megítélésébe bekapcsolja a prognosztikai földrajzot (STIENS, G. 1996).

A városhálózat prognosztizált demográfiai szerkezete alapján megítélhető az ország fejlődésének társadalmi lehetősége, a városi népesség volumene (17. ábra), a gazdaságilag aktív munkaerő idősebb (18. ábra), és fiatalabb (19. ábra) korosztályainak várható alakulása, továbbá a munkaerőpiacra még be nem lépett, nagy részt a tanulással foglalkozó legfiatalabb korosztályokhoz tartozók számának előrebecsült változása (20. ábra), ha feltételezzük, hogy a regionális fejlődés innovációs központjai a városok, ill. régióközpontok maradnak.

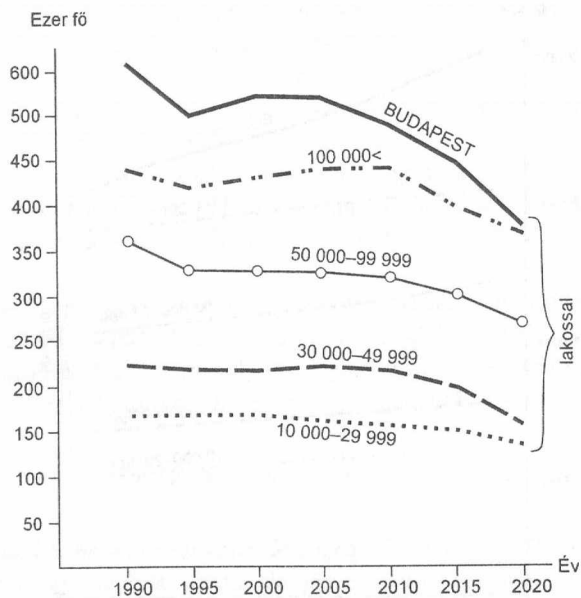

17. ábra. A különböző méretű hazai városok népességszámának várható alakulása 1990-2020 között (HABLICSEK L. számításai alapján szerk. BERÉNYI I.)

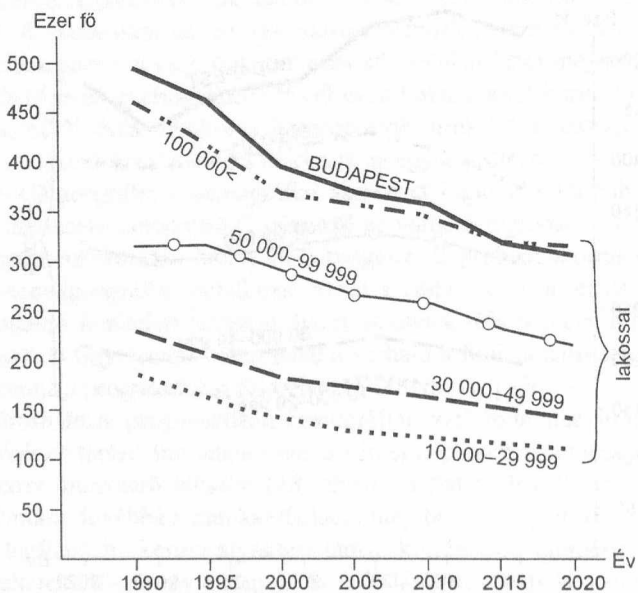
Grafika: Kaiser Miklósné

18. ábra. A 40-59 évesek számának várható alakulása 1990-2020 között (HABLICSEK L. számításai alapján szerk. BERÉNYI I.)

Grafika: Kaiser Miklósné

19. ábra. A 30-39 évesek számának várható alakulása 1990-2020 között (HABLICSEK L. számításai alapján szerk. BERÉNYI I.)

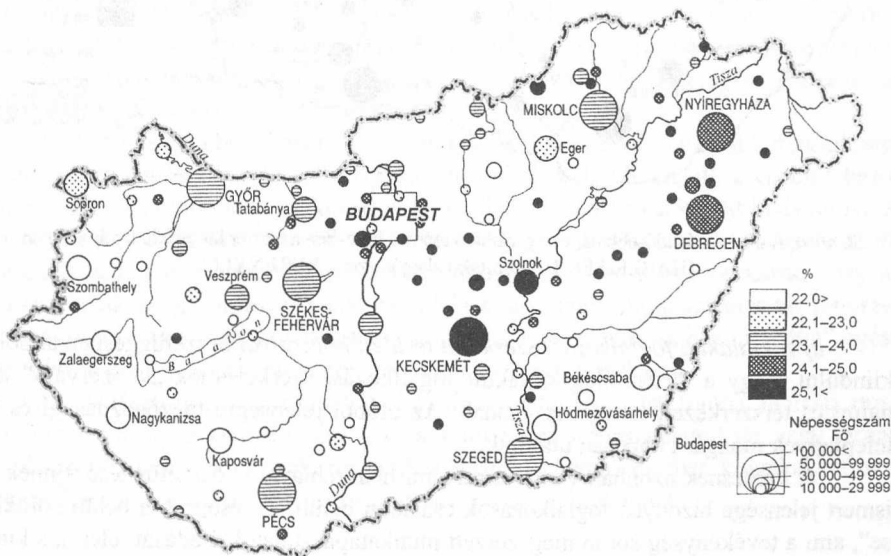

Grafika: Kaiser Miklósné

20. ábra. A 0-19 évesek számának várható alakulása 1990-2020 között (HABLICSEK L. számításai alapján szerk. BERÉNYI I.)

E probléma hazai viszonyaink között is fontossá vált az európai integráció kapcsán, mert regionálisan felmérhető, hogy mely térségek lehetnek versenyképesek a munkaerő ellátottság szempontjából. Ennek megítéléséhez természetesen nem elégséges a munkaerő lehetséges számának ismerete, mert a tényleges munkaerő-potenciál a szak-képzettség és az iskolázottság szintjétől is függ.

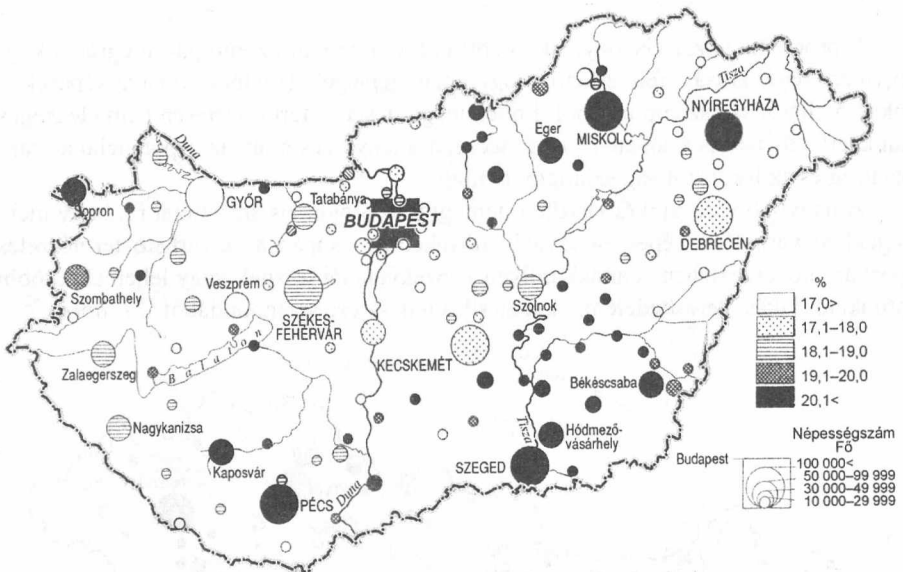
A nagyobb városainkra készített demográfiai prognózis arra mutat rá, hogy mely térségekben várható a népesség további növekedése csupán az elvárható természetes szaporodás következtében, s annak milyen konzekvenciái lesznek vagy lehetnek a többi alapfunkció (lakás, kereskedelem, oktatás stb.) fejlesztése szempontjából (21. ábra).⁶²

21. ábra. A 0-19 éves népesség várható aránya 2005-ben a tízezer lakos feletti városokban (HABLICSEK L. számításai alapján szerk. BERÉNYI I.)

A falusi térség demográfiai helyzetének elemzésével határolnak el ún. aktív és passzív falusi területeket és a 60 éves és idősebb népesség aránya (22. ábra), és annak változása alapján tipizálják a településeket a következő szempontok alapján:

- Erősen csökkenő népességű, előregedő népességű falvak, általában 500 fő alatti népességszámmal, általában a kedvezőtlen adottságú agrárterületeken, ahol a városhálózat is gyenge, a nagyobb népességkoncentrációk pedig távol vannak.
- Stagnáló korösszetételűek a kisebb központok, ezer fő körüli lélekszámmal, amelyek 6-8 környékbeli falu alapellátásban is szerepet játszanak.
- A dinamikus falvak általában az ipari övezetekben, a városrégiókban vagy az üdülőövezetben találhatóak, amelyekben az aktív népesség aránya a legmagasabb.

22. ábra. A 60 éves és idősebb népesség várható aránya 2005-ben a tízezer lakos feletti városokban (HABLICSEK L. számításai alapján szerk. BERÉNYI I.).

b) A kialakult foglalkozási szerkezet területi hatásaival összefüggésben abból kell kiindulni, hogy a történetileg kialakult foglalkozási szerkezetnek „konzerváló” társadalmi és térszerkezeti hatásai is vannak. Az utóbbi jelenségre mezőgazdasági és ipari telephelyek mozgása kapcsán utaltunk.

A kérdésnek azonban van a társadalmi hierarchiával is összefüggése. Ennek közismert jelensége bizonyos foglalkozások családon belüli, ill. csoporton belüli „öröklődése”, ami a tevékenység során megszerzett munkatapasztalatok átadását jelenti, s kialakít egy munkakultúrát. Ugyanakkor lehet negatív hatása is, ha a kimaradók számára elérhetetlen a bekerülés, tehát zárttá válik a foglalkozási csoport. Ezért különösen fontos, hogy a munkaadói szférában kialakult foglalkozási rendszert történetében és helyi sajátosságában ismerjük.

A foglalkozási statisztika pontos értelmezése azért érdemel figyelmet, mert a statisztika általában a tevékenység jellege alapján különböztet meg fizikai és szellemi munkaköröket, majd a fizikai tevékenység foglalkozási főcsoportjait ágazatok (ipari, építőipari, mezőgazdasági stb.) szerint, a szellemieket viszont munkajelleg szerint (műszaki, igazgatási, egészségügyi, kulturális stb.) csoportosítja. Ebből adódik, hogy a háromdimenziós szektorális megoszlás csak részben jelenti az aktív keresők konkrét gazdasági ágazatokba (primer, szekunder, terciér ágazatba) való besorolhatóságát.

Természetesen a statisztikai adatok kutatási célnak megfelelő településszintű csoportosításával – korösszetétel+foglalkozási főcsoport, vagy munkajelleg+iskolai végzettség, ill. szakképzettség – már lehetőséget ad arra, hogy az adott terület társadal-

mának munkaerő-kínálati oldalát jellemezzük, ill. szociálgeográfiai szempontból szembeállítsuk a tényleges foglalkoztatással, ami a struktúra konfliktusára utal.

A statisztikai adatbázis alapján készített társadalmi struktúra fontos kiinduló bázisa a szociálgeográfiai elemzésnek is, de az így képzett csoportokat nehezen lehet konkrét szociológiai vagy szociálgeográfiai aktív csoportokkal azonosítani. A lehetséges különbség kiküszöbölésére születtek olyan szociológiai elemzések, amelyek empirikus módszerrel az egyes csoportok életkörülményeire, életmódjára vonatkozó adatokat is igyekeztek a csoportképzésbe bevonni.

KOLOSÍ T. (1987) a társadalom tagoltságának elemzése során pl. nem csak a statisztikai értelemben vett foglalkozási főcsoportokból, ill. munkajelleg-csoportokból indult ki, hanem figyelembe vette a hazai viszonylatban különös jelentőségű második gazdaságot, a jövedelmi viszonyokat, a lakás- és életkörülményeket stb. Ez esetben tehát nagyon közel kerülünk a szociálgeográfiai értelemben vett ún. aktív csoportok képzési módjához, de amíg *a szociológia az adott csoport társadalmi tevékenységének értelmezését adja, addig a szociálgeográfia a cselekvés alapfunkciókkal kapcsolatos térbeli aktivitását elemzi.*

Az 1980-as években, hasonló módszerrel készült lengyel és német kutatások arra a fontos összefüggésre hívták fel a figyelmet, ami az individuuum, ill. a csoport társadalmi státusa és a különböző funkciókkal kapcsolatos magatartása között kialakulhat. A társadalmi státus és az alapfunkció – pl. a lakáshelyzet – között lehet konzisztencia, ill. inkonzisztencia, s az utóbbi esetben az individuuum, ill. csoport arra törekszik, hogy az inkonzisztenciát megszüntesse. Tehát ha valaki a társadalmi munkamegosztás rendszerében egyre jobb társadalmi pozícióba kerül, akkor fokozatosan ehhez „igazítja” egész életmódját, s az alapfunkciókat ennek megfelelően veszi igénybe.

A szociálgeográfia szempontjából ez az összefüggés azért fontos, mert az omni-zus inkonzisztencia kiegyenlítése a korábbtól eltérő térhasználattal jár vagy járhat, ami kihat a funkcionális térszerkezet módosulására. Ebben az esetben következhet be a „szegregálódás”, aminek pozitív és negatív hatásai egyaránt vannak.

4.2.2.2. A foglalkozási szerkezet területi különbségei (B')

E problémakör a népességföldrajz, a demográfia, a szociológia stb. kedvelt kutatási területe. A *demográfia* szemszögéből különösen a migráció társadalmi strukturális konzekvenciája a fontos, hiszen a migráció következtében alapvetően módosulhat az érintett társadalmak megújulási képessége (a kibocsátó terület társadalmi gyengül, a fogadó erősödik), a *szociológia* a jelenség társadalmi motivációit keresi, a cselekvés értelmezésére törekszik. A *szociálgeográfia* szempontjából a migráció földrajzi iránya, s a funkcionális rendszer átalakulására gyakorolt hatása a központi kérdés.

A társadalom területi szerkezete (B') elkészíthető a statisztikai adatok alapján, ami előre meghatározott területi egységekre épül (a népszámlálás területi egységei). E területi egységek általában telek- vagy lakótömbök, amelyek határa az utcahálózat.

A városok, a nagy kiterjedésű települések társadalmi térszerkezetének különbségeit a népszámlálás területi egységei nyilván nem tükrözik pontosan, hiszen a lakó- és

telektömbök átlagait ismerjük. Márpedig a társadalom földrajzi tagolódása gyakran utcák („gazdagok” utcája, „cigánysor”, munkáskolónia stb.) szerint sem kizárt, vagy éppen függőleges tagolódása követhető nyomon az emeletes lakóépületekben (első és második emeletük nagy alapterületű, reprezentatív lakásai és a belső udvarok szerény komfortfokozatú lakásai).

A szociálgeográfia azzal, hogy lokalizálja a társadalmi térszerkezet különbségeit, összefüggésbe hozza az ott élő társadalmi csoportok és a funkcionális térszerkezet sajátos működését; a jelenlévő lakosságra lesz jellemző az ellátás és szolgáltatások színvonala, az oktatási és kulturális intézményhálózat működése, a szabadidő-eltöltés módja stb.

A lokális társadalom és a helyi funkcionális rendszer inkonzisztenciája tartósan nem marad fenn: vagy az egyik (pl. a jómódú társadalmi csoportok kiköltözése a leromló városrészekből), vagy a másik (a szerényebb tőkével rendelkező üzletek kiszorítása a belvárosokból) vonul ki a számára kedvezőtlen társadalmi térből, változik meg a helyi foglalkoztatási szerkezet.

A statisztikai adatbázisra és szociálempiriára építkező társadalmi térszerkezet-elemzés nem zárja ki, sőt inkább feltételezi egymást, az előbbi esetben az elemzés térjelenségeinek tartalma pontosabbá válik, az utóbbi esetben pedig a részletek illeszthetők a nagyobb térfolyamatokba. Ugyanakkor gyakorlati szempontból mindkettő fontos, mert a statisztikai adatok alapján készült társadalmi téranalízis eredményét az általános település- és területrendezés, míg a szociálempirikus módszert követő szociálgeográfia eredményét a részletes településrendezés hasznosítja, amikor azt kell tisztázni, hogy a település funkcionális rendszerének megváltoztatása milyen társadalmi csoportokat érint, és ezzel összefüggésben hogyan változik az alapfunkciók munkaerő-ellátottsága.

4.2.3. A lakás és munkahely, ill. lakó- és munkahely viszonya

A gazdaság területi szerkezetének átalakulása, a lakás és a munkahely, ill. a lakó- és a munkahely szétválása új életforma kialakítására kényszerítette az embert, mert megváltozott az idő-és térfelhasználás, a különböző funkciók igénybevételének lehetősége. Ez a korábbi „munka- és életközösségek” tömeges felbomlásával járt.

Az új helyzetben az aktív kereső életmódját mind erőteljesebben az határozta meg, hogy a választott szektorhoz tartozó munkahely hol helyezkedik el a funkcionális rendszerben (A'). Az aktív kereső munkaválasztásában is mind fontosabb szerepet kapott a lakás, ill. a lakóhely, valamint a leendő munkahely térkapcsolatának lehetősége (elérhetőség, időtávolság stb.).

Az A' és B' területi kapcsolata alapján már sajátos térbeli aktivitási csoportok (helyben dolgozók, ki- és beingázók stb.) különíthetők el, akiknek életformája, életviteli sajátosságai részben a lakó- és munkahely földrajzi különbözőségére vezethetők vissza.

A posztindusztriális, vagy ahogyan mások nevezik, az információs társadalomban tovább erősödik a lakás és munkahely térbeli elkülönülése, nő a tér- és időtávolság, ha a közlekedési és kommunikációs rendszer ezt lehetővé teszi. Bár éppen ez utóbbi fejlődése idézheti elő bizonyos foglalkozások, ill. funkciók esetében a lakás és munkahely egységét.

Sőt, bizonyos funkciók fokozott igénybevétele (ellátás, szolgáltatás, kultúra, távoktatás stb.) sem jár feltétlenül a népesség térbeli mozgásának növekedésével.

A lakás és a munkahely tér- és időtávolságának növekedését nemcsak a foglalkozás- vagy munkahelyváltás idézheti elő, hanem az is, ha a település funkcionális szerkezete átalakul, lakások vagy munkahelyek tömeges átrendezésére kerül sor. Erre jó példa lehet Budapest, amelynek peremkerületeiben mintegy 180 ezer lakás épült 1970-1985 között, ami alapvetően megváltoztatta a gazdaságilag aktív népesség lakás és munkahely közötti napi mozgását, időtávolságát és a különböző funkciók igénybevételének lehetőségét. Az aktív népesség funkcionális rendszeren belüli átrendezése végül is visszahatott az egyes funkciók működésére is.

A lakás és a munkahely közötti növekvő távolság és időfelhasználás csökkenti az adott csoport szabadidejét, a pihenésre, kultúrára stb. fordítható idő mennyiségét, ami szintén kedvezőtlenül hat az adott intézmények működésére.

Amíg az aktív népesség lakása és munkahelye ugyanazon a településen van, addig a lakó- és munkahely egységéről beszélünk, függetlenül attól, hogy mekkora a két funkció közötti időtávolság (pl. békásmegyeri lakás és csepeli munkahely).

A lakás és a munkahely elkülönülésének másik formája az, amikor a két funkció más-más településen van.

Feltehető a kérdés: miért kell különbséget tenni a lakás és a munkahely, ill. a lakó- és a munkahely térkapcsolat között, különösen ha tudjuk, hogy esetenként az előbbi időtávolsága nagyobb lehet, mint az utóbbié?

A kérdés egyrészt a statisztika szempontjából válaszolható meg, miszerint a munkahely az a közigazgatási terület (község, város), ahol az aktív kereső dolgozik, míg a tényleges lakóhely az, ahonnan naponta dolgozni jár. Tehát egy budapesti aktív kereső lakó- és munkahelye egy, noha a lakás és munkahely közötti időtávolság esetleg nagyobb, mintha valaki Érdről Budapest közigazgatási határát éppen hogy átlépve „beingázik”. A lakó- és munkahely közötti mozgás ingázás, és az aktív kereső ingázó.

A lakás és munkahely, ill. a lakó- és munkahely közötti mozgás társadalmi oka lehet ugyanaz, mégis szociálgeográfiai értelemben különböző típusú csoportokról van szó, mert a munkahelyen az ingázót általában megkülönböztetik a helyben lakótól, aminek különböző munkajogi konzekvenciái is lehetnek, másrészt az ingázó egy másik „közösség” tagja, mint választópolgár is. Tehát akinek a lakása és munkahelye ugyanazon településen van, bármilyen nagy is az időtávolság a lakás és a munkahely között, ugyanazon lokális közösségi jogszabályok között él.

Az ingázó bizonyos értelemben tehát „kettős közösségi életet” él, hiszen a munkahelyi és lakóhelyi közösséghez egyaránt kötődik.

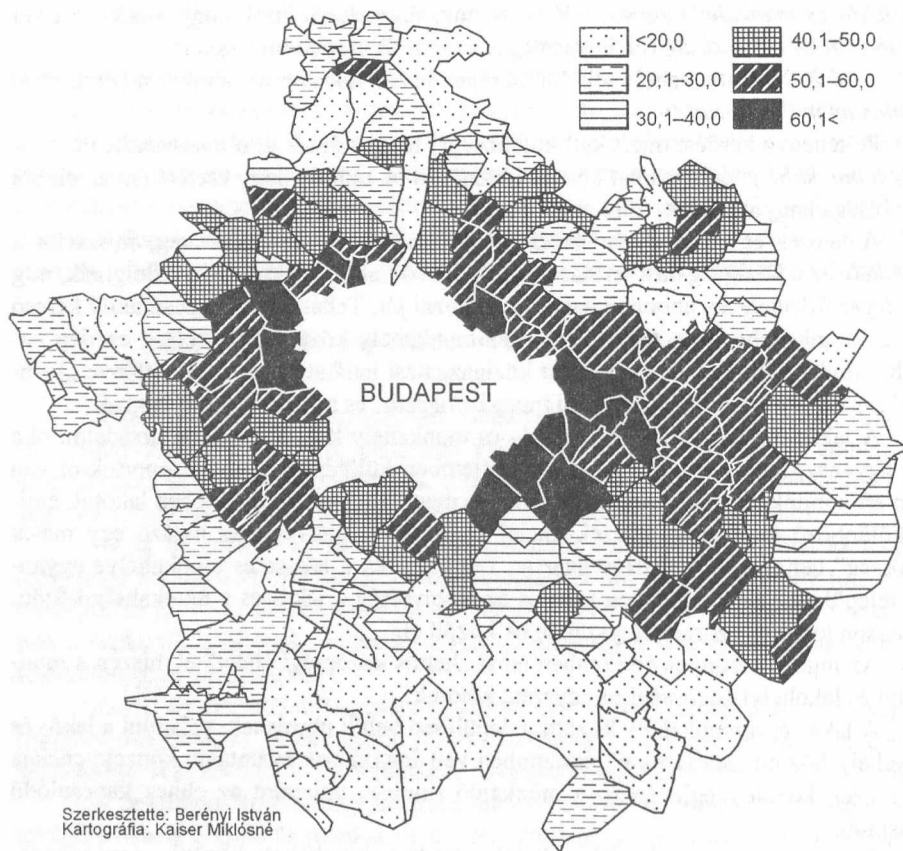
A lakás és a munkahely közötti, településen belüli utazásnak, valamint a lakó- és munkahely közötti „statisztikai” értelemben vett ingázásnak számtalan konzekvenciája van, s ezek között meghatározó a munkaidő ritmusa, valamint az ehhez kapcsolódó utazási idő.

Az aktív népesség településen belüli – lakás és munkahely közötti – napi mozgását főként a közlekedésföldrajz vizsgálja, mert hatása elsősorban a település forgalom-szervezésében jelenik meg. A közlekedési infrastruktúra fejlesztése (pl. felszín alatti közlekedési hálózat – metró – megépítésével), a munkakezdés lépcsőzetes megszerve-

zése stb. feltételezi az aktivitási csoportok térpályáinak ismeretét. Ezért a közlekedés-földrajzon belül is kialakult a „szociál-közlekedésföldrajz” (TINER T. 1986), amely a személyi közlekedés csoportspecifikus sajátosságait elemzi (erről lásd a 4.6. fejezetet).

Az *ingázás* összetettebb társadalmi jelenség, ezért azzal a népességföldrajz, demográfia, szociológia stb. behatóan foglalkozik, és ezekre az ismeretekre a szociálgeográfának szüksége van.

A szociálgeográfia az ingázásban részt vevő csoportnak az alapfunkciók működtetésével összefüggő kapcsolatát vizsgálja, mert ez alapján a funkcionális rendszerben (központ és vonzaskörzete) sajátos életformacsoportok („genres de vie”) alakulnak ki, amelyek azután alapvetően meghatározzák a térszerkezet alakulását: pl. eljárók lakótelepülése → növekvő népességű lakótelepülés → a városi funkciók kitelepülése → szuburbanizált elővárosi település (lásd pl. Budaörs, Dunakeszi, s ebben a folyamatban van Érd is) (23. ábra).

Szerkesztette: Berényi István
Kartográfia: Kaiser Miklósné

23. ábra. Budapesti bejárók az aktív kereső népesség %-ában, 1990-ben (szerk. BERÉNYI I.)

Az ingázás persze nagyon különböző területi léptékben vizsgálható, mert lehet regionális léptékű (pl. a távolsági ingázás különböző formái vagy akár a nagyvárosi régiók napi ingázása), de elemezhető a város és közvetlen vonzaskörzete viszonylatában is. Az előbbi, a regionális megközelítés, a településstatisztika alapján is elemezhető. A szociálgeográfia és a társadalomföldrajzi tanulmányok is különböző mélységben vizsgálják a jelenség térbeli konzekvenciáit, s határolnak le különböző intenzitású vonzaskörzeteket, míg mások az ezzel összefüggő közlekedésföldrajzi következményeket elemzik.

KLINGBEIL az ingázás regionális konzekvenciájának modelljét készítette el, amelyben az ún. *stabil* és *labilis ingázással rendelkező területeket* állította egymással szembe, s összegezte a legfőbb jellemzőket (2. táblázat)⁶³. A modell a községstatistikára épül, amelynek hátránya, hogy az időbeli változás csak a népszámlálási időpontokhoz köthető.

2. táblázat A városrégió ingázási övezetei KLINGBEIL szerint

Kritériumok	Stabil „ingázó” terület	Labilis „ingázó” terület
Munkahelykinálat	Differenciált A szakmákon belül a nagyüzemek jelenléte miatt. A szakmák sokfélesége. A mezőgazdaságnak kevés jelentősége van a foglalkoztatásban. A bér és a szociális ellátás magas szintű.	Differenciálatlan A szakmában a kis- és középüzemek dominálnak. Kevés gazdasági ágazat van a térségben. A kiegészítő foglalkoztatásban a mezőgazdaság szerepe nagy. A bér és a szociális ellátás alacsony szintű.
Képzés	Sokoldalú, általános és középis-kola, tanítóképzés és szakképzés több szakágazatban.	Hiányos, a középfokú vagy szakiskolák az agráron kívül hiányoznak.
Ellátási intézmények	Valamennyi társadalmi csoport elvárását kielégítik és könnyen elérhetőek.	Hiányosan kiépítettek.
Az ingázók korösszetétele	Az ingázók és nem ingázók korösszetétele között nincs lényeges különbség.	Az ingázók között a fiatalok aránya magas.
Az ingázók szakképzettsége	Az ingázók és nem ingázók szakképzettsége és a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya alapján nincs különbség.	Az ingázók szakmai képzettsége alacsonyabb, mint a nem ingázóké, különösen, akik az építőiparban dolgoznak, és alig van a tercier szektorban dolgozó.
Az ingázók társadalmi szerkezete	Az ingázók a mezőgazdaságban már nem dolgoznak. A foglalkozási státus-hierarchia mindkét csoport esetében nagy, de az ingázók és nem ingázók között nincs státuskülönbség.	A kettős foglalkozás általános. A foglalkozási hierarchia szűk és dominál a közepes és alacsony képzettség. Az ingázók az alacsony foglalkozási státushoz tartoznak.
Közlekedési adottságok	A tér sűrű közlekedési hálózattal ellátott. Az ingázók utazási ideje nem lépi túl a 40 percet.	A közlekedési hálózat gyengén kiépített. Az ingázási idő meghaladja a 60 percet.
Vándorlási egyenleg	A területnek vándorlási nyeresége van.	A területnek vándorlási vesztesége van és nagy a távolsági ingázás.

Ezzel szemben SCHAFFER, F. (1986) az eljárók térpályáinak feldolgozásából indul ki, a munkahelyi adatok alapján. Ezzel az ingázásnak nemcsak a két település közötti mértéke és foglalkozási szerkezete elemezhető, hanem az ingázás településen belüli térpályái és napi dinamizmusa is. Ezzel a módszerrel pontosan definiálható térbeli aktivitási csoportot kapunk, amelynek ismeretében a funkcionális rendszer egészére gyakorolt térbeli hatása is biztosabban leírható (a közlekedés formája és iránya, a bevásárlások helye és ideje stb.).

4.3. Az ellátás és szolgáltatás

A német nyelvterület szociálgeográfiai irodalma a „sich versorgen” alapfunkcióban foglalja össze azt a társadalmi tevékenységet, amellyel a társadalom egészének vagy annak valamely területi egységén lakó népessége „ellátja magát”, „gondoskodik magáról”.

A gazdaságföldrajz, ill. a tágabb tartalmú társadalomföldrajz e tevékenység területeit a „tercier szektorban” tárgyalja, s a kérdéskör egészével foglalkozó tudományterületet a földrajz részdiszciplínájának tekinti.

HELLBERG, H. (1985) a terciér szektorhoz sorolja a kereskedelem és vendéglátás, a közigazgatás, a bank és biztosítás, a menedzsment, a kutatás és fejlesztés, a szabadidő-ellátás (művészet, szórakoztatóipar, sport stb.) kérdéseit. Szerinte a terciér szektor működése a kínálat attraktivitásától, a vásárlóerőtől és a konkurenciától függ, tehát a szerző tisztán ökonómiai szempontok alapján két nagyobb csoportba sorolja a terciér szektorhoz tartozó tevékenységeket:

- *szerviz funkciónak* azt nevezi, amikor a szolgáltató intézmény bevételhez jut („consumer services”);
- *menedzsment funkciónak* nevezi azt, amikor a teljesítmény a másik félnél jelenik meg („business services”).

Az előbbi a népesség növekedésével (természetes szaporodás vagy területi koncentráció), az utóbbi a gazdasági növekedéssel mutat összefüggést. Nyilvánvaló, hogy tisztán gazdasági szempontból sem a közigazgatás, sem a szabadidő-ellátás térbeli rendszere, ill. ezek földrajzi összefüggései nem értelmezhetőek.

A *szociálgeográfia* a terciér szektorhoz tartozó tevékenységek csoportosításában a társadalmi szempontokat érvényesíti, amely szerint van:

- *hivatalos ellátórendszer*: igazgatás, képzés, egészségügy és közlekedés, amelyek működése állami oldalról erősen motivált, azaz a funkciók működésében a csoportérdekek csak ellenőrzött mértékben jutnak kifejezésre (gondoljunk a vasút vagy a légit közlekedés, egészségügy esetleges működési zavaraira, amikor az állam a funkciót rövid időre ellenőrzése alá vonja, pl. általános sztrájkok esetében);
- *magánulajdonú ellátó szféra*: a kiskereskedelem, az ellátás, a közlekedés egyes területei (taxi, szórakoztatás stb.), amelyek működésében és a területi különbségek kialakulásában a HELLBERG-féle elv érvényesül (feltéve, ha a piac működik).

A fenti két csoport közül az első szociálgeográfiai szempontból nem értelmezhető egységes alapfunkcióként, mert a működésnek nincs egységes csoportspecifikus

jellege. Ebből következik, hogy a képzés, a közlekedés a PARTZSCH-féle rendszerben önálló alapfunkció.

Kérdés, hogy a szociálgeográfiában az első csoportba sorolt tercier területek (igazgatás, képzés, közlekedés) miért önálló alapfunkciók? Erre akkor tudunk választ adni, ha a szociálgeográfia társadalmi tér-idő koncepciójából indulunk ki, amely a funkciók működését, térbeli szerkezetének átalakulását csoportaktivitásra vezeti vissza. Ebből a szempontból nyilvánvaló, hogy az *igazgatás* (pl. közigazgatás) területi rendszerre hosszú idő alatt és főként általános gazdasági-társadalmi folyamatok hatása alatt módosul, s abban a társadalom egészének térszervező elve és akarata nyilvánul meg.

Az igazgatás belső hierarchiája sem csoportspecifikus, hanem inkább a központi irányítási mechanizmusok hatásait tükrözi vissza. Az igazgatás (államigazgatás, közigazgatás stb.) mérete, koncentráltága, belső differenciáltsága és működése szorosan összefügg a lokális társadalom sajátosságaival, ezért egyrészt kifejezi a „közösségi lét” autonómiáját, másrészt regionális szerepkörét. A településnek az igazgatás hierarchiájában elfoglalt helye a lokalitás egésze szempontjából jelenthet előnyt vagy hátrányt, aminek persze vannak csoportspecifikus konzekvenciái, de az igazgatás intézményhálózatának egésze tartósan nem működhet egyik vagy másik társadalmi csoport érdekei szerint.

A *közlekedés* ebből a szempontból összetettebb funkció: a tömegközlekedés tér szerkezete (vasút- és közúthálózat) főként állami beavatkozás következtében módosul, míg a személyi közlekedés bizonyos területein a piaci mechanizmusok erősebben és időben gyorsabban jutnak kifejezésre (autóhasználat, taxi, autóbusz stb.), tehát a csoportspecifikus sajátosságok jobban felismerhetők.

A *képzésnek* mint alapfunkciónak is van ehhez hasonló kettőssége: államilag ellenőrzött intézményrendszer (állami iskolák) és a társadalmi csoportelváráshoz igazodó intézmények (pl. felekezeti iskolák). Nyilvánvaló, hogy minél szabadabb a társadalmi tevékenység, a funkció annál inkább igazodik a csoportelvárásokhoz.

A fenti 3 funkcióban csupán annyi a közös, hogy „hivatalból”, közszolgáltatból működnek, de differenciáltságuk a gazdasági-társadalmi fejlettségtől függően nagyon különböző lehet, s abban a csoportelvárások is különböző mértékben juthatnak érvényre.

A fentiekből következik, hogy HELLBERG modellje alapján a kereskedelem és részben a szolgáltatás térbeli rendszerében mutatható ki csoportspecifikus jelleg, esetenként e két tevékenység alig válik el egymástól (pl. az óra és ékszer, ruha és szabóság, cipő és javítás, háztartási gépek eladása és javítása, az autó márkaszervizek stb. munkaszervezésben és gyakran telephelyben is összefonódnak).

4.3.1. A kereskedelem és a szolgáltatás térbeli rendje

A kereskedelem és szolgáltatás nem terjed egyenletesen a társadalmi térben, hanem bizonyos szabályszerűséggel koncentrálódik és szóródik. Ez a koncentráció és dekoncentráció a kereskedelmi egységek és szolgáltatások funkciójától függően szerzeti és térbeli szempontból is nagyon különböző lehet.

A fentiek miatt a kutatók a kereskedelem térbeli rendjét, ill. az arra vonatkozó adatot, mint indikátort felhasználták a településhálózat hierarchikus rendjének leírására. CHRISTALLER nem csupán a kommunikáció fejlődése, a telefonkapcsolatok száma, iránya stb. alapján határolta el a társadalom aktív tereit, hanem számolt a központok kereskedelmi vonzásterületével is. Minél speciálisabb üzlethálózattal rendelkezik ugyanis egy település, annál magasabb szinten van a településhierarchiában is.

A kereskedelem és szolgáltatás telephelyválasztását, a koncentráció és dekoncentráció folyamatát KLÖPPER, R. (1970)⁶⁴ ökonómiai oldalról elemezte. Meghatározó tényezőnek találta a felvevőpiac nagyságát és minőségét, valamint a funkció gazdasági potenciálját (elbírja-e a diffúzióból adódó átmeneti veszteséget), ugyanakkor ő sem foglalkozott a koncentráció és dekoncentráció csoportspecifikus összefüggéseivel, vagyis azzal, hogy milyen csoportterdek állnak a folyamatok hátterében.

A kereskedelem és szolgáltatás és a központi helyek területi kapcsolatát a szociálgeográfia három szempontból elemzi:

- a intézményrendszert (hivatalos és magán) működtető csoport aktivitásának leírása a szervezet működését és a térkapcsolatokat illetően, a munkavégzésből levezethető viszonya az alapfunkciókhoz (lakás, fogyasztás, oktatás, szabadidő stb.),

- a funkciót igénybevevők társadalmi strukturális helyzete és térkapcsolata, az életmódból adódó fogyasztói magatartás konzekvenciái a funkció működésében,

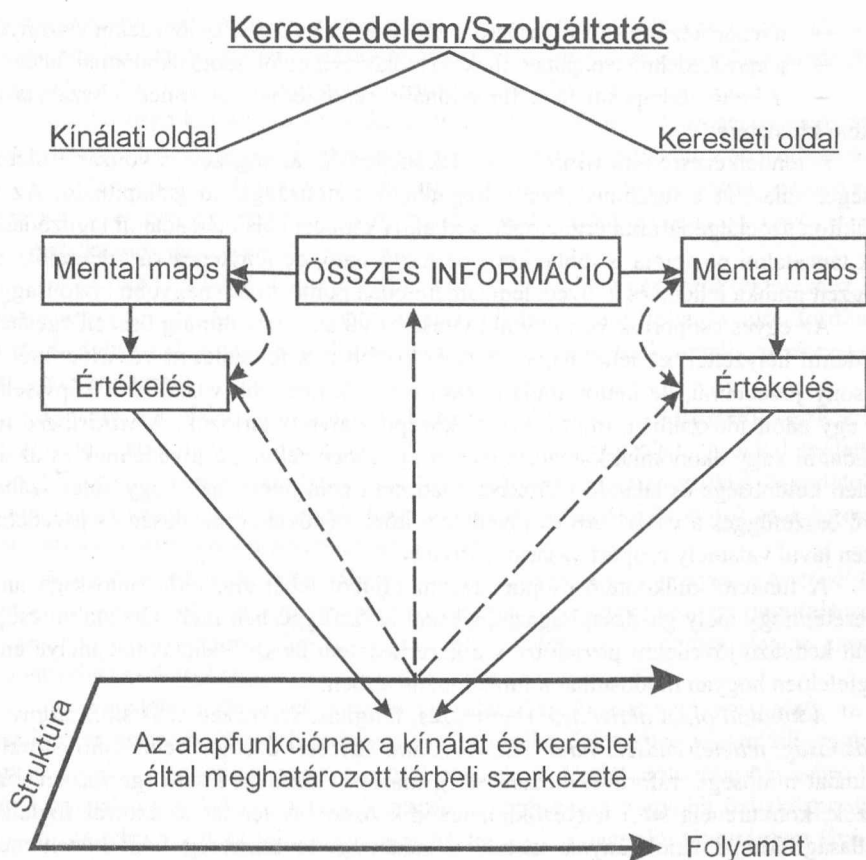
- a funkció vonzásterülete, helye az adott társadalmi tér funkcionális rendszerében és az ott élők hatása a funkció működésére és térszerveződésére.

Ez a felfogás jelenik meg a HECKL-modellben (HECKL, F. X. 1981), amely kissé leegyszerűsítve, a kínálat-kereslet-tér szerkezet összefüggése alapján elemzi a kereskedelem-szolgáltatás alapfunkció működését (24. ábra).

CHRISTALLER⁶⁵ „központi hely” elméletét a kereskedelem és szolgáltatás településen belüli telephelyválasztásában is felhasználták. CAROL⁶⁶ a nagyvárosok funkcionális térszerkezetének átalakulásában ismerte fel azokat a folyamatokat, amelyeket CHRISTALLER regionális léptékben írt le. A speciális igényeket kielégítő kiskereskedelmi egységek (régiség, galériák, modellházak, ékszerek stb.) a központban, míg a differenciálatlanok a városperemen helyezkednek el (szupermarket).

A funkció városon belüli csoportspecifikus elrendeződésével WOLF⁶⁷ Frankfurt példáján foglalkozott. A gyalogosok megkérdezése alapján elemezte a fogyasztási cikkek vásárlásához kötődő csoportmagatartást. Megállapította, hogy az idősek és a fiatalok a napi szükségletekhez tartozó cikkeket „helyben”, a városrész-központokban szerzik be, míg az aktív népesség a munkahely közelében vásárol. SEGER⁶⁸ vizsgálata szerint a bevásárlóközpontoknak jól definiálható vevőköre van, amelynek társadalmi összetétele városrészenként némileg módosul, de dominál a középosztály. A helyben lévő kereskedelmi egységek tartósan hatásuk alatt tartják az ott élő népesség vásárlási szokásait, tehát a struktúra visszahat a kereslet – és közvetve a kínálat – döntési folyamataira.

A kereskedelem és szolgáltatás kereslet-kínálat alapján formálódó városi tereit, ill. azok csoportspecifikus vonásait („consumer travel behavior”) MURDIE⁶⁹ vizsgálta részletesen az USA néhány nagyvárosában, s a szerző etnikai és nyelvi alapon tudott egyértelmű vásárlói magatartáscsoportokat kialakítani. E kutatás az egyéni megkérdezések alapján szerzett információkra épült.

24. ábra. A kereskedelem és a szolgáltatás információs rendszere (szerk. HECKL, F.X.).

4.3.2. A funkció működésének hármás dimenziója

A társadalmi munkamegosztás rendszeréből következik, hogy az emberi szükségletek kielégítése is erre épül, tehát az egyik csoport bizonyos javakat állít elő és ez ad lehetőséget arra, hogy egyéb szükségleteit kielégítse. Az előállított javakat tehát az egyik csoport felkínálja (A), míg a másik keresi (B) szükségleteinek kielégítése érdekében. Az A és B térbeli összekapcsolódása jelenik meg az alapfunkció térbeli szerveződésében (C).

A) Kínálati oldal

A kínálati oldalhoz tartozó társadalmi csoport magatartását a funkció működésében legalább 3 tényező határozza meg:

- a rendelkezésre álló vásárlóerő mennyisége, szerkezete és jövedelmi viszonyai,
- a kereskedelmi-szolgáltató funkció működését befolyásoló ökonomiai feltételek,
- a kettő térkapcsolata a funkcionális rendszerben és ennek visszahatása a funkció kínálatára.

A rendelkezésre álló *vásárlóerő* a lakónépesség, az ingázók, a vonzásterület népessége, valamint a turizmus révén elfogadható biztonsággal megállapítható. Az így kialakított szociálgeográfiai értelemben vett aktív csoport belső társadalmi tagozódása, s azok társadalmi pozíciója is többé-kevésbé tisztázható, de tényleges vásárlóerejük csak a végzett munka jellege és a jövedelem ismeretében pontosítható nagyobb biztonsággal.

Az egyes csoportok *vásárlói* aktivitása azonban nincs mindig összefüggésben a jövedelmi helyzettel; ez lehet nagyobb is és kisebb is a feltételezett vásárlóerőnél. Az alacsony jövedelmű, de kettős foglalkozású ingázók nagyobb vásárlóerőt képviselhetnek egy adott időszakban, mint a városi középosztályhoz tartozók. A *vásárlóerő* mint társadalmi vagy ökonomiai kategória *térben és időben relatív*, a jövedelmek és az árak területi különbsége és állandó változása miatt, ami nem jelenti azt, hogy nincs szabályszerű összefüggés a vásárlóerő és jövedelem között (növekvő gazdaság és jövedelmek esetén javul valamely csoport vásárlói aktivitása).

A funkciót működtető csoport szempontjából tehát alapvető fontosságú annak ismerete, hogy mely gazdasági ágazat, s ezzel összefüggésben mely társadalmi csoport került kedvező jövedelmi pozícióba, s a kereskedelem és szolgáltatás telephelye ennek megfelelően hogyan módosulhat a funkcionális térben.

A kínálati oldal aktivitását (beruházás, felújítás, szerkezetváltás stb.) *alapvetően a gazdasági feltételrendszer határozza meg*, ami egyrészt üzemen belüli (infrastruktúra, a kínálat minősége, ráfordítás-hozam stb.), másrészt üzemen kívüli (gazdasági szabályozók, konkurencia stb.) tényezőkből tevődik össze. A tercier szektorral foglalkozó gazdaságföldrajzi tanulmányok szerzői a gazdasági tevékenység felől közelítenek a funkcióhoz, ezért a kapacitás, áruszerkezet, forgalom stb. áll az érdeklődésük középpontjában, s kevésbé érdekli őket a funkciót működtető csoport társadalmi magatartása.

A kínálati oldal döntését befolyásolja a funkcionális rendszer változása vagy átalakítása, amely kedvező vagy kedvezőtlen helyzetbe hozhatja a funkció működését. Az urbanizációval, a népességkoncentrációval kapcsolatban többször leírták, hogy a csökkenő népességű területeken hogyan szelektálódik az ellátó-szolgáltató rendszer, s tűnnek el bizonyos funkciók „követve” a népességet.

E jelenséget HELLBERG London funkcionális szerkezetének átalakulásával kapcsolatban írta le, s kiemelte, hogy a népesség kiköltözése a belső városrészekből az „egyszerűbb” üzletek tönkremenetelét vagy kiköltözését eredményezte. Általánosítható, hogy ilyen esetekben gyakori az üzletek szanálása, mert a kis üzletek tulajdonosai tökeszegények, ezért kevés esélyük van arra, hogy a perifériára költözzenek, amit az is akadályoz, hogy a városperemen épülnek fel a konkurenciát jelentő bevásárlóközpontok. Mindez összességében a kereskedelmi tőke nagyfokú koncentrációját és korábbi kereskedői csoportok eltűnését eredményezi.

Ez a probléma Németországban az 1970-es évek közepén vetődött fel, mint funkcionális térszervezési probléma, s akkor a kereskedelmi telephelyek két típusát különítették el: a kiskereskedelmi üzletközpontot, amelynek alapterülete nem haladja

meg az 1000, ill. 3000 m²-t és az áruházakra emlékeztető áruválasztéka van, valamint a városperemeken épülő, nagyobb területű önkiszolgáló áruházakat, amelyek alapterülete meghaladja a 3000 m²-t. Az utóbbiak negatív hatását abban érzékelték, hogy

- tartósan korlátozza az árukínálatot, mert leszűkíti a választékot, ezért árban sincs választási lehetőség, emellett a versenypolitika miatt szelektálja a termelőket is,
- társadalompolitikai szempontból ez a kiszorító-verseny hátrányos helyzetbe hozza a kis- és közepes vállalkozókat, beszállítókat, valamint azokat a vevőket, akik nem rendelkeznek gépkocsival,
- a helyben lakók szempontjából kedvezőtlen, ha a napi szükségletekhez kapcsolódó árukért is ezeket a központokat kell felkeresni, ami jelentős időráfordítás, a kiskereskedelmi üzletközpont pedig szétveri a kisvárosok funkcionális szerkezetét és építészeti karakterét.

E problémával hazai viszonyaink között az 1990-es évek közepétől kezdtek foglalkozni, de a tanulmányok inkább a városszerkezetre gyakorolt hatásokkal foglalkoztak, s viszonylag kevés figyelem fordult a vásárlók csoportspecifikus összetételére. Pedig a német vizsgálatok azt jelzik, hogy a modern bevásárlóközpontok csak bizonyos társadalmi csoportok számára kedvezőek.

A háztartás-nagyság három típusa (1-2 személyes, 3-4 személyes, 5 és ennél több személyes háztartások), és a háztartások ugyancsak 3 jövedelem-kategóriája (alacsony, közepes, magas jövedelem) alapján 9 típus volt kialakítható, amelynek alapján elemezték a vásárlási szokásokat.

A vizsgálati eredmények alapján egyértelműen kimutatható volt, hogy az 1-2 személyes és alacsony jövedelmű háztartások a kisebb üzletekben vásároltak, és minél magasabb volt a jövedelem, annál nagyobb mértékben került előtérbe a bevásárló központ. Ugyanakkor a 3-4 személyes háztartások többsége a nagyobb üzletközpontokat részesíti előnybe. Az 5 és több személyes háztartások a nagyobb távolságban lévő üzletközpontokat keresik az áraknak megfelelően. E háztartástípusnak a bevásárlásra fordított utazás távolsága éppen a duplája, mint a kisebb háztartásoké. Talán ezzel magyarázható a budapesti klasszikus piacok, kínai piacok és üzletek, valamint a mellékutcákban lévő kisebb vegyes-boltok továbbélése.

Budapest esetében ez a strukturális átalakulás „tervszerűen” játszódott le, abban az értelemben, hogy a lakótelepek a városperemen épültek fel, s ezzel párhuzamosan többé-kevésbé az ellátórendszer is kiépült. Más kérdés, hogy ez utóbbi nem felelt meg a társadalmi elvárásoknak, ezért az egyéni vállalkozás szabaddá válásával gomba módra elszaporodtak a kis ellátó-szolgáltató üzletek az új lakótelepeken, s ez átmenetileg „ki egyenlítette” a kereslet és kínálat közötti szakadékot.

Az 1990-es években a multinacionális cégek megjelenése Budapest városrégiójának kereskedelmében rövid idő alatt válságba sodorta a kisvállalkozókat és általában a klasszikus városi kiskereskedelmet. Az áruház láncok e negatív hatását kivédendő Graz 3000 m²-ben maximalizálta egy-egy bevásárló központ alapterületét, félve a történelmi városmag üzlethálózatának tönkremenetelétől, ami károsan hatott volna az idegenforgalomra és a többi funkció (éttermek, presszók stb.) működésére, azaz a polgári városi életforma megnyilvánulásaira (pl. esti séta, kirakatok nézegetése, tájékozódás a divat és az új fogyasztási cikkek világában), amire a bevásárló központok alkalmatlanok.

B) Keresleti oldal

A kereskedelem és szolgáltatás *keresleti oldalát* jelentő szociálgeográfiai csoport rendkívül heterogén és strukturális szempontból állandóan változik, míg a kínálati oldal általában a középosztály valamelyik csoportjához sorolható.

A keresleti oldal társadalmi szerkezetével sok szociológiai és szociálgeográfiai tanulmány foglalkozott; az előbbieket főként a vásárlói magatartás indítékait, az adott csoportra jellemző fogyasztói szokásokat elemezték (a vásárlói kosár vagy ellenkezően a „szemétkosár” összetétele alapján), míg a szociálgeográfia inkább a térkapcsolatokra helyezte és helyezi a hangsúlyt.

A társadalomföldrajz vagy a vonzaskörzetekkel foglalkozó településföldrajz a vásárlók tér- és időbeli mozgása alapján határozta el az egyes központok vonzásintenzitási övezeteit (BELUSZKY P. 1984), tehát a funkció regionális összefüggései kerültek előtérbe.

A szociálgeográfia az említett térkapcsolatokban azt az összefüggést elemzi, amely a vásárló és az alapfunkciók területi elhelyezkedéséből (lakás-munkahely-kereskedelmi intézmények, és az ezeket összekapcsoló közlekedés) adódik, mert ennek van csoportspecifikus sajátossága.

SEGER⁷⁰ e probléma vizsgálatokor a vizsgálat céljára kiválasztott település (az ausztriai Mödling, Bécsből délre) társadalmi szerkezetéből indult ki. A helyi társadalom alaprétege és a középosztály 5 csoportjának vásárlási szokásait mérte fel kérdőívvel, és megállapította, hogy az alacsonyabb jövedelmű csoport napi bevásárlását a lakás-munkahely térkapcsolatában végzi és döntően a munkahelyhez kötődik, míg a jobb jövedelmű csoport bevásárlása független a munkahelytől.

Ezzel szemben MAIER⁷¹ a keresleti oldal csoportspecifikus magatartását a kereskedelmi egységek működése felől közelítette meg; egyrészt a csomagküldő szolgálat révén, másrészt a kiválasztott áruházak látogatói között végzett felmérés alapján alakította ki szociálgeográfiai csoportokat, ill. mérte fel az intézmények vonzásterületét.

Végül is mindkét esetben a funkciót működtető (A), ill. a funkciót igénybevevő csoport (B) és a funkcionális térkapcsolat (C) összefüggésének elemzését végezték el, bár a keresleti oldal aktivitásának felmérése volt a cél.

C) Funkcionális térszerkezet

A *funkcionális térszerkezet*, ill. abban a kereskedelem és szolgáltatás *telephely-rendszere* alapvetően befolyásolhatja a kínálati vagy keresleti oldal magatartását.

Az előzőekben utaltunk arra, hogy a kínálati oldal (A), azaz a funkciót működtető csoport milyen kényszerhelyzetbe kerülhet a városszerkezet átalakulása során, de a keresleti oldal vásárlási szokásai is módosulnak, ha a lakás-munkahely térkapcsolata megváltozik. Mindkét összefüggés arra hívja fel a figyelmet, hogy a funkció telephely-rendszere nem csupán a kereslet-kínálat mechanizmusában részt vevő csoportok magatartása, döntése következtében alakul.

A gazdasági-társadalmi folyamatok alaptendenciái a lokális társadalmi struktúráktól függetlenül haladnak, tehát a kiskereskedelmi hálózat előzőekben említett londo-

ni vagy budapesti átalakulási jelenségei nem egyedi esetek, hanem abban jelen vannak a városszerkezet fejlődését általánosabban meghatározó szabályszerűségek is. Az átalakulással járó egyensúlyi zavarokat azután az ellátás-szolgáltatás területén is a kereslet-kínálat mechanizmusa oldja fel, ha a két oldalon lévő aktív csoportnak kellő szabadsága, mozgásteret van a társadalmi cselekvésben.

A fentiekből következik, hogy az alapfunkció működésének csoportspecifikus elemzése kapcsán elengedhetetlennek tartjuk azokat a regionális ismereteket, elemzéseket, amelyek a tercier szektor telephelyrendszere területi mozgásfolyamatainak értelmezésére vonatkoznak, hiszen ez alapján ismerhető meg a kereskedelem és szolgáltatás lokális intézményrendszerének általános strukturális helyzete is. Különösen a kínálati oldal döntési mechanizmusát befolyásolhatják a külső tényezők.

A téma elméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó szakirodalom rendkívül gazdag, ezért e helyt csak azokra utalok, amelyek ismeretében a szociálgeográfiai gondolkodás e funkcióval kapcsolatban pontosabbá tehető. AGERGARD, E.–OLSEN, P. A.–ALLPASS, J. (1985) a városhierarchia és a kiskereskedelem regionális kapcsolatát elemezte, s arra a meggyőződésre jutott, hogy a kiskereskedelmi hálózat fejlődését, telephelyrendszerének átalakulását az alábbi *külső* és *belső* tényezőcsoport befolyásolja:

1. *A külső tényezők* közé sorolták a népesség területi eloszlását, ill. annak változását, a jövedelmi viszonyok alakulását, a szükségletek és a vásárlási szokások módosulását. A „külső tényezők” a gazdasági növekedéssel, az urbanizációs folyamattal vannak szoros összefüggésben, amely egészében hat a kereskedelmi hálózat átalakulására. Az urbanizálódás területi különbsége hozza létre a kereskedelem-szolgáltatás intézményhálózatának hierarchiáját, amely a városhálózathoz, azaz a kereslethez igazodik.

A kereslethez igazodó telephely-koncentrációnak azonban feltétele a motorizáció párhuzamos fejlődése, hiszen a kereskedelmi-szolgáltató intézményeket azoknak is el kell érni, akik nem városlakók. Regionális szinten az elérhetőség, városszerkezeten belül pedig a parkolás alapvetően befolyásolhatja a funkció működését.

A kereskedelem és szolgáltatás telephelyválasztásában még a természeti tényezőknek is szerepe volt vagy lehet, bár jelentőségük a technika fejlődésével csökkent. Ugyanakkor közismert, hogy a kedvező természeti adottságok meghatározó szerepet játszottak a tengeri kikötők, a folyami átkelők kiválasztásában, a különböző adottságú tájak határán a vásárhelyek kialakulásában.

A kedvező természeti adottságok nyilván csak a lehetőséget hordozták, ill. hordozzák magukban, amelyek azután megfelelő gazdasági-társadalmi fejlettség esetén hasznosulnak. Mindenesetre a kereskedelem szempontjából a fenti adottságok telephely-koncentráció tényezőként voltak jelen az illető városok fejlődésében. A 19. század felgyorsuló gazdasági-technikai fejlődésével azután a társadalom maga teremti meg a területi koncentráció különböző (külső) feltételeit (a hidak, alagutak, út- és vasúthálózat stb. kiépítésével), ami a funkcionális térszerkezet regionális léptékű fejlődését eredményezte; a kereskedelmi-szolgáltató funkciók ezzel „kiléptek” a városokból, ami a funkció hierarchikus fejlődését is elindította.

2. *A belső tényezők* azok, amelyek a funkció működéséből következnek. Az árak alakulása, a szolgáltatás belső szerkezete, a választék és minőség, valamint kereslet viszonya, a forgalom nagysága és időbeli változása, a szállítás és raktározás stb., mind

olyan ökonómiai kérdések, amelyek erősen befolyásolják az adott funkció területi szerkezetét, az intézményhálózat működését, ha a kereslet-kínálat mechanizmusa szabadon érvényesülhet.

A fenti két tényezőcsoport azonban nemcsak regionális, hanem lokális szinten is befolyásolja a telephelyválasztást, a funkció településszerkezeten belüli mozgását, ami- ben a csoportspecifikus hatások már erősek lehetnek.

STEWIG, R. (1985) 3 város (Bursa – Törökország, Kiel – Németország és London – Ontario állam, Kanada) kiskereskedelmi telephelyváltozását hasonlította össze a városszerkezetekben. A 3 város népességszáma közel azonos, a nagyobb központtól (Isztambul, Hamburg, ill. Toronto) való távolságuk is hasonló, az iparfejlettség tekinté- tében sincs lényeges különbség a városok között, mégis a kereskedelmi-szolgáltató funkciók telephelyszerkezete az alábbi:

– Bursa (270 ezer lakos) kevésbé tagolt társadalmú város, a kereslet kicsi és alacsony színvonalú, ezért a kereskedelem-szolgáltatás szerényen differenciált és erősen a városközpontba koncentrált, tehát klasszikus városszerkezet van, amely a modern városfejlődés kiindulásának tekinthető.

– Kiel (300 ezer lakos) társadalma már differenciáltabb, magasabb a terciér szektorban dolgozók aránya, ezért sokszínűbb, és a magasabb jövedelem miatt erősebb a keresleti oldal elvárása. A városközpont már city-típusú, speciális üzletekkel, a city-n kívül pedig megjelentek a napi szükségletet kielégítő városrész-üzletközpontok.

– London (Ontario, 240 ezer lakos) ismét fejlettebb típust képvisel, mert társa- dalma erősen tagolt, ami a városszerkezetben is megjelenik, ennek hatására a kereskedel- mi-szolgáltató funkció mind hierarchiájában, mind horizontálisan differenciált. Az erős city-t (bevásárló utcák) jól kiépített, napi szükségleteket kielégítő kiskereskedelmi zóna veszi körbe, amelyen kívül, a városperemen épültek fel a nagy bevásárlóközpontok.

A fentiekből a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a kereskedelmi- szolgáltatató funkciónak a gazdasági-társadalmi fejlődéssel összefüggésben különböző fejlettségi szintjei vannak, amelyek az említett külső és belső tényezők hatására jönnek létre, s alkotnak az adott fejlettségi szintnek megfelelő telephelyrendszert a városszer- kezetben.

A kereskedelem és szolgáltatás fenti térszerkezete (C) tehát a kínálat (A) és a ke- reslet (B) folyamatos változásában van, mert a mindkettőhöz kapcsolódó aktív csoport érdekeinek és szükségleteinek megfelelően rendre átértékeli a funkcióval kapcsolatos tevékenységét, azaz létrejön a visszahatás.

4.4. Az oktatás-szakképzés és közművelődés

A tudás a mai társadalom legfontosabb termelési tényezőjévé válik azzal, hogy a termelésre, a közvetítésre és az ellenőrzésre vonatkozó ismereteket is tartalmazza. Ám ez a tudás nem oszlik el egyenletesen a társadalmi térben és nem is nyilvános érték, ezért csak az információ szabad áramlása révén válhat általánossá.

A tudás nagy területi különbségeit a történelem sohasem tudta megszüntetni, ezért a szociálgeográfia számára különösen fontos feladata a tudás, a képzettségi szint, a kreativitás és a képzéssel kapcsolatos magatartás területi különbségeinek elhatárolása, az azokkal összefüggő gazdasági-társadalmi hatótényezők feltárása. Az oktatás és képzés kérdéseivel több tudományág, így a szociológia, neveléstudomány, filozófia, gazdaságtudomány, kommunikáció stb. foglalkozik, mert e funkció közvetlen hatása valamennyi társadalmi tevékenységben nyomon követhető. A szociálgeográfia tértudomány, ezért a gazdasági-társadalmi térszerkezet történeti változásának összefüggésében elemzi a funkciót.

4.4.1. A funkció általános kérdései

4.4.1.1. A tudás és a tér

A tudásnak, az ismereteknek nagyon különböző formái alakultak ki a társadalom gazdasági, technológiai és kulturális fejlődése során. Általános, hogy a társadalmi rendszerek és intézményeik versenyképességének különbségei a tudásnak is újabb és újabb társadalmi és regionális egyenlőtlenségeit hozták létre. Ugyanakkor a fejlődés és haladás mindig az új tudással, felfedezésekkel, találmányokkal, szaktudással, új szervezeti formákkal és az összefüggések újféle értelmezésével volt összefüggésben.

A tudományos ismeretek és a technológiai találmányok mindig szorosan kapcsolódtak egymással, mert a tudás elősegítette a találmányok alkalmazását, az új termékek előállítását, a termékek minőségének javítását, az üzemek termelékenység növelését, az üzemi szervezetek fejlesztését, a szállítás és kommunikáció könnyítését, ami egészében minden történelmi szituációban lassította az adott hatalom hanyatlását és segítette a válságok leküzdését.

A 20. század második felében a tudás, a találmányok, a hivatalos szaktudás és az információk hatékony feldolgozása, olyan jelentőséget kapott, hogy a humán erőforrás a legfontosabb termelési tényezővé vált és MACHLUP⁷² a társadalmat „tudás-társadalomként” („knowledge society”) jellemezte.

Az ember az új ismereteket az információrobbanás következtében gyorsabban tudja közvetíteni és feldolgozni, ezért beszélnek a gazdaságtörténet új szakaszáról. Ez azt jelenti, hogy a tudás és az információ a nyersanyag, a munkaerő és a tőke mellett a negyedik gazdasági tényezővé vált, ami minden eddiginél nagyobb társadalmi és regionális különbségek kialakulásához vezet. A tudás különböző formáinak területi különbségei és azok terjedése, valamint ezek okainak és konzekvenciáinak ismerete és kutatása az alábbi tényekből következik (MEUSBURGER, P. 1998).⁷³

a) Az új tudás (technológiák, találmányok, szervezeti formák, foglalkozások és minősítések stb.) új területi különbségeket eredményez. Az új ismeret ugyanis nem lép fel egyidejűleg a térben, mert meghatározott innovációs centrumokból indul ki, s ezek versenyelőnyt élveznek.

b) A tudás térbeli diffúziója az ismeretközlési formáktól függően különböző időt vesz igénybe, ami a tudás közvetítőitől (aktőrök) és a távolságtól is függ, de az akciócentrum eddig sohasem tevődött át a perifériára.

c) A kreativitást meghatározó társadalmi-kulturális tényezők, amelyek az ember szocializációs és fejlődőképességét is kijelölik, a térben egyenlőtlenül oszlanak el. A társadalom feladata, hogy mérsékelje az ebből adódó humanitárius hátrányokat.

d) Azok a társadalmi adottságok, amelyek segítik vagy akadályozzák a tudás, a szakképzettség átültetését a gyakorlatba, az egyes régiókban, kultúrterekben vagy politikai övezetekben különböző módon vannak jelen.

e) A tudás, az ismeret bizonyos formái emberekhez és intézményekhez kapcsolódnak, ami társadalmi előnyt jelent, ezért a tudást visszatartják, az átadást késleltetik vagy nem adják ingyen.

f) Ugyanakkor ma az információk másodpercek alatt terjedhetnek a világban, de ez a tudással rendelkezők és fogadók kreativitásától, tapasztalatától és érdekeitől függ, ami szintén térhez kötött.

g) A tudás térbeli terjedése a mindenkori hatalom és térbeli szervezeti rendszernek ellenőrzése alatt áll, ezért bizonyos ismeretek térben mindig koncentrálnak.

h) Az ismeretközlés intézményei egyenlőtlenül oszlanak el a térben és azok a társadalmi csoportok is, amelyek élni tudnak az információszerzés lehetőségével.

i) A humán erőforrás tehát egyenlőtlenül oszlik el a térben, ami önmagában is meghatározza az ismeretek térbeli terjedésének módját és sebességét.

j) A migráció a képzettségi szint regionális különbségeit nem egyenlíti ki, ellenkezően erősíti azt.

k) A gazdaság igénye a különböző képzettségű szintek iránt térben egyenlőtlen.

A társadalomtörténet azt igazolja, hogy az új ismeret mindig egy meghatározott régióból indult ki és terjedt tovább, de a politikai, vallási és gazdasági központ mindig releváns volt a tudásközponttal.

4.4.1.2. A tudás és a civilizációs fejlődés

A civilizáció fejlődésének nagy „ugrásai” minden esetben összekapcsolódnak a felfedezésekkel, találmányokkal, új vallási ismeretekkel, technikai újdonságokkal, az információk tárolásának, átvételének és feldolgozásának új lehetőségeivel.

A tudás elismerése és gazdasági hasznosítása a társadalomtörténet elmúlt száz évében vált folyamatossá, abban az értelemben, hogy a tudás a versenyképesség tényezőjévé vált. E megállapítás tehát nem azt jelenti, hogy a korábbi évszázadok „tudás nélküliek” voltak, csupán azt, hogy a tudományos ismeret a társadalmi „termelésen” kívül állt. Ma a termelés (gazdaság) és a hatalom igyekszik érdekei alá rendelni a tudást, az ismeretekkel rendelkező személyeket és intézményeket.

A gazdaság, a politika és általában a civilizáció nagy összeomlásai akkor következtek be, amikor a tudás új konkurens formái elterjedtek, s ellentétbe kerültek a régivel (ALTVATER, E.–MAHNKOPF).⁷⁴ Ennek a különböző történelmi korszakokban más és más jellemzői voltak:

a) A mezőgazdaság lokalizációja a nagy folyók mentén az agrárkultúrák kialakulását és a társadalmi munkamegosztás kiszélesedését eredményezte. Az árucseré kibővülése az útvonalak kereszteződésében lévő kereskedelmi központok fejlődését indította el, amelyek az intenzív társadalmi kapcsolatok helyszínei lettek. A kultúra szóbeli terjedése korlátot szab a társadalmi fejlődésnek, általában 300-500 fő közötti faluközösség még irányítható tisztán szóbeli információk alapján, de az ennél nagyobb lélekszámú közösség már „osztódik” és új telephelyet keres. Ennek okát abban látják, hogy a társadalmi tudat írásbeliség nélkül csak az emlékezés révén tartható fenn, ami nem tartós képződmény.

Jó példa erre Mezopotámia, amely azért volt képes társadalommá szerveződni, mert feltalálta az írásbeliséget (Kr.e. 3100 körül), ami lehetővé tette a társadalmi cselekvés koordinálását. Az írásbeliség szabaddá tette az ismeretközlést, a tudás átadását, a munkamegosztás szélesedését, a birodalom igazgatását, a vallás nagy térségekre való kiterjesztését és biztonságossá tette a távolsági kereskedelmet. Sokan ezt tartják alapvető fordulattal az emberi civilizáció történetében.

Az írásbeliség differenciálta a hatalmi struktúrát, új munkamegosztást tett lehetővé, ami új társadalmi csoportok formálódásához vezetett, ami együtt járt a területi különbségek növekedésével, a településrendszer differenciálódásával. Ennek fő oka, hogy írástudással a papok, politikusok, az uralkodói hierarchiához tartozók, a kereskedők és katonák rendelkeztek, akik a központi településekben éltek. Az írásbeliséggel a hittételeket, szerződéseket, törvényeket és szabályokat rendszerbe lehetett foglalni és nagy területen lehetett terjeszteni.

Ennek révén az egyén (individuum) szocializálása már nem rítusokkal, hanem meghatározott elvek szerint történt, ami mindenki számára ellenőrizhetővé vált. A hatalomnak nem is kellett mindenhol jelen lenni, hiszen a törvények, szabályok és tiltások útján lehetett a hatalmat gyakorolni, tehát az írásbeliség a hatalom térbeli kiterjesztését és gyakorlását is eredményezte. Ugyanakkor a hatalomgyakorlás új módja nem tudott egyenletesen berendezkedni a térben, a központtól távol eső területek, a perifériák hosszú ideig élték a történetileg kialakult közösségi létformát.

b) Az európai középkorban is megfigyelhető ez a jelenség, ezért az uralkodók (császárok, királyok, hercegségek, fejedelemségek stb.) váltogatták az igazgatási központ földrajzi helyét, hogy a hatalomgyakorlást a hatalom alá vont tér mind több pontján érzékeltessék. A kialakuló feudális magyar állam igazgatási központjának Esztergomot, Székesfehérvárt, Visegrádot és Budát egyaránt tekintették és a hatalmi viszonyoknak megfelelően hol az egyik, hol másik került előtérbe. Az uralkodók gyakran utaztak egyik igazgatási központból a másikba, hogy tudatosítsák a hatalom jelenlétét és gyakorolják az ellenőrzést.

A kora középkorban egyedül a katolikus egyház volt képes arra, hogy befolyását a helyi hatalmi eliten túl, az uralkodóktól függetlenül más területekre is kiterjessze. A püspökségek, a szerzetesrendek területi rendszere, központjaik, az írásbeliség, a korabeli kultúra központjai voltak, s társadalmi tér szervezésének fő gondolati vonalát a Biblia, az imádságok, a pápai dogmák és rendeletek jelentették. A közös nyelv, a latin, lehetővé tette a dolgok, jelenségek, általában a társadalmi valóság azonos értelmezését. A világi struktúra ezért területileg ugyanúgy rendezkedett be, mint az egyházi, ezért a

püspöki székhelyek és a kialakuló világi igazgatási központok gyakran ugyanazok voltak (Esztergom, Veszprém, Pécs, Szombathely, Várad, Gyulafehérvár stb.).

c) Az újkorban nemcsak társadalmi gondolkodásban kezdődik meg a szekularizáció, hanem a társadalmi térszerveződésben is. A tér újra vagy átszervezésének kezdeményezője a világi hatalom lesz, amely a társadalmi teret gazdasági, társadalmi és politikai érdekeinek megfelelően rendezi be. Az írás és olvasás tömegessé tétele (Angliában a 17. század közepétől) a világi hatalmak érdekeit szolgálja, amit kikényszerít a felgyorsuló társadalmi munkamegosztás. A 19. század gazdasági-technikai fejlődése pedig az oktatási-képzési intézményhálózat csoportspecifikus rendszerét alakítja ki, amely a társadalmi térben egyenlőtlenül oszlik el, előnyös és hátrányos helyzetbe hozva a társadalom különböző tagjait.

4.4.1.3. *A tudás és a hatalom összefüggése*

A tudás és a hatalom viszonya mindig foglalkoztatta a filozófusokat, Konfucius, Platón vagy a japán Shotoku Taishi (Kr.u. 7. évszázad) a maguk rendszerében gondolkodtak az ideális államról. A kínai filozófus szerint az eredményes kormányzás alapja az, ha a legfontosabb pozíciókat a legképzettebb, legalaposabb emberek töltik be. Valójában a katolikus egyház szervezeti rendszere is ezen értékorientált vezetési elvekre épült a kialakuló Európában, elsődleges szempontja volt a minőségi képzés, ezért keresték és emelték ki a tehetséges embereket, s így vált az egyház szervezeti rendszere (tanító rendek) évszázadokra a tudás központja is.

A tudomány, az irodalom, a képző- és építőművészet, a zene fő mecénása még a 16. században is az egyház volt, ami törvényszerűen erősítette is hatalmi pozícióját a társadalmakon belül. A gyarmatosítás révén meggazdagodott nyugati polgárság nem véletlenül indít harcot a tudás feletti hatalom megszerzéséért, s azt követően minden politikai hatalom elsődleges célja a tudással rendelkező intézmények és személyek „birtoklása”.

Nietzsche szerint az akarat az igazsághoz elválaszthatatlan a tudás és a hatalom akarásától. „A tudás hatalom” – mondta Lenin, amiből szükségszerűen következett az oktatási intézményrendszer államosítása, a tudás feletti hatalom gyakorlása, míg a fejlett tőkés országokban a képzés, a tudomány, a tudás a mindenkori gazdasági, társadalmi és politikai érdekek hálójában vívja egzisztenciális harcát. FOUCAULT⁷⁵ szerint a tudás és a hatalom az érem két oldala, a tudás, a racionalitás és a technológia a modern társadalom elnyomó eszközévé vált. A tudás jelen helyzetéről LYOTARD, J. F. (1994) is hasonló véleménnyel van, a posztindusztriális társadalmakban a tudomány, a gazdaság és az autokrata állam szimbiózisban él.

E problémára WEBER már a 20. század elején utalt, kiemelve a társadalmi jelenség összetettségét, egyrészt a racionalizmus, a felfedezések és a kibontakozó imperializmus kétségtelenül a világuralom eszközévé tette a tudást és a képzettséget, másrészt viszont növekvő mértékben szabadította fel az individuumot, átértelmezve a tekintélyelvét, a tekintély az ember szabad akaratává vált. A tudás, a szakképzettség, a teljesítmény stb. vált a társadalmi tekintély alapjává, s háttérbe szorult az öröklött társadalmi

státusz. Ebben a konfuciánus és katolikus értékracionalizmus érvényesül, a legjobb és a legalaposabb ember kapja a társadalmi elismerést.

MEUSBURGER azon a véleményen van, hogy a 20. század közepéig a *tőke* és a *nyersanyagok birtoklása* jelentette a hatalmat, ennek megszerzése garantálta a hatalom kiterjesztését és fenntartását. Ám a század második felében már a *tudás* vált elsődlegessé, *a mai hatalom a technikai és szervezeti ismeretekkel, a speciális szakismeretekkel, tapasztalatokkal és képességekkel rendelkező aktőrök társadalmi rendszere.*

4.4.1.4. A nemzetállam képzési intézményei

Európában a 18. század eredményezte a nagy szellemi, tudományos és gazdasági felemelkedést, a szakképzettség általános társadalmi elismerést kapott. A kialakuló nemzetállamok politikai elitje felismerte, hogy a népesség iskolázottsága, műveltsége és az állam gazdasági jóléte és politikai stabilitása között szoros összefüggés van, ezért az iskolák, az oktatás és képzés intézményei a társadalmi érdeklődés középpontjába kerültek.

Ezzel a hatalom legitimitása is megváltozott, már nem a fizikai erőszakon, hanem a kompetencián alapult, azon, hogy az adott népesség elismeri-e a szervezetek működését, a technikai haladás előnyeit stb., tehát közvetve az elit hatalomgyakorlását. Ettől kezdve az oktatás, a képzés és a médiumok egészében a tudás feletti uralom a hatalomi harcok területévé is vált.

Ezzel párhuzamosan a nemzetállamok kialakulása vezetett a írásbeliség általános elterjedéséhez és fordítva: az írás és olvasás, a nemzeti nyelvek kialakulása gyorsította a közigazgatási rendszerű államok kialakulását, ezért a 19. század elejétől a következő célok kerültek előtérbe:

- a) A kulturális kompetencia megteremtése.
- b) A gazdasági, társadalmi reformok felgyorsítása (1848-as forradalmak).
- c) A kormányzásban kialakítani azt a rendszert, ami kormányozhatóvá teszi az embert (polgári demokrácia).
- d) A hatékony ipari termelés feltételeinek megteremtése.
- e) A nemzettudat kialakítása és erősítése.
- f) A kultúra és technika elemeinek elsajátítása, ami lehetővé teszi az ember társadalmi integrációját (írás, olvasás, számolás).

A népiskolák Európa szerte elterjedtek és politikai jelentőségüvé váltak. A híres és hírhedt porosz iskola reform alapjait már a 18. század végén kidolgozták⁷⁶, de csak a nagy agrárválságot követően vezették be.

Valójában a nagy társadalmi kríziseket mindig követte valamiféle oktatási reform is, mert a politika vagy a társadalomtudomány a társadalmi problémákat, sőt elvesztett háborúkat a tudatlanságra vezette vissza. Ily módon követte az angol polgári forradalmat az analfabétizmus felszámolása; a hétéves háború után vezeti be Ausztria az iskolakötelezettséget (1774); a nagy agrárválságot követi a porosz iskolareform. A franciák 1870-ben elszenvedett vereségüket azzal magyarázták, hogy katonáik 20%-a analfabéta volt, s jött az iskolareform; az oroszok a japánoktól elszenvedett vereség után vezették be a „narodnaja enciklopedija”-t; az USA az ún. „Szputnyik-sokk” után rendel

el iskolareformot, igazolva, hogy a nemzetállamok az oktatást és nevelést tervszerűen használták a társadalom megújítására és a rendszer fenntartására.

4.4.1.5. A tudás és a gazdaság összefüggése

Az előbbiekből következik, hogy a gazdaság virágzása vagy visszaesése minden társadalomban összefüggésben volt és van a népesség tudásszintjének, szakképzettségének változásával. Általában a társadalmi tudás növekedése, mindig előrelépést jelent a kutatásban, a technikai haladásban és a gazdaság növekedésében. A magas szakképzettség és tudományos ismeret általában az ember távolságtartását erősíti a fennállóval szemben, növeli a realitásérzetet, a különböző dogmákkal szembeni ellenállást, az intellektuális szabadságot, az újdonság iránti fogékonyságot, ugyanakkor kritikai érzéket, a múlt, a jelen és jövő összekapcsolásának képességét, az én és közösség-kapcsolatának szükségyszerűségét stb.

A társadalomtörténetből egyértelműen leszűrhető, hogy

- ha az analfabétizmus magas aránya,
- ha az oktatás gyenge színvonala,
- ha a nép elszigetelése a tudástól vagy félreinformálása,
- ha a kritika letörése,
- ha a csoportérdeket szolgáló dogmák és politikai ideológiák eluralkodása

érvényesül a tényekkel szemben, továbbá

— ha a politikai elit nem a szakképzettséget és kompetenciát részesíti előnyben, hanem a politikai véletlenszerűség, a családi, törzsi vagy politikai hovatartozás kerül előtérbe,

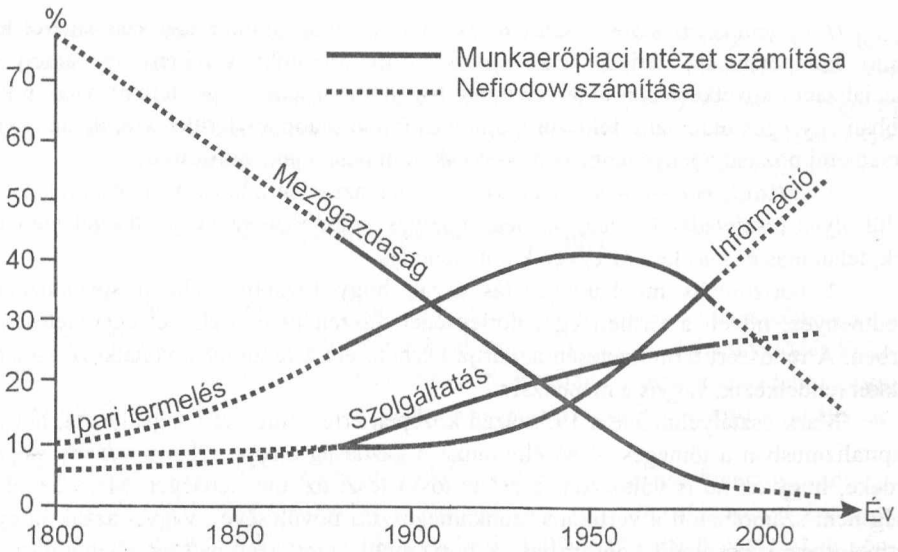
akkor szabályszerűen megjelenik a társadalomban a gazdaság hatékonyságának csökkenése, a stagnálás, s ezzel a versenyképesség elvesztése, ami a rendszer folyamatos gyengüléséhez, végül összeomlásához vezet.

A 20. század második felében a civilizációs fejlődés megindul a „tudás társadalmának” kialakulása felé azért, hogy

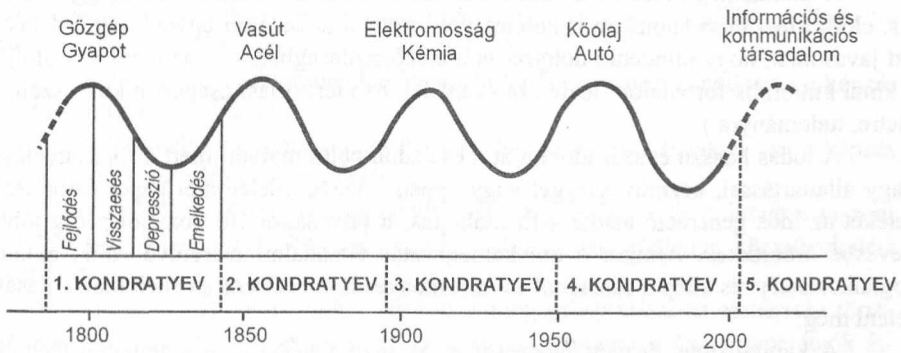
— a tudomány betör az élet és a társadalmi tevékenység szinte valamennyi területére,

- a tudomány kiszorítja a hagyományos ismeretszerzési formákat,
- a tudás közvetlen termelőerővé válik,
- a képzés „termelési szektorrá” („tudásgyár” – KOZMA T. 1985) szerveződik,
- a hatalom legitimációs alapja a speciális ismeretek irányába tolódik,
- a tudás növekedése erősíti a társadalmi különbségeket, ugyanakkor megnöveli a társadalmi szolidaritást és a társadalmi konfliktusok megelőzésének lehetőségét.

A fentiek megfontolandók, különösen akkor, ha NEFIODOW, L. A. (1990) ábrájára tekintünk (25. ábra), amely az ún. negyedik (quaterner) szektor dinamizmusát mutatja. A fenti gondolatot a KONDRATYEV-féle ciklusokkal is összevethetjük, s akkor valóban úgy tűnik, hogy egy új társadalmi fejlődési szakasz előtt állunk, amire fel kell készíteni a társadalmat (26. ábra).

25. ábra. A gazdasági szektorok foglalkoztatásának változása (NEFIODOW, L. A. alapján szerk. MEUSBURGER, P.).

26. ábra. Kondratyev-ciklusok (szerk. MEUSBURGER, P.).

4.4.1.6. A munkamegosztás és a szakképzettség kapcsolata

Az oktatás általános kérdései kapcsán célszerű kitérni a gazdaság fejlődése, szerkeze, és a munkamegosztás, valamint a képzés összefüggésére. Már Adam Smith a munkamegosztás erősödését tekintette a gazdasági-társadalmi dinamizmus alapjának, mert a munkamegosztás növeli a termelékenységet, ami a világgazdaság fejlődésének alapja. A munkamegosztás irányát tekintve lehet horizontális és vertikális.

Horizontális munkamegosztásról akkor beszélünk, amikor egy szakismeret hasonló kompetenciája terjed, tehát orvosi vagy mérnöki tevékenység, amely a specializáció következtében újabb és újabb foglalkozási lehetőséget teremt, vagy a korábban egységes tudomány felosztása újabb és újabb tudományterületekre, de az egyén társadalmi pozíciója lényegében nem változik, kompetenciája változatlan.

A vertikális munkamegosztás ezzel szemben azt jelenti, hogy az azonos feladaton belül olyan részfeladatok jelennek meg, amelyek különböző szakképzettséget igényelnek, tehát más és más lesz az egyén kompetenciája.

A horizontális munkamegosztás azzal, hogy további szakmai specializációt eredményez, növeli a területi egyenlőtlenséget, hiszen nem oszlik el egyenletesen a térben. A rendszert természetesen az tartja kézben, aki a rendszerre vonatkozó ismeretekkel rendelkezik, vagyis a menedzser.⁷⁷

Marx osztályelmélete a 19. század közepén erre épült, azt hangsúlyozta, hogy a kapitalizmusban a tömeges olcsó élők munkája a gazdaság alapja, tehát a vezető csoport érdeke, hogy az ne is változzon, ezzel tartóssá teszi az alávetettséget. Marx azonban még nem számolhatott a vertikális munkamegosztás bővülésével, vagyis azzal, hogy a termeléshez kapcsolódó koordinálás, a horizontális szervezetrendszer ellenőrzése, az adózás és értékesítés stb. a közép- és felső szintű vezetésben a szakképzettség polarizálódását eredményezi, tehát ugyanazon tevékenységi területen nagyon különböző kompetenciák alakulnak ki, amit a technika fejlődése felgyorsít, a gép pedig „objektívizált intelligencia” lesz.

A munkamegosztás és a társadalmi differenciálódás közötti összefüggés már a Kr. előtti kínai társadalomban ismeretes volt, ezért a társadalmi egyenlőség érdekében azt javasolták, hogy mindenki dolgozzon a mezőgazdaságban. (Ez az ideológia utoljára a kínai kulturális forradalom idején bukkant fel, és mért óriási csapást a kínai szellemi életre, tudományra.)

A tudás hosszú évszázadokon át a családon belül maradt, mert a földműveléssel vagy állattartással, kézművességgel vagy éppen a kereskedelemmel kapcsolatos ismereteket az idős generáció átadta a fiatalabbnak, a társadalmi elit pozíciói pedig többé-kevésbé öröklődtek. Amikor a munkamegosztás társadalmi méretűvé válik, akkor a foglalkozásképzés kilép a családból és intézményesül, ez először a céhek kialakulásával jelent meg.

A kapitalizmus kezdeti időszakában az ipari tevékenység a fejletlen technikai adottságok mellett még valóban az élők munkájára épült, de a munkástömegek képzetlensége elsősorban abból adódott, hogy elsőgenerációs, fizikai munkásokról volt szó, akik tömegesen érkeztek az elmaradott falusi térségből. Más kérdés, hogy a munkafolyamatok gépesítése (Ford-rendszer) nem sarkall a tudásszint emelésére, amiben sem a munkaadó, sem a munkavállaló nem érdekelt igazán. Ezért a japán csapat-rendszerű („team”) munkaszervezet eredményesnek mutatkozott a nemzetközi versenyben a második világháború után, mert az adott csoporton belül mindenkinek ismerni kell a partner munkáját is, hogy adott esetben helyettesíteni tudja.

A posztfordista gazdasági rendszerek ezért a fejletlenebb országokba viszik az alacsony képzettséget igénylő munkafolyamatokat. A nemzetközi munkamegosztás új világrendje tehát nem azt jelenti, hogy a posztfordizmus leváltja a korábbi, hanem azt,

hogy a ipari tevékenység a gazdaság és társadalom fejlettségi különbségeinek megfelelően rendeződik át a térben (központok és perifériák). Ez viszont egységes elveken működő gazdaságot, ill. gazdasági „világrendet” tételez fel. A kérdés tehát az, hogy az adott országnak és a világnak mely régiói töltik be a központ, s melyek a periféria szerepét, ami közvetlen kapcsolatban van az ott élő társadalom tudásával, műveltségével.

4.4.2. A szociálgeográfiai szemlélet

A területiségre orientálódó szociálgeográfiai szemlélet az oktatás-képzés és a kultúra témakörében elsősorban arra koncentrál, hogy a képzés és közművelődés kialakult intézményrendszere megfelel-e a csoport-elvárásoknak, segíti-e a társadalmi mobilitást és kommunikációt, s térbeli szerkezete milyen mozgásra kényszeríti a lokális társadalom egyes csoportjait?

A képzésnek és a közművelődésnek a következők miatt sajátos funkciója van:

– *A két szakterület a társadalom kultúrájának, ill. kulturálódásának két, egymástól elválaszthatatlan oldala. A kettő kiegészítő módon feltételezi egymást; a képzettségi szinttel erősödik az általános értelemben vett közművelődési aktivitás, ugyanakkor a helyes közművelődési politika felkelti az érdeklődést a magasabb ismeretek megszerzése iránt, növeli az intézményesített képzéssel kapcsolatos igényt, azaz „társadalmi nevelés” érvényesül.*

– *A funkció működését, ideológiai, tartalmi, intézményi és térbeli szervezeti rendszerét az általánosabb társadalmi vagy annál nagyobb csoport (vallási, etnikai stb.) érdekei, emocionális és tradicionális értékei befolyásolják.*

– *A gazdasági struktúrában bekövetkező fejlődés, változás módosítja a képzés intézményrendszerét és irányait.*

– *A történelmileg kialakult lokális társadalmi struktúra hatással van a képzés és közművelődés irányára és színvonalára.*

– *A képzés és művelődés kialakult intézményrendszere és működése viszont erősen befolyásolja az illető társadalom, ill. csoportjainak általános közművelődési magatartását.*

Az oktatás és képzés az ember állandó létmegnyilvánulása, az emberiség történelme igazolja, hogy a léttel megszerzett ismereteket, tapasztalatokat a generációk átmentik és átadják.

A mai társadalmak és az oktatás-képzés-közművelődés alapfunkciója között kultúrkörök, kontinensek, országok és régiók szerint nagyon különböző viszonyok alakultak ki attól függően, hogy a társadalmi cselekvés indítékai közül (értékorientált, cél- vagy értékracionális stb. a társadalmi gondolkodás) az adott társadalom, ill. annak vezető csoportja éppen melyiket képviseli. Az alapfunkció működtetése során bármely cselekvést motiváló tényező eltűlése, a többi elé helyezése az értékegyensúly felbomlását eredményezi, ami a társadalmi tudat zavaraihoz és a különböző csoportok szembenállásához vezet.

Az oktatás-képzés-közművelődés különleges szerepét az adja, hogy a mai társadalomban nem csupán „polgárjog” e funkció igénybevétele, hanem „létfunkció”, ami

azt jelenti, hogy az oktatásban és képzésben való részvétel meghatározza az egyén vagy csoport társadalmi helyzetét. Ha az egyén vagy csoport nem él (vagy nem tud élni) a funkció kínálta lehetőségekkel, akkor a társadalmi-gazdasági folyamatok perifériájára kerülhet; a társadalmi munkamegosztásban nem az általa választott, képességeinek megfelelő, hanem „maradék” feladatot lát el.

Az nyilvánvaló, hogy a funkció igénybevételének lehetősége sem társadalmi, sem területi szempontból nem lehet egyenlő, s ha e feltevés igaz, akkor a kérdés az, mely csoportokat, milyen mértékben érint az egyenlőtlenség? Az oktatás és képzés társadalmi és területi összefüggéseivel a gazdaság- és társadalomföldrajz, s a szociálgeográfia is viszonylag keveset foglalkozott, amire először GEIPEL⁷⁸ hívta fel a figyelmet. A szerző az oktatás és képzés különleges szerepét hangsúlyozta a lokális társadalom szerveződésében; a társadalmi önszerveződések működése a lokális műveltség nagyon jó fokmérője.

Az oktatás és képzés telephelyrendszere általában a településhierarchia rendjét követi, bár azzal nem azonos, mégis az a vélemény erősödött fel, hogy a funkció térszerkezetének változásában általában az állami akarat érvényesül, s nem a gazdaság és társadalom természetes területi folyamatai. Valójában az oktatás területi intézményrendszere és a gazdasági-társadalmi fejlődés területi folyamatai tartósan nem válnak el egymástól, és az oktatás, mint „felépítmény” általában követi a társadalom területi átrendeződéseit. Viszont az is igaz, hogy az oktatás intézményhálózatának lehetnek olyan tradicionális területei és intézményei (Pannonhalma, Sárospatak, Pápa stb., vagy művészeti oktatási intézmények), amelyeket a nagy térbeli átrendeződések érintetlenül hagy-
nak, mert „konstans” társadalmi értéket képviselnek.

Az oktatás és képzés kutatása akkor került előtérbe, amikor az urbanizáció hatására európai léptékben és az egyes országokon belül is kialakulnak a funkció működése szempontjából hátrányos területek. Az urbanizált régiók és falusi térségek talán e funkció tekintetében mutatják fel a legnagyobb különbséget, különösen, ami az intézményhálózat hiányának társadalmi konzekvenciáit illeti. Ez az a problémakör, amelynek kutatásában a szociálgeográfia jelentős eredményekre jutott, s hatására az oktatást és képzést mint „létfunkciót” ismerte el.

Az alapfunkció társadalmi jelentősége nemcsak azért nőtt meg, mert a mezőgazdasági tevékenység jellege megváltozott, a szekunder funkciók technikai fejlődése felgyorsult és az információs társadalmi fejlődési szakaszba értünk, hanem azért is, mert a fogyasztási szokások és a társadalmi magatartás egésze is átalakult. GEIPEL az oktatás-képzés-közművelődés színvonalát, társadalmi elfogadottságát közvetlen összefüggésbe hozta az adott társadalom környezeti állapotával, a kultúrtáj minőségével. Az egyes régiók vagy országok között mutatkozó különbségek nem a képzettségi szint alacsonyabb vagy magasabb voltából, hanem a társadalom általánosabb kulturális magatartásából adódnak.

GEIPEL szerint a kultúrföldrajz („Kulturgeographie”) hosszú idő óta a kultúrtájat a gazdasági szellemi életének, kultúrköre „leképzésének” tekinti, mert e tényezők jelen vannak az oktatásban és képzésben, ami a társadalmi munkamegosztás területi különbségeihez igazodva meg is jelenik a kultúrtájban (város-falu, agrár-ipari övezet stb.). Mindezek összhatása visszatükröződik a lokális társadalmi magatartásban.

Az említett szerző Németország és más európai országok viszonylatában egyértelmű összefüggést talált pl. egy terület elmaradottsága és a politikai választásokon való részvétel között. Az oktatással és képzéssel kapcsolatos igény része az általános társadalmi magatartásnak, ami megmutatkozik abban is, hogy a 16-19 éves generáció milyen mértékben és milyen típusú képzésben vesz részt. A szülők csoportspecifikus magatartása nyilvánul meg abban, hogy a fiatalok milyen mértékben tanulnak tovább gimnáziumban vagy szakiskolákban. Az iskolai felmérések alapján két összefüggés is elemezhető, egyrészt a szülők, ill. a család említett hatása, másrészt a fiatalok szándékolt cselekvése, elképzelése a társadalmi munkamegosztásba való bekapcsolódás esélyeiről.

GEIPEL szerint a képzettségi szintből, s az általános társadalmi-kulturális magatartásból levezethető az adott terület innovációs készsége-képessége. Az oktatással és képzéssel kapcsolatos társadalmi magatartás azonban rendkívül összetett; függ az iskolarendszertől, a népesség foglalkozási és társadalmi szerkezetétől, a férfi-nő és az aktív népesség arányától, a településnagyságtól, valamint az oktatási intézmények elérhetőségétől stb.

Az ipari telephely-választás tényezői között említettük korábban az ún. puha tényezőket, amelyek mind nagyobb szerepet játszanak egy-egy település vagy térség versenyképességének megítélésében, ezért az elmaradott területek fejlesztésének csak egyik feltétele az infrastruktúra kiépítése, legalább olyan fontos az ott élő társadalom oktatási intézményhálózatának fenntartása és színvonalának emelése. Ezért a költségcsökkentés érdekében végzett oktatási intézmény-összevonás, erőforrás-koncentráció tökéletesen ellentmond a területi esélyegyenlőség megteremtésének. E kettő csak akkor nem kerül ellentmondásba, ha a városok funkcionális rendszere a falusi térségek nagy részét magába foglalja és a motorizáltság is megfelelő színvonalú.

Emiatt pl. MAIER⁷⁹ a bajor városok oktatási intézményei vonzásterületének értékelése során, a jövő szempontjából meghatározónak tekintette a szülők gazdasági-társadalmi helyzetét, mert ez befolyásolja a következő generáció iskolatípus választását vagy az oktatási költségek vállalását. Ez utóbbi kérdéssel különösen sok tanulmány foglalkozott már, hiszen az urbanizációval összefüggő népességkoncentráció következtében alapvető jelentőségűvé vált az oktatási intézmények elérhetősége, különösen azokban az országokban, ahol a koncentrációval párhuzamosan lassan fejlődött a közlekedés.

Az oktatásban és képzésben való részvétellel kialakuló közlekedési „kényszernek” kevésbé van csoportspecifikus jellege; az oktatás intézményhálózata, az igénybevevők lakása, ill. lakóhelye közötti különbség alapján az egyik csoport kedvező (lakás és iskola egy településen), a másik kedvezőtlen (iskola más településen) helyzetben lehet, s ez független a társadalmi hovatartozástól. Ugyanakkor a közlekedés módja már lehet csoportspecifikus (vonat, autóbusz, személykocsi, kerékpár stb.). PAESLER⁸⁰ München egyes gimnáziumaiban a bejáró tanulók közlekedési módja és a szülők társadalmi helyzete között egyértelmű összefüggést talált.

A korábbi évtizedekben a vasút-, majd az autóbusz-hálózat határozta meg egy-egy központi település oktatási intézményeinek vonzásterületét. Ez az autózás elterjedésével módosult, bár a tömegközlekedést oktatási céllal igénybevevők állami vagy önkormányzati támogatása a térkapcsolatokat alapvetően fenntartotta.

A város, városkörnyék és a falusi régió fiatal népességének sajátos csoportspecifikus magatartása figyelhető meg a választott iskolatípussal kapcsolatban: a városiak inkább a harmadik és negyedik szektor, a városrégióban lakók a második és harmadik, míg a falusi fiatalok a primer és szekunder szektor tevékenységéhez kapcsolódó oktatási intézményeket részesítik előnyben. A felsőfokú oktatási intézmények esetében már nem mutatható ki ilyen egyértelmű kapcsolat, bár az agrárképzésben ma is elsősorban a vidéki fiatalok vesznek részt, viszont ez egy-egy városrégióban már jóval kevésbé mutatható ki.

A fejlődő országokban összefüggés van a népesség korösszetétele és az iskolázottsági szint között is, mivel a kötelező oktatásban bizonyos társadalmi csoportok még részt sem vehettek. A regionális kutatók a képzettségi szintre vonatkozó mutatók felhasználásával településtípusozást is készítettek, ami alapján a hátrányos helyzetű területek pontosabban határozhatók le. A népesség képzettségi szintje és a településhierarchia közötti összefüggés nyilvánvaló, de a városok népességének képzettségi szintje esetenként csak a városrégió településeivel együtt értelmezhető. Ugyanis a szuburbán területek kialakulásával egyes falusias települések is lehetnek a városban foglalkoztatott, magasan képzett csoportok lakóhelyei, pl. München esetében a Tegernsee környéke, a Bécstől délre fekvő Mariaenzendorf, vagy Szentendre és Leányfalu a Dunakanyarban.

Általánosnak mondható jelenség, hogy a várostól távolodva csökken a népesség képzettségi szintje. Ilyen „esést” mutatott ki MEUSBURGER⁸¹ Innsbruck városrégiójában: a város felnőtt lakosságának több mint 20%-a felsőfokú képzettségű, ez az arány a városrégióban már csak 10%, a vonzáskörzeten kívül pedig mindössze 3%. Ezek a területi különbségek a városokon belül is kimutathatók. A magyar főváros esetében Budapest budai oldalán a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 30% fölötti, míg a pesti városperemen (Cinkota, Csömör stb.) 5% alatt volt az 1990. évi népszámlálásban, ami az elmúlt tíz év kitelepülései következtében valószínűleg megváltozott.

Az előzőekben említett területi típusok társadalmának magatartása az oktatást és képzést illetően alapvetően attól függ, hogy a terület milyen szerepet játszik a társadalmi munkamegosztásban. RUPPERT⁸² arra hívta fel a figyelmet, hogy a gimnáziumot végzettek aránya természetesen az agrárterületeken az alacsonyabb, mert az agrárszakképzéshez kapcsolódik a családi, egyéni és helyi közösségi érdek, de ez még nem jelenti azt, hogy a falusi társadalom életközösségei alacsonyabb kulturáltsági szintet képviselnek, csupán azt, hogy ez az életforma és annak értékrendje más, mint az urbanizált területeké.

Az viszont tény, hogy a falusi régió oktatási-képzési intézményhálózata (általános-, közép- és felsőfokú képzés) kevésbé differenciált, ezért az agrárszférán kívül dolgozni kívánó fiatalok általában a nagyvárosokban tanulnak tovább, s ennek van csoportspecifikus összefüggése. A gazdálkodás folytatásának, a családi birtok öröklésének éppen olyan hagyományai vannak, mint más foglalkozások esetében (orvos, gyógyszerész, művészetek stb.), ami befolyásolja az iskolaválasztást.

Az is nyilvánvaló, hogy a szekunder és terciér szféra foglalkoztatottjainak általános képzettségi szintje magasabb, mint pl. a mezőgazdaságban dolgozóké, mert a speciális munkák sajátos technikai vagy technológiai ismereteket igényelnek. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdaságban dolgozó gyakran a családi munkaszervezetben sajátítja el a gazdaság fenntartásához szükséges ismereteket. Viszont a mai

nyugat-európai agrártámogatási rendszer megköveteli a tulajdonosoktól a megfelelő szakképesítést.

A fenti általános áttekintés után szociálgeográfiai szempontból külön-külön elemezzük az oktatás-képzés (A) és a közművelődés (B) működésének belső és területi összefüggéseit.

4.4.2.1. Az oktatás és képzés

Az „A” rendszer is megközelíthető a kereslet és kínálat szemszögéből, ha nem is a HECKL-féle „piaci” értelemben, noha nyilvánvaló, hogy e funkció intézményeit is „valaki” (állam, önkormányzat, felekezet, gazdasági ágazat, magántőke alapján működő jogi személy stb.) működteti és bizonyos társadalmi csoport pedig igénybe veszi. Tehát ennek az intézményrendszernek is van belső hierarchiája, rendelkezik a funkcionális térszerveződésben elhelyezkedő telephelyekkel, a társadalmi elváráshoz igazodó személyi állománnyal és technikai infrastruktúrával.

A funkció működésének másik oldalán az a társadalmi csoport, ill. személy áll, aki a gazdasági-társadalmi fejlettség adott szintjén igényli az oktatás-képzés bizonyos formáit és struktúráját, mert ezzel válik alkalmassá a társadalmi munkamegosztásban való részvételre. Ebből a megfontolásból jelent meg a piaci társadalmak egyes érdekcsoportjai részéről az a törekvés, hogy az oktatást is célszerű „magánosítani”, mert akkor „hatékonyabban” működik a funkció. Az oktatás és képzés azonban egyetlen társadalomban sem csupán „szakmát” adó tevékenység, hanem közösségi-társadalmi nevelést, az egyén szocializációját elősegítő funkció is.

Az oktatás-képzés intézményhálózata és a társadalmi-gazdasági szerkezet tértagozódása térben és időben változik, e mozgásfolyamatok hátterében azonban nem a társadalom egésze, hanem annak mindig meghatározható csoportjai állnak. A szociálgeográfia szerint a funkciót működtető csoportok (kínálat és kereslet) magatartása alapvetően befolyásolhatja a társadalom egészének viszonyát az oktatáshoz és képzéshez.

a) Az oktatás és képzés vertikális szerkezete („A₁”)

Az oktatás az óvodától az egyetemig a társadalmi felemelkedés lehetőségét testesíti meg az egyén és csoport előtt. A rendszer önmagában is aktivitásra vagy passzivitásra ösztönöz, ami a „Van-e értelme a tanulásnak?” kérdésben fogalmazódik meg. A társadalmi esélyegyenlőség e funkció szempontjából azt jelenti, hogy a társadalom minden tagja előtt szabad a hierarchia. Ennek van emberjogi oldala, továbbá van az intézményrendszer tényleges működését és igénybevételét biztosító feltételrendszere is.

Az oktatás és képzés intézményi hierarchiája és a társadalmi szerkezet vertikális tagozódása kapcsolódásában azonban vannak vagy lehetnek olyan konfliktusok, amelyek a két hierarchia területi különbözőségéből adódnak. A következő két példa mindezt jól szemlélteti:

1. Az agrár- és félagrár-társadalmakban az urbanizálódás hatására kialakul az oktatás és képzés vertikális rendszere, de a városhierarchiával összefüggésben nagyfokú

területi koncentrációval (lásd a harmadik világ országait), ami azzal jár, hogy még az agrárszakember képzés is a legnagyobb városokba települ, s így „izolálódik” a vidéki társadalom hierarchiájától. Mindez azt a látszatot kelti, mintha a primer szektorban nem lenne lehetőség a társadalmi felemelkedésre, s a szektor kívül lenne az urbanizációs folyamaton, leépülő ágazat lenne, az elmaradottság megtestesítője.

2. A másik eset az, amikor területileg elkülönülő etnikai vagy vallási csoportok maradnak ki az oktatás és képzés vertikális rendszeréből, ill. annak csak meghatározott szintjeit tudják elérni, ami az adott csoportok belső hierarchiájának leépülésével, s a csoportidentitás szétesésével jár. Ez következhet abból a területi koncentrációs folyamatból, amelyről a fentiekben szoltunk, de következhet a funkciót működtető csoport magatartásából is, amikor nem ad lehetőséget az oktatás és képzés hierarchiája csoport-elvárásoknak megfelelő kiépítésére. A kérdést tovább bonyolítja az, hogy az oktatás és képzés struktúrája és színvonala függ az adott terület gazdasági-társadalmi fejlettségétől, belső és területi differenciáltságától, ami részben magában hordja a funkció fejleszhetőségének lehetőségeit is.

Mindkét példában szociológiai, társadalompolitikai kérdés az, hogy az intézményhálózat működtetésével rendelkező csoport milyen cél érdekében használja ki a két vertikális struktúra (oktatás és társadalom) területi különbségeit, sajátosságait. Ez alapja lehet a lokális gazdasági-társadalmi fejlődésnek, új fejlesztési irányok elindításának, de az elvándorlásnak, az adott tér gazdasági-társadalmi leépülésének is.

b) Az oktatás és képzés horizontális szerkezete („A₂”)

A szociálgeográfia szempontjából azonban két, alapvetően különböző struktúráról van szó. Az előbbi két példából is kitűnt, hogy az „A₁” struktúra esetében adódhat olyan társadalmi szituáció, amikor a funkciót működtető csoportnak nem áll érdekében az oktatás és képzés csoportelváras szerinti fejlesztése, ami alapvetően befolyásolja a „kereslet” oldalon lévők magatartását az oktatás-képzéssel kapcsolatban.

Az oktatás és képzés, valamint a társadalmi szerkezet regionális különbségeinek konfliktusa viszont abban van, hogy a közlekedési feltételek vagy a potenciális igénybe vevők lokális társadalmi helyzete különböző mértékben befolyásolja a funkció intézményhálózatának használatát, amiben határozott csoportspecifikus aktivitás lehet jelen. A funkció A₂ struktúrájának konfliktusai általában az alábbi kérdéskörökben összpontosulnak:

— a funkció² intézményhálózatának körzetesítése vagy az egyes intézmények működési feladatainak központi előírása, ami valamilyen mértékben mindig csoportérdeket sért;

— a funkció telephelyrendszere erősen konstans, mert ehhez tradicionális és emocionális indítékú csoportérdekek is tapadnak, esetenként figyelmen kívül hagyva a megváltozó társadalmi elvárásokat;

— az oktatási és képzési irányok megmerevedése, aminek fenntartásában a működtető csoport (irányítás és oktatógárda szakképzettségének összetétele, kora stb.) is szerepet játszik, noha a gazdasági-társadalmi változás az átalakulást igényelné stb.

c) Az oktatás és képzés személyi adottságai („A₃”)

Az oktatás-képzést működtető csoport a hatalomhierarchiával általában összefonódik, ezért a funkció struktúrájának állandóságára törekszik, így előállhat az a paradox helyzet, hogy éppen az oktatás és képzés marad el a gazdasági-társadalmi fejlődés „jövőorientált” kívánalmaitól. E jelenség megfigyelhető a feudálisból ipari és posztindusztriális társadalmakba való átmenet idején.

Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy az oktatásnak és a képzésnek ez a „konzervativizmusa” a társadalmi, közösségi lét kontinuitásának biztosítója, ezért a funkció vertikális és horizontális szerkezetének megváltoztatása csak olyan mértékben indokolt, ami még nem veszélyezteti az adott társadalom, közösség, csoport társadalmi identitását.

d) Az oktatás és képzés infrastruktúrája („A₄”)

Az oktatás-képzés infrastruktúrája szerves összhangban van a képzés irányával, szerkezetével, ami viszont többé-kevésbé visszatükrözi az adott terület gazdasági-társadalmi szerepkörét is egy differenciált munkamegosztással rendelkező társadalomban. Ebből az összefüggésből az is következik, hogy egy-egy terület gazdasági szerepének, súlyának változása magával hozza az oktatás-képzés szerkezeti átalakításának kényszerét is (lásd a borsodi iparvidék és a miskolci egyetem kapcsolatát).

Az oktatás és képzés fentiekben áttekintett négy problémaköre a funkció működése nyilvánvaló összefüggésben van az adott társadalmi tér (kontinentális régió, ország, közigazgatási egység stb.) méretével (terület, lakosság, igazgatási térszerkezet stb.) is, ami befolyásolja az intézményrendszer racionális, vertikális és horizontális tagolódását és működtetését. Az intézményhiányos tér még nem szükségszerűen válik elmaradottá, gondoljunk arra, hogy az európai műveltség a 18. század végéig sem korlátozódott a kontinens két tucat egyetemi régiójára, sőt a kultúra egyetemesebb volt, mint ma.

4.4.2.2. A közművelődés

Az oktatás és képzés funkciójával szoros kapcsolatban van, kiegészítik, erősítik vagy gyengítik egymás hatását a közösségi lét szempontjából, ezért szociálgeográfiai értelemben egy alapfunkciónak tekinthetők.

A közművelődés funkcióján csupán a kulturális tevékenység azon területeit értjük (színház, zene, képzőművészet, könyv és folyóirat, újság, film és telekommunikáció), amelyek befolyásolják az ember magatartását a többi alapfunkcióval kapcsolatban, térbeli aktivitást indukálnak és a funkciók működésének csoportspecifikus összefüggései, hatásai kimutathatóak a funkcionális térben is.

A közművelődés szervezeti formái, infrastruktúrája és térszerveződése általában gyorsabban változik a funkcionális térben, mint az oktatásé, mert mechanizmusában a tercier szektor piaci hatásai erősebben érvényesülnek.

A szociálgeográfia szempontjából a közművelődés (B) két struktúrája mutat erős csoportspecifikus jelleget; társadalomszervezeti formái és az intézményhálózat területi különbségei.

a) A közművelődés társadalmi szervezeti formái („B₁”)

A közművelődés működésével és társadalmi hatásaival, mindenekelőtt az emberi kapcsolatokra gyakorolt hatásaival a szociológia foglalkozik. A szociálgeográfia azokat a területi különbségeket elemzi, amelyek a közművelődés szervezeti formái és a társadalom szerkezete közötti sajátos térkapcsolatok alapján kialakulnak. Ebből a szempontból két alapvetően különböző kapcsolatrendszert és aktivitási teret különböztetünk meg:

1. *A város és a városségió közművelődési tere*, amely alapvetően interregionális kapcsolatokra épül, nem értelmezhető tisztán a csoportaktivitás térbeli leképzéseként. A közművelődési funkcióknak is kialakul bizonyos hierarchiája (színház, könyvtárhálózat, zenei élet stb.), amely éppen úgy a városhálózat szerint koncentrálódik, mint az oktatás-képzés. Ezek működéséhez országos, regionális és lokális érdek és érdekcsoport egyaránt kötődhet, s ez befolyásolhatja az egyes funkciókkal kapcsolatos társadalmi magatartást.

Az is nyilvánvaló, hogy a különböző funkciók (színház, zenés színház, szimfonikus zenekar vagy helyi rádió-, ill. regionális és helyi tv-stúdiók) csak bizonyos nagyságú „kereslet” mellett működtethetők, ami kialakítja az egyes funkciók működtetésének és igénybevételének csoportspecifikus jellegét. Ugyanakkor társadalmi feszültség forrása lehet az, ha bizonyos csoportok számára valamilyen okból (etnikai, gazdasági stb. alapon) a funkció működtetésében való részvétel, ill. annak igénybevétele tilos vagy korlátozott. Emellett számtalan példa van arra is, hogy egy társadalomban vagy régióban kialakult szokások, megkülönböztető tradíciók valamely funkció működésével kapcsolatban nem indikálnak ellentétet a társadalmi csoportok között.

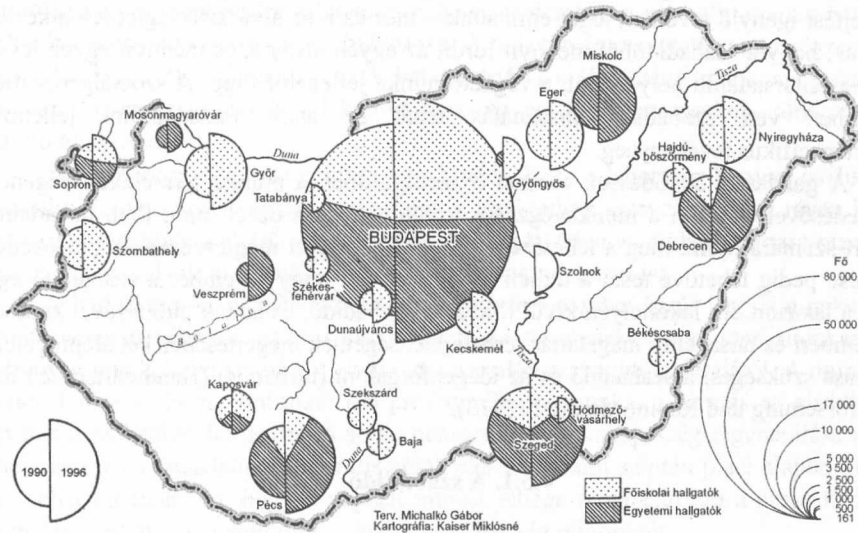
2. *A falusi tér társadalmi elsősorban a közművelődés keresleti oldalát adja*, ami nem jelenti azt, hogy a funkciónak nincs helyi intézményhálózata (könyvtárak, mozi, helyi sajtó és rádió stb.), amelyet a helyi társadalom tart fenn és foglalkoztatja a helybelieket.

A szociálgeográfia szempontjából éppen az a kérdés, hogy a lokális társadalmak csoportjainak megfelel-e az a közművelődési intézményrendszer, amely rendelkezésre áll, s bizonyos idő alatt kialakult. A falusi tér közművelődési funkciója ugyanis elsősorban regionális és lokális igényeket elégít ki, mivel alapvető feladata a regionális identitás megőrzése és fejlesztése.

b) A közművelődés intézményrendszerének területi különbsége („B₂”)

Ezek a különbségek is szorosan összefüggnek a településhierarchiával, ami fejletlen gazdasági-társadalmi szint esetén egyértelmű hátrányt jelent a falusi térségek számára. Ilyen helyzetben a „vidékiség” nemcsak az életformában jelenik meg, annak másságában, hanem az értelmiségi csoportok tájékozatlanságában is. A rádió, a közművelődési intézményhálózat (mozi, könyvtár, klubélet stb.) differenciálódása, majd a televízió, s egyáltalán az ún. kommunikációs robbanás fellazította a falusi térségek korábbi kulturális elzártságát.

Ez azonban csupán lehetőség, a kultúra innovációjának ma legnagyobb akadálya maga az ember, azaz a befogadó, a „keresleti oldal” demográfiai, gazdasági-társadalmi helyzete, tudati állapota, amely így „egy személyben” ok és okozat. Ez az ördögi kör csak a család-iskola-társadalom kapcsolatrendszerének szabad, a csoport és lokális érdekeket tisztelő, értékracionális légkörében és intézményirányítási mechanizmusa során szakítható meg (27. ábra).

27. ábra. A magyar felsőoktatás helyzetének változása (szerk. MICHALKÓ G.)

4.5. A szabadidő és a turizmus (idegenforgalom)

A szabadidő-magatartás az ember fiziológiai és pszichológiai szükségleteiből adódó létmegnyilvánulás (MASLOW, A. H. 1954), ennek csupán egyik, az ipari társadalomban kialakult formája a turizmus, mások szerint valójában az idegenforgalom az, amelynek a földrajzi térben funkcionális telephelyrendszere alakul ki. Az ember ennek érdekében átalakítja a természeti vagy történetileg kialakult kultúrtáját, amely tevékenységét az igénybevevők szükségletei és igényei erősen befolyásolják.

E társadalmi jelenség az ember összetett térbeli tevékenysége, ezért különböző tudományágak foglalkoznak kialakulásával, fejlődésével, megjelenési formáival és sajátosságaival, úgy mint a geográfia, szociológia, ökonómia, tervezés stb., hogy csak azokat említsük, amelyek ismeretanyaga a téma szociálgeográfiai értelmezésében is helyet kap. Ahhoz, hogy ezen alapfunkció szociálgeográfiai felfogását világossá tegyünk tisztáznunk kell a szabadidő-eltöltéssel kapcsolatos alapfogalmakat.

A szabadidő-magatartás szociálgeográfiai értelemben az ember aktív térbeli cselekvése, ami nyilvánvalóan a fogalom szűkebb felfogását jelenti. Az ember fiziológiai szükségletéből következik, hogy a szabadidő egy részét alvással, pihenéssel tölti. Az nyilvánvaló, hogy egyéni döntés eredménye, mennyit fordít alvásra, s mennyit egyéb tevékenységre.

Mindez a társadalmi munkamegosztás kialakulásával nemcsak egyéni mérlegelés tárgya, mert a fizikai vagy szellemi munkát végzők számára – hogy két ellentétes fizikai erő kifejtést igénylő tevékenységet említsünk – más és más alvásszükséglet jelentkezik. Tehát az, hogy a szabadidőből mennyit fordít az egyén alvásra, és mennyit egyéb tevékenységre, társadalmi helyzetétől, a végzett munka jellegétől függ. A szociálgeográfiai értelemben vett szabadidő-felhasználás tehát az adott társadalomra jellemző csoportspecifikus tevékenység.

A gazdasági fejlődéssel, s ezzel összefüggésben a munka termelékenységének növekedésével csökken a munkavégzésre fordított idő, és ezzel mind több társadalmi csoport számára nyílik meg a lehetőség, hogy szabadidejét megtervezze. A közlekedés fejlődése pedig lehetővé teszi a térbeli mobilitást, azt hogy az ember a szabadidő egy részét a lakáson, ill. lakóhelyén kívül töltsse. A szabadidő, és annak eltöltésével kapcsolatos emberi és társadalmi magatartás térbeli jelenségeinek megértéséhez két alapfogalom tisztázása szükséges: a szabadidő és az idegenfoglaló (turizmus) (Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung I. 1970).

4.5.1. A szabadidő

4.5.1.1. A szabadidő fogalma

Az ipari társadalomban a szabadidő fogalmának valójában kettős értelmezése alakult ki. A német nyelvterületen szabadidő alatt korábban azt értették, amikor az ember ráér, a rendelkezésre álló időt kényelmesen, nyugodtan töltheti el, azaz a szabadidő („Musse”)⁸³ a korlátlan lét privilégiuma. Történeti szempontból tehát a szabadidő a kevesek előjoga volt, akik az üzleten, a pénzszerzésen kívül olyan társadalmi tevékenységet folytathattak, amely megfelelt a kor humanista képzési ideáljának. A szabadidő eltöltés ebben az értelemben nem járt feszültséggel, hanem nyugalmat és békét jelentő beszélgetést, tanulást vagy a művészetek művelését jelentette.

Ezzel ellentétes időtöltés a fárasztó munka, és minden olyan tevékenység, amely gyötrelmet, gondot, kellemetlenséget okoz, ami türelmetlenséggel, sietséggel és időzavarral jár.

A szabadidő másik felfogása az ipari társadalom munka-, ill. teljesítményközpontú szemléletéből következik, szabad idő („Freizeit”)⁸⁴ az, ami a munkán kívül van, amelynek felhasználását nem idegen határozza meg, hanem a kényszerrel végzett munkán túl felhasználható idő.

A munkavégzéssel ily szoros összefüggésbe hozott szabadidő felfogás a 19. század második fele ipari társadalmában kialakult jelentés tartalom. A szabadidővel foglal-

kozó kutatók többsége az előbbi fogalmat („Musse”) tartalmi szempontból definiálja, míg az utóbbit nem hozza összefüggésbe konkrét tevékenységgel, hanem „tisztá” szabadidőként értelmezi.

A szabadidő és a munka kapcsolatát ma elsődlegesen a piaci, üzemgazdasági viszonylatban értelmezik. A munka az egyén hozzájárulása a társadalmi teljesítményhez pénz ellenében, a szabadidő pedig ezen kívül van. Ez a bér munka-szabadidő viszonylat a munkát végzők többségére kiterjed, amelynek háttérében a piac áll, aminek hatására változik a munkaidő normatív szabályozása. A teljesítményvezérelt munkavégzés egyrészt lehetővé teszi a munkát végzők betagozódását a társadalmi munkamegosztásba, másrészt bizonyos értelemben lehetővé teszi az egyéni képességeken, törekvéseken alapuló érvényesülést.

Szociálgeográfiai szempontból az a kérdés, hogy e lehetőség hogyan oszlik el a társadalmi térben, hiszen nyilvánvaló, hogy a történetileg szerves fejlődés révén kialakult régiók társadalmi eltérő munkamegosztást kínálnak, tehát az ember számára bizonyos kényszerek alakulnak ki a munka és szabadidő viszonylatában is.

Mivel az egyén, a család társadalmi helyzete a munkavégzés vagy a munkateljesítmény alapján változik, ezért a munkavégzők – mindenekelőtt az ipari munkások – többsége a munkahelyi szituációt elvlasztja a család szabadidő szférájától. A munka és a szabadidő eltöltésére fordítható idő presztízsében a munka, a hivatás az elsődleges. Ugyanis a szabadidő felhasználás során nemcsak a munkaképesség regenerálása a cél, hanem bizonyos társadalmi, kulturális célok elérése is, ami szintén piaci alapon működik. Tehát vitathatatlan, hogy a végzett munka jellege meghatározza a szabadidő felhasználás módját, a szabadidőben végzett tevékenység minőségét.

A szabadidő viszont e felfogás szerint a munka világának „maradék” kategóriája, az ami az individuális élet számára rendelkezésre áll. Ennek az időnek azonban egy részét a munkaképesség regenerálására kell fordítani, ezért beszélnek bruttó és nettó szabadidőről (8 óra pihenés és 8 óra szabadidő), ami több mint százéves társadalmi kompromisszum eredménye. Ám ebből a megközelítésből a munkanélküli számára a szabadidő értelmezhetetlen, ez azt jelenti, hogy aki nem dolgozik, annak nincs szabadideje.

A szabadidő ily módon mást jelent a gyermekek, a fiatalok, a háziasszonyok és minden olyan személy számára, aki nem a szervezett munka világának tagja. E csoport másként gazdálkodik a szabadidejével, mint a „szervezett dolgozó”. Az iskolarendszer több mint egy évtizedig meghatározza a fiatalok lehetséges szabadidejét, míg a háziasszony szabadideje a háztartás, a lakóközösség, a gyermek iskolába járatása, a családtagok munkaideje stb. között oszlik meg („Halb-Freizeit”). A munkából kiesett idős emberek szabadidő felhasználása ismét másként alakul, aminek háttérében persze jelen van a korábban végzett munka jellege, ill. az azzal elért társadalmi státus. A fentiekből nyilvánvalóan következik, hogy a szabadidőt nem lehet csupán a „kereső munka” szempontjából definiálni.

A szabadidő egyoldalú, csak a munkavégzéssel összefüggő értelmezése az idő „szekularizációjából” következett, abból, hogy az „idő pénz”, az idő vagyon, érték, amelyet racionálisan kell hasznosítani. Földrajzi szempontból a városi társadalomban jelenik meg az idővel való racionális gazdálkodás, azzal párhuzamosan, ahogyan emelkedik a városi népesség száma a 19. század második felében. A munkaidő fokozatos

csökkenésével, ill. a több lépcsős munkaidő bevezetésével megnő az egyes csoportok szabadideje, ami érték, s amelynek hasznosítását veszi célba a turizmus, az idegenforgalom, a szabadidő felhasználására épült intézményrendszer, ami a 20. század közepére „iparággá”, a társadalmi termelés részévé válik.

4.5.1.2. A szabadidő felhasználása

A szociológia az egyes társadalmi csoportokhoz tartozó egyének napi időfelhasználása alapján jellemzi a szabadidő-magatartást. A személyek egy-egy héten át, az év különböző hónapjaiban, a kijelölt régiókban jegyzik napi tevékenységük időbeli eloszlását. Az így nyert információk valamennyi intézmény munkájára hatással lehetnek, különösen a rádió, televízió és a közlekedésszervezés igazodik gyorsan a változó szükségletekhez. Az időfelhasználás mérésére általában háromféle módszert használnak:

- naplót vezetnek, amiben minden tevékenységet feljegyeznek,
- interjú során mérik fel a személy előző napi tevékenységét, vagy
- a napló alapján készített interjúk során értelmezik a személyek, csoportok napi tevékenységét.

A 10 éves iskolások körében végzett felmérés az elmúlt évtizedekben azt mutatta, hogy napi 4 óra szabadidővel rendelkeznek, a középiskolások körében pedig 2-4 óra között változik a felhasználható szabadidő.

A nemzetközi felmérések szerint a szervezett munkások rendelkeznek a legtöbb szabadidővel, a legkevesebb pedig a mezőgazdaságban dolgozó önállók, ami nyilván erősítette a mezőgazdaságból való elvándorlást. Szinte lehetetlen megítélni a háziasszonyok szabadidejét, közös jellemzőket találni, mivel a szabadidő az életkortól, a család összetételétől és a családtagok foglalkozásától stb. függ.

Már az 1970-es évek nyugat-európai felméréseiből is egyértelműen kitűnt, hogy a munkaképes korú népesség szabadidő-felhasználása fogyasztás-szemléletű, szinte hiányzik belőle a gyermeknevelés, a beszélgetés, az olvasás, egészségben véve a kultúra. Ez a fogyasztói szemlélet az 1980-as években felerősödött a nyugdíjasok körében is, ami a szociális piacgazdaságnak, a nyugdíjrendszernek, a kiegyensúlyozott gazdasági növekedésnek stb. volt köszönhető.

E társadalmi csoport jelentős szerepet játszott az üdülés és idegenforgalom fejlődésében, különösen a gyógyüdülők, valamint a társasutazások felfuttatásában. A fiatal, még iskoláskorú népesség szabadidő felhasználásában az 1980-as évek második felében és az 1990-es években vált uralkodóvá a fogyasztói szemlélet, amikor a különböző méretű bevásárló központok szórakoztató, többfunkciós intézményekké szerveződtek.

Valószínűsíthető, hogy a kommunikációs társadalom robbanásszerű fejlődése az 1990-es évek második felében ismét átrendezi, s részben már meg is változtatta a korábbi szabadidő-felhasználási szokásokat. Ennek első jelei éppen a fiatalkorúak körében jelentkeznek az Internet felhasználással összefüggésben.

4.5.1.3. A szabadidő-felhasználás klasszikus módja

A szabadidős aktivitás választott formája meghatározza az egyén időfelhasználását. A sport, a kert művelése, a média iránti érdeklődés, rendezvényeken való részvétel stb. nagyon különböző időtartamú lehet. A fogyasztói társadalom kialakulásával a szabadidő felhasználásával kapcsolatos tevékenységi lehetőségek bővülése és piacosodása gyorsabb, mint az ember szabadidejének növekedése, ezért az ember a kisebb időráfordítással járó, „megvehető” kikapcsolódási formákat részesíti előnyben. Az aktív szabadidő felhasználással csökken a tényleges munkavégzés és a szabadidő eltöltés közötti korábbi nagy különbség, az „aktivitás” és a „semmittevés.”

Keveset tudunk azonban arról, hogy a szabadidő felhasználás új formái milyen mértékben szorították háttérbe a régi időtöltési formákat, azaz

a) hogyan változott a társas szabadidő eltöltés, amely korábban a családon belül, újabban pedig a civil szerveződések keretei között volt, ill. van;

b) hogyan változott a divat szerepe, amely jelentős mértékben befolyásolja az ember szabadidős tevékenységét, és az intézményesített kínálattal szemben jelenhet meg (a szabadidő gazdasági hasznosítására irányuló vállalkozás persze követi a megjelenő divatot);

c) ugyancsak hiányosak az ismeretek a vallási közösségekben eltöltött szabadidő formáiról és emberi hatásairól;

d) végül alig van információ a háziasszonyok szabadidő felhasználásáról (pl. gyermeknevelés, lakáson belüli tevékenység), vagy a férfiak házi javító-barkácsoló tevékenységéről.

Az 1970-es és 80-as évek szociálgeográfiai kutatása kevés figyelmet fordított arra is, hogy a szabadidő nem mindig tevékenységgel telik, tehát a „Musse” ma is szabadidőt kitöltő forma bizonyos foglalkozási vagy korcsoportok esetében, sőt a falusi térségben meghatározó jelentőségű lehet.

Abban a szerzők egyetértenek, hogy a szabadidő eltöltés fenti formái többé-kevésbé lakáshoz kötöttek, vagy az adott településen belül zajlanak, tehát a szabadidő eltöltéssel kapcsolatos térbeli aktivitás, mobilitás nem jellemző. Ebben a tevékenységi formában nem jelenik meg „külső érdekeltség,” a fogyasztói társadalom szempontjából tehát a „Musse” nem „értékesített” időt jelent.

Emiatt a média, a reklám minden eszközzel igyekszik az embert aktív szabadidő eltöltésre rábírní, a szabadidő-ipar átmenetileg mélyen áron alul is kínálhatja szolgáltatásait, hogy vevőkörét megtartsa vagy növelje. E célt szolgálja a hétvégi kedvezményes utazás, a különböző szolgáltatások összekapcsolása (utazás, szállás, étkezés stb.), a szórakoztató műsorokhoz kapcsolódó ajándékozás, bizonyos szolgáltatások ingyenes igénybevétele stb.

A mai társadalom technikai fejlődése nemcsak az ipari termelésre lesz hatással, hanem felgyorsítja az adminisztrációt is, aminek hatására tovább rövidülhet a munkaidő, s bővül a szabadidő-ipar társadalmi bázisa.

4.5.1.4. A „szabadidő-lakás”

Az ún. „szabadidő-lakás”, a fogyasztói társadalomban a városi népesség lakótelepülésen kívüli szabadidő eltöltésének lakásra is alkalmas objektumokhoz (hétvégi ház, lakókocsi, vitorlás hajó stb.) kötött pihenési, üdülési formája. A posztindusztriális társadalomban felgyorsul a munka intellektualizálódása, ami erősebben igénybe veszi az embert, a túlterhelést nemcsak a munkahely idézi elő, hanem a pozitív ingerekben szegény, negatív környezet, részben a társadalmi hatásokban viszont annál gazdagabb városi miliő is, ahol a funkciók tisztán ökonómiai szempontokat figyelembe vevő koncentrációja miatt zaklatottá válik a pihenésre fordítható idő is.

Emiatt az embernek a szabadideje eltöltésével kapcsolatos szükséglete expanziós jelleget ölt, menekülést a pihenésre alkalmatlan környezetből. Így megnőtt a társadalom területigénye, a pihenésre alkalmas területek elfoglalása, s ezzel megkezdődött az állandó lakás kettős funkciójának (lakó- és pihenőhely) szétválása.

E folyamat kialakulását az tette lehetővé, hogy a modern ipari társadalmak 5 éveként kb. 20%-os termelésnövekedést, és a személyi jövedelmek egyenletes emelkedését érték el, s a fogyasztás is egyre nagyobb mértékben a bővülő szabadidőre tevődött át. Az ember életében a munkaidő abszolút értelemben is visszaszorulóban van, mert a tanulásra fordított idő megnőtt, a generációk később lépnek munkába, ugyanakkor hamarabb is mennek nyugdíjba. Ez a 20. század európai folyamataira is kétségkívül jellemző, de nem bizonyítható, hogy ez lineáris tendencia.

A szabadidő növekedésében meghatározó szerepet játszik a népességszám, a jövedelem, a mobilitás, a képzettségi szint, a tényleges szabadidő, a munkaképesség időtartama és az ember fizikai képessége a szabadidő aktív eltöltésére. E feltételek megléte esetén jelenik meg a városi népesség településen kívüli szabadidő aktivitása, amelynek egyik formája a második lakás.

A „szabadidőlakás” a német szociálgeográfiai szakirodalomban, de részben még a köznyelvben is tágran értelmezett fogalom, ami alatt nem a konkrét lakást értik csupán, hanem azt a szituációt, hogy valaki a szabadidejében az állandó lakásán kívül él, lakik, tehát cselekvést és nem ingatlant jelöl. Ebből következik, hogy a szabadidő-lakásokat különböző típusba sorolják, attól függően, hogy a cselekvés és annak telephelye milyen térhasználattal jár. E felfogás tehát alapvetően terület- és településrendezési szempontú, ezért az alkalmazott szociálgeográfia is ebben az értelemben használja a fogalmat. A „szabadidő-lakás” formái igen változatosak lehetnek (3. táblázat)

A szabadidő-lakás formáinak kategorizálása országonként különböző lehet, különösen felszereltség tekintetében. Az üdülés és idegenforgalommal, turizmussal foglalkozó nemzetközi szervezetek az elmúlt évtizedekben arra törekedtek, hogy a szabadidő-lakás különböző formáit a szervezethez tartozó országok egységesen értelmezzék, s a velük szemben támasztott követelmény is azonos legyen. A formákkal kapcsolatban is vannak értelmezésbeli különbségek, hiszen a szabadidő eltöltésnek országonként eltérő szokásai alakultak ki, amihez sajátos szállásformák is tartoznak.

Az alábbiakban a szabadidő lakások főbb típusainak értelmezésére térünk ki, s azt összehasonlítjuk a hazai gyakorlattal.

3. táblázat. A szabadidő-lakás formái (DAVID, J. 1970 alapján)

A szabadidő lakásformák	A szállás		Tulajdon és használati mód				Tartózkodás ideje		
	Mobil	Állandó	Magán	Nyilvános	Magán	Nyilvános	Szabad este	Hétvége	Szabadság
I. Csoport									
1. Kempingek									
a Kemping	x		x		x	x	x	x	x
b. Lakókocsi	x		x		x	x	x	x	x
c. Csónak	x		x		x	x	x	x	x
2. Hajózás	x		x	x		x			x
3. Autóbusz	x		x	x		x			x
II. Csoport									
1. Kerti ház		x	x		x		x	x	
2. Hétvégi ház		x	x	x	x	x	x	x	x
3. Üdülőház		x	x	x	x	x		x	x
4. Második ház		x	x		x			x	x

3. táblázat folytatása

A szabadidő lakásformák	A szállás		Tulajdon és használati mód				Tartózkodás ideje		
	Mobil	Állandó	Magán	Nyilvános	Magán	Nyilvános	Szabad este	Hétféje	Szabadság
III. Csoport									
1. Hotel		x	x	x	x	x		x	x
2. Vendégház		x	x	x	x	x		x	x
3. Fogadó		x	x	x	x	x		x	x
4. Panzió		x	x	x	x	x		x	x
5. Magánház		x	x	x	x	x		x	x
6. Üdülőház		x	x	x	x	x			x
7. Üdülőfalv		x	x	x	x	x			x
8. Turistaház		x	x	x	x	x		x	x
9. Szabadidő és		x		x		x			x
10. üdülő lakás		x		x		x			x
11. Ifjúsági szállás		x		x		x		x	x
12. Szanatórium		x	x	x	x	x			x
13. Gyógy szálló		x	x	x	x	x			x
14. Gyógyhely		x	x	x	x	x			x
IV. Csoport									
1. Apartmanok		x	x	x	x	x			x
2. Bungallók		x	x	x	x	x			x
3. Turista centrumok		x		x		x			x

4.5.1.4.1. Mobil szállások

A mobil szállásformák az egész közép-európai régióban közel azonosak, a különbségek vagy az eltérő természeti adottságokból, vagy a nagyobb földrajzi távolságokból adódnak, és főként az infrastruktúra állapotától, egészében az adott társadalom gazdasági-társadalmi fejlettségétől függenek. A kempingezés, a lakókocsi vagy a különféle vízi járművek (csónak, vitorlás, jacht stb.) használata a szabadidő eltöltés és szállásolás legszabadabb formája, mert szabad időfelhasználást tesz lehetővé, és a távolságtól függően a helykiválasztás is szabad. Más kérdés, hogy e csoportokhoz tartozók többsége megtervezi a szabadidőt (utazási idő, étkezés, pihenés, szálláshely stb.).

1. A *kemping* („camping”) a pihenés, üdülés azon formája, amikor a résztvevő saját maga szállított és berendezett szálláslehetőséggel rendelkezik. A kempingezés ugyanis történetileg a vándorlás, táborozás fogalmával kapcsolatban alakult ki, a táborozóknak ugyanis sátrat kellett magukkal vinni. A gyaloglással eltöltött szabadidő, majd a szállásra alkalmas táborhely („camp”) kiválasztása, és bizonyos ideig ott, ill. a környéken való tartózkodás mint szabadidő eltöltési forma az USA-ban vált általánossá. Ezért EBERT⁸⁵ szerint az Európában kialakult kempingtáborok, s az ott eltöltött szabadidő nem tartozik a valódi kempingezés fogalmába, mert az már a szervezett turizmus része és a piac kereslet-kínálat mechanizmusa működteti.

A mobil szállások e formája a fiatalok és a szerényebb jövedelmű nagycsaládok körében kedvelt, ezért útközben minimális szolgáltatást vesznek igénybe, élelmészüket maguk látják el.

2. A „*caravanning*” a klasszikus kempingezés *autós* formája, a kempingezéssel párhuzamos fogalom, mert az ember cselekvése éppolyan szabad, az útvonal bármikor megváltoztatható, a pihenőhely bárhol kijelölhető. E formában általánossá vált a lakókocsi vagy utánfutó, amely tartós és kényelmes szálláslehetőséggé alakítható.

Az 1960-as évektől általánossá vált, hogy nagy rendezvények (pl. vásárok, zenei vagy sportesemények, világkiállítások, egyházi rendezvények, búcsújáró helyek stb.) közelében kempingezésre alkalmas területet jelölnek ki. Az autókempingezés (a lakókocsi és az utánfutóval ellátott autó használata) területigényes, ezért a nagyobb városok környezetében lakókocsi-parkokat létesítettek, amelyet a tulajdonosok bérleti díj ellenében vehetnek igénybe. A megfelelő infrastruktúrával ellátott parkok lakókocsijait időnként tartósan is lakják.

A német Camping Szövetség már az 1950-es években megszervezte az autós kempingezés szervezeti hátterét, 1959-ben még alig 600, 10 évvel később viszont már 850 helyet kínált. A kempingezők száma időközben 7 millióra nőtt, s mintegy 100 ezer lakókocsi volt forgalomban, a szabadidő eltöltés e formája a csúcsideszakát az 1970-es években élte. Ugyanakkor a „*caravanning*” ezzel a szervezethez el is veszítette a klasszikus kempingezés szabadságát, hiszen ezt a tömeget a természeti tér védelme érdekében már szabályozni, s térben korlátozni kellett.

Ez a mobil szabadidő eltöltési mód a magasabb jövedelmű középrétegre jellemző, függetlenül attól, hogy családos vagy sem.

3. A *vízi járművek* nagyon különböző formáit használják a tavaktól, folyóktól és tengerpartoktól függően, amelyek alkalmasak az időszakos tartózkodásra, pihenésre, üdülésre. A holland típusú „Waterman” úszó bungaló, amely külső motorral rendelkezik, pl. 6 személy számára nyújt szállást. A különböző méretű és felszereltségű német jachtok közül Trieszt és Nizza között az 1970-es években 600 állomásozott, az 1980-as évektől pedig a spanyol partvidék vált népszerűvé a szabadidő-eltöltésének ezt a formáját kedvelők körében. Az 1990-es években viszont a Dalmát-partvidék szinte kiürült a jugoszláv polgárháború eseményei miatt.

A kényelmes pihenést, üdülést szolgáló vízi járművekkel természetesen elsősorban a gazdasági elit rendelkezik, és csak kisebb arányban vannak köztük egyéb foglalkozásúak (művészek, sportolók stb.).

A mobil szabadidő eltöltés csoportos formája az *autóbuszal történő utazás*, amelyhez utánfutó tartozik, és van fedélzeti kiszolgálás is, vagy sátorkölcsönzéssel oldják meg a szállást. A szabadidő eltöltés mobil formái iránti kereslet az 1980-as évektől csökkent, mert az egyre differenciáltabb szálláskínálat mérsékelte a szállodai árakat, a falusi turizmus kiszélesedése, a kis- és közepes méretű panziók elszaporodása, valamint a magán szállásokon történő szoba kiadások a korábbinál kényelmesebb szabadidő eltöltést kínál.

A csoportos autóbusz-utazásokat nagyon különböző összetételű társadalmi csoportok tagjai veszik igénybe: a fiatalok körében a hétfégi nagyvárosok szórakozóhelyeinek felkeresése a kedvelt (a német turisták Párizs, Amszterdam vagy London szórakozó helyein töltik a hétvégét), és a szállások minősége nem játszik fontos szerepet a hely megválasztásában. Ezzel ellentétesen az idősebb korosztály, amely a kényelmes körutazásokat keresi, a minőségi ellátást nyújtó szállodákat kedveli és igényli a teljes körű kiszolgálást.

A kempingezés felsorolt formáit tehát nagyon eltérő korú, foglalkozású és jövedelmű társadalmi csoportok veszik igénybe, mivel az egyszerű és klasszikus kempingezés mellett luxus igényeket kielégítő formák is vannak a kínálatban.

Ha a fenti formákat az ember térhasználata szempontjából definiáljuk, akkor megállapítható, hogy ez esetben az üdülés és idegenforgalom funkcionális térrendszeréhez véletlenszerűen kapcsolódó individuális mobilitásról van szó.

4.5.1.4.2. A „szabadidő-lakás” helyhez kötött formái

A szabadidő-lakások immobil, adott helyhez kötött formái a különböző fajta *kertes üdülő- és pihenőházak*, amelyek 4 fő típusáról részletesen is érdemes szólni.

1. Az *ideiglenes kerti szálláshely* a 19. század végi „kiskert-mozgalom” során kialakított város közeli kertövezetben alakult ki. Az eredetileg csak szerszámos kamrának engedélyezett építményekben mind többen töltöttek egy-egy hétfégi estét. A kiskert a szabadidőben végzett hasznos és egészséges tevékenységet, a természet iránti vágy kielégítését szolgálta, az esetek többségében rossz lakáskörülmények között élő társadalmi csoportok számára.

Ezek a szállásformák a bányász és iparvárosok perifériáján összefüggő kertövezeteket alakultak ki szinte valamennyi európai országban. Magyarországon a zártkert „statisztikai” fogalma terjedt el, amelynek területét rendszerint a település külterületén jelölték ki és általában 36 m² területű szerszámoskamra építését engedélyezték. Az 1960-as években kibontakozó hazai „kiskert mozgalom” hátterében persze egyéb gazdasági és társadalmi-politikai tényezők is álltak: az alacsony jövedelmek, a fogyasztói magatartás visszafogása, a vagyonnövelés fékezése (egy családnak csak egy lakása lehetett), a külföldi egyéni utazások korlátozása (3 évenként egyszer lehetett nyugati országba utazni), a fejletlen belső turizmus, az üdültetés állami szervezettsége és igénybevételek korlátozottsága stb. mind olyan tényező volt, amely együttesen eredményezte az európai mértékben is példátlan mértékű terület felhasználást.

A térhasználat e formájának – amelyben a kert racionális hasznosítása és a hétvégi szabadidő eltöltés kombinálódik – nagy történelmi tradíciói vannak Magyarországon, és nem tekinthető csupán a kapitalista vagy a szocialista időszak következményének. Az alföldi ólas-kertes településszerkezet kialakulása és tartós fennmaradása, a közösségi földek „zöldséges kertjeinek, dinnyeföldjeinek, szőlőkertjeinek” évenkénti kiosztása, bérbeadása, valamint a házkörüli kertek művelése, olyan értelmes szabadidő tevékenységet, a szomszédsági kapcsolatok ápolását jelentette, emiatt a művelt kert presztízstényezővé vált a falusi térségben.

Az iparosítással és foglalkozásváltással felerősödött városba vándorlás vagy ingázás csak erősítette a kert szerepét a szabadidő eltöltésében: ha a kereső csupán az ingázást választotta, akkor a kert hasznosítása jövedelem kiegészítést is jelentett, ha viszont a városba be is költözött, akkor a bezártság, a természet iránti vágy vitte vissza a kertbe, s elkezdődött a „fordított” ingázás, a városkörüli kertek hétvégi felkeresése.

2. A *hétvégi ház* tartós szabadidő eltöltésre alkalmas magános épület, amelyben az ember a hétvégi és ünnepnapokat, a nyári vagy téli szabadságát tölti. A hétvégi ház telkét, „kertjét” esztétikai szempontból értékes természeti tájon jelölik ki, mert a vásárló, a tulajdonos célja nem a kert művelése, hanem a pihenés, a kikapcsolódás, társalgás stb. A hétvégi házba tehát „visszatér” a „Musse”, az a klasszikus szabadidő eltöltési forma, amikor az embert elsődlegesen nem a racionális időfelhasználás motiválja.

A hétvégi ház BUCHWALD⁸⁶ szerint olyan egyemeletes magános ház, amelynek alapterülete és a beépítés módja megfelel a sajátos adottságokkal rendelkező területre vonatkozó építési szabályozásnak és a pihenést, üdülést szolgálja. A térrendezés alapkövetelménye, hogy a területnek kiépített utakkal, víz-és energiaellátással, csatornázottsággal kell rendelkeznie.

Ez a definíció nem tesz különbséget a *hétvégi ház* (tehát a város környéki, hétvégi szabadidő eltöltési hely) és az *üdülőház*, a kijelölt üdülőterületeken épített magános ház között. A két épített tájelem között formai szempontból valóban nem biztos, hogy van különbség, bár ez sincs kizárva, de a tulajdonosok vagy igénybevevők térbeli mobilitása szempontjából lényeges eltérés van.

A *hétvégi ház rendszeres, rövid távú mozgást tételez fel* a város és az adott település között, mert az igénybevevők célja a szabadnapok kihasználása, míg az *üdülőház* a lakóhelytől nagyobb távolságra van és *hosszabb tartózkodásra*, az éves szabadság kihasználására épül. Következésképpen a hétvégi házzal rendelkezők városi csoportja

mindig népesebb, mint az üdülõház tulajdonosoké, amiben szerepe van a vagyoni különbségeknek, a kornak és foglalkozásnak, a munka-és szabadidõ viszonyának stb.

A hétfégi ház a városi középrétegek körében a legkedveltebb, egyrészt a gyermekes családok számára jelent költségkímélõ szabadidõ eltöltést, másrészt lehetővé teszi adott esetben a generációk szétválását, az idõsek költöznek ki a zöldrevezetbe, míg a fiatalok a munkát jelentõ városban maradnak. Ez a „generáció váltás” megfigyelhetõ volt az 1980-as évektõl Budapest környékén (BERÉNYI I. 1981)

3. A *második lakás* („second home”) a hétfégi ház funkcióváltásaként is felfogható, amikor a tulajdonos az év nagy részét, vagy valamely évszakot a városhoz közel fekvõ második lakásban tölti. E jelenség nem azonos a szuburbán folyamattal, amikor a város lakó véglegesen kiköltözik valamely városkörnyéki, pihenést is szolgáló kisebb településbe, amelynek alapvetõ oka a városból való „menekülés”, miközben a munkahelyét megtartja. Ebben az esetben másodlagos szempont az esztétikai környezet.

A második lakást általában a szabadidõ központokban, az esztétikus környezettel rendelkezõ településekben választják ki, ami formai szempontból lehet családi ház, bérlakás vagy saját tulajdonú lakás egyaránt. Ebben az esetben tehát nemcsak a szabadidõ eltöltésrõl van szó, ezért egyes funkciójú formáról beszélhetünk.

A második lakás a városi középosztály felsõ harmadához tartozók körében jelent meg tömegesen az 1980-as években Bécs környékén (Mariaenzelsdorf), amit többen már a szuburbán jelenség részének tekintenek.

4. Az *üdülõház* formai és felszereltség tekintetében megfelel a családi háznak, a német statisztika lakóterületnek tekinti. Viszont üdülõháznak az minõsül, amelyet hivatalosan nyilvántartott üdülõterületen, ill. településen építenek.

Az egyes európai országokban az üdülõházak után adót kötelesek fizetni, ami magasabb, mint a telekhasználat, vagy a hétfégi ház után fizetendõ összeg. Az Európai Unión belül sincs egységes szabályozás, ezért az üdülõterületek fejlesztésével kapcsolatos tõke gyorsan mozog az egyes országok között.

Az elmúlt 15 évben Spanyolország volt a legfontosabb idegenforgalmi tõkefelvívõ, ahol a vidékfejlesztési programok keretében Dél-Spanyolországban „üdülõházfalvak” alakultak ki, amelyek funkcionális értelemben már nemcsak a tulajdonos szabadidõ eltöltését szolgálják.

Az üdülõház mint pihenõhely a korábbi szabadidõ eltöltési formáktól eltérõ térbeli mobilitást eredményez. Egyrészt van az egyes országokon belüli állandó lakóhely és az üdülõház közötti mozgás, másrészt mind nagyobb méretû a nemzetközi mobilitás Közép- és Dél-Európa, valamint Észak- és Dél-Európa között. Sõt megjelent az Európán kívüli üdülõházakkal rendelkezők csoportja is, akik nyilván csak az év egy részében keresik fel az üdülõházat.

Az üdülõházzal rendelkezők közé általában vagy a vállalkozók csoportjába, vagy a középréteghez tartozó nyugat-, közép- és észak-európai nyugdíjasok tartoznak, akik az év egy részét a kedvezõbb klímájú és olcsóbb mediterrán országokban töltik. E folyamatot az európai integráció, a közös valuta- és biztosítási rendszerek bevezetése gyorsította fel.

Általános jelenség, hogy a más országban található üdülõház nemcsak a tulajdonos pihenését, üdülését szolgálja. Az esetek többségében az év egy részében az idegen-

forgalom rendelkezésére bocsátják, ami fedezi az ingatlanfenntartás költségeit, és hozzá járul az esetleg felvett kölcsönök visszafizetéséhez is. Az üdülöház-építkezés tehát a vagyonnövelés eszközévé is vált Európa frekventált üdülőterületein, vagy városaiban.

4.5.2. Az idegenforgalom

4.5.2.1. Az idegenforgalom fogalma

Az *idegenforgalom* – más szóval a *turizmus* – a szabadidő eltöltés egyik formája. Talán ez az egyetlen megállapítás, amiben a szakemberek maradéktalanul egyetértenek a társadalmi jelenség definíciójával kapcsolatban. A vita már 1937-ben elkezdődött, amikor a Népszövetség statisztikai szakértőinek bizottsága rögzítette, hogy statisztikai értelemben ki tekinthető turistának. Turista minden olyan személy, aki elhagyva lakóhelyét másik országba utazik és 24 órát vagy azt meghaladó időt tölt ott. Tehát e meghatározás szerint *turistának tekintendők* azok,

- a) akik szórakozási célból, családi vagy egészségi okokból utaznak,
- b) akik nemzetközi összejövetelen vesznek részt,
- c) akik üzleti célból utaznak, valamint
- d) akik hajóval körutazáson vesznek részt és egy rövid időre kiszállnak egy-egy országban.

Ezzel szemben nem tekinthetők turistának azok,

- a) akik szerződéssel vagy anélkül azzal a céllal érkeznek az adott országba, hogy ott dolgozzanak,
- b) akik letelepedési céllal érkeznek,
- c) akik tanulási céllal érkeznek és tanintézetben laknak,
- d) akik határővezetben laknak, és munkába járnak (ingáznak) a szomszéd országba,
- e) akik megszakítás nélkül átutaznak egy országon, még akkor is, ha az utazás időtartama meghaladja a 24 órát.

A fenti definíció ma is érvényben van, bár az ENSZ 1963-ban Rómában tartott konferenciáján némileg módosította azt, bevezette az általánosabb „látogató” fogalmát, amelyen belül a turista a fenti definíció szerint értelmezendő, míg a „kiránduló” az, aki 24 óránál rövidebb ideig tartózkodik az adott országban. Az OECD Turizmus Bizottsága 1970-ben elfogadta a fenti definíciót azzal a kiegészítéssel, hogy turisták közé sorolja a találkozókra, konferenciákra utazókat is.

Az egyes országokban a turista fogalmát eltérően értelmezik, az angolok turistának azt tekintik, aki üdülésre, baráti vagy rokoni látogatásra, esetleg egészségügyi okokból utazik külföldre, tehát az üzleti célú utazásokat nem tekintik turizmusnak. Noha köztudomású, hogy az üzleti összejövetelek színhelyét nagyon is céltudatosan úgy választják ki, hogy a szabadidőt szórakozással lehessen eltölteni.

A definíció körüli vita elsősorban abból adódik, hogy a nemzetközi szervezetek csak egységes statisztika alapján értelmezhetik az egyes országok turizmusát, idegenforgalmát. Többek szerint a turistát tényleges tevékenysége, és nem utazásának célja

alapján kellene meghatározni, mert valamennyi turista nemzetközi határt lép át, saját valutáját idegen valutára váltja és a szállás valamely formáját igénybe veszi. Mindez igaz volt az 1970-es és 80-as években, de a közös valuta bevezetésével, már csak részben igaz Európára vonatkozóan.

A mai idegenforgalmi statisztikák alapvetően a ki- és belépésekre épülnek, ami nem a személyre, hanem az esetre vonatkozik, tehát egy személy fél tucat látogatását, 6 különböző eseményként, 6 turista érkezéseként veszik számba. Ezért az 1970-es években kísérletet tettek arra is, hogy a turistaforgalmat a határra való érkezés és a szállodába való bejelentkezés alapján vegyék figyelembe.

Ez a számbavételi gyakorlat azonban a tényleges turisták mintegy harmadát kizárta volna a statisztikából, ami senkinek sem volt érdeke. Többek szerint az idegenforgalom mint társadalmi jelenség alakulását ez alapján lehet a legpontosabban lemérni, míg mások azzal érvelnek, hogy a statisztika ez esetben a több szállodába bejelentkező turistát külön-külön érkezőként regisztrálja, tehát a pontatlanság ez esetben is fennáll.

4.5.2.2. Az idegenforgalom fejlődésének főbb szakaszai

Az idegenforgalom történetére csupán utalunk, érzékeltetve, hogy e tevékenység folyamatosan válik az ember társadalmi szükségletévé, mindenek előtt azzal, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés következtében egyre többen vesznek részt a szervezett szabadidő eltöltésben.

A *mediterrán kultúrában* a szabadidő eltöltésnek már az ókorban változatos formái alakultak ki. A görög városlakók többsége még a településen belül töltötte el szabadidejét, de a *római polgárok* (patriciusok) már a városon kívüli villákban, a városszerkezeten kívül épült fürdőkben pihentek, sőt a gazdag polgárok már Európa útjait járták. A római kori gyógyfürdők egy része pedig máig kedvelt üdülő és pihenőhely a kontinensen.

A kereskedelem és a közlekedés térbeli rendjének kialakítása már átgondolt birodalmi célokat szolgált, a rómaiak új utakat építettek, amelyek a kereskedelem, az állami posta-és hírszolgálat, valamint az általánosabb utasforgalom céljait szolgálták (SZTERMEN G.-NÉ 1963). A rómaiak mintegy 100 ezer km utat építettek, 200 ezer km-t pedig felújítottak a régi görög, perzsa, egyiptomi utak vonalán.

A rómaiak kedvelték a szelíd, lankás, folyók vagy patakok által szabdaljt tájat és kerülték a magashegységeket, ami abból is adódott, hogy kényelmes kocsikat használtak: voltak utazókocsik, amelyeket háló- és konyharésszel is elláttak. Általában 25-30 km-ként pihenőhelyeket építettek ki, előírt megállókat („positae mansinones”) létesítettek. (Innen ered a későbbi 'posta' fogalmunk.) Itt lovakat is lehetett váltani, s így akár 300 km-t is meg lehetett tenni egy nap alatt. Ez a rendszer nemcsak a kereskedelmet és hírszolgálatot bonyolította le, hanem lehetővé tette az egyéni célú utazást is. A gazdagok persze saját kocsijukon utaztak, szolgálkat vittek magukkal, szegényen volt szegényesen utazni. Egészében a korabeli emberben is benne volt a világlátás vágya, megcsodálni az ismert világot természeti szépségeit, városait, embereit.

A középkor vallási központjai fontos szerepet játszottak a társadalom térbeli mobilitásában. A különböző szerzetesrendek rendházai behálózták Európát, amelyek oktatási, művelődési és gazdálkodási szempontból is „innovációs” központok voltak. Nemcsak a feudális elit számára voltak nyitottak a rendházak, mert a különböző tanító rendek feladata a nép általános felemelése, térítése volt, ezt szolgálták a beszédes falfreskók, imák és énekek, amelyek az átlagember cselekvésével is összefüggésbe voltak.

A középkorban az egyházi ünnepekhez vásárok, játékok, szabadtéri előadások stb. is kötődtek, ezért a nagyobb egyházi központoknak jelentős vonzáskörzete alakult ki. Az egyház-igazgatási központok vagy nagyobb rendházak körül kialakult települések különleges jogállású településekké váltak, ami a feudális kötöttségekkel szemben a személyes szabadságot is jelentette.

KATUS L. (2000) szerint a 11-13. század egyik legjelentősebb jelensége volt a városok kialakulása, amelyek önálló kereskedő és kézműves közösségeikkel, mentalitásváltozással és sajátos jogállásaikkal alapvetően mások voltak, mint az ókori városok. Városok egy települést az emberek mentalitása és a lakóinak gondolkodása tesz (Szent Ágostint idézi a szerző). KATUS szerint az európai városok három földrajzi övezetben rendeződnek: a Földközi-tenger mentén sorakozó, az egykori római terület városai, amelyek megőrizték társadalmi kontinuitásukat is, a provincia területének egykori városait elpusztította ugyan a népvándorlás, de a kialakuló feudális államok az ókori térszerkezetre épültek, és a településhelyek kontinuitása megmaradt (Pannónia).

A városi szabadságjogok csábították a falusi feudális kötöttségekben élő embereket, mivel a városlakók éppen olyan különleges jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek, mint azok, akik a rendekhez csatlakoztak. A város és vidéke között jelentős népességmobilitás alakult ki, az egy napi járóföldön belül élők gyakran keresték fel a várost, amihez a „vásárnaptár” (heti és havi vásárok időpontjai) is igazodott. A harmadik városövezet az újkori felfedezések következtében a Hansa városok „vonalában” jelent meg.

A mai értelemben vett idegenforgalomra a nagy tömeget mozgó zarándoklatok emlékeztetnek. A 4. századtól kezdődően a keresztény vértanúk maradványait a katedrálisokból a templomokba helyezték, az ereklyekultusz kialakulása jelentős szerepet játszott a Szentföldre irányuló kereszties háborúk indításában is. A szent ereklyével rendelkező templomok köré szerveződtek a körmenetek, ahová zarándokutakat is szerveztek, ekkor alakult ki a zarándoktemplom típusa, amelyben az ereklyét tartalmazó szentélyt körüljárhatóvá tették. A nagy központokba megszervezett és ellenőrzött zarándokutak vezettek, s a 11-13. században már a szálláshelyek láncolata alakult ki és a forgalom lebonyolítására külön szerzetesrendek is alakultak (KATUS L. 2000).

A középkor legnagyobb tömeget vonzó központja a spanyolországi Santiago de Compostela és természetesen Róma volt, ahol a legtöbb vértanú sírja található. A pápák a zarándoklatok szervezett formáját teremtették meg az ún. „szent év” meghirdetésével. A feljegyzések szerint 1300-ban 2 millió hívő kereste fel Rómát, a zarándokok fogadására és ellátására a vendégfogadók mellett római családok ezrei rendezkedtek be. (A 15. században 1022 vendégfogadó működött Rómában!)

A zarándokutak száma tovább bővült a Mária-kultusz elterjedésével (Chartres, Aachen, Le Puy, Rocamadur stb.), amely Közép-Európában az újkorban teljesedett ki (Mariazell). A 19-20. században Mária megjelenési helyeire irányultak a zarándoklatok

és kapcsolódott ezekhez a hivatalos idegenforgalom (Lourdes, Medjugore stb.) nemzetközi idegenforgalmi központtá téve a kegyhelyeket. A zárandoklatok kielégítették sokak kalandvágyát is, a középkori ember éppoly kíváncsisággal kelt útra, mint a mai, ám minden bizonnyal több hittel gondolta, hogy az út lelkét gazdagítja és megtisztítja.

Amerika felfedezése alapvetően megváltoztatta az európai ember térszemléletét és érdeklődését a világgal szemben. Számos földrajzi felfedező írta le, mutatta be a többi kontinens tájait és a könyvnyomtatás elterjedésével egyre szélesebb rétegekhez juthattak el ezek az ismeretek. A 17-18. század utazóit még a felfedezés öröme és kíváncsisága hajtotta, élménybeszámolóik az európai udvarok kedvelt esti programjai voltak (pl. HUMBOLDT dél-amerikai úti beszámoló), amelyek felkeltették az érdeklődést az idegen tájak és emberek iránt.

Az utazások gazdag élménye megjelent az irodalomban (Goethe itáliai utazása), a zenében (Liszt, Dvořak, Respighi stb.) és a festészetben, amelynek segítségével a 19. századi romantika (Markó K.), majd a „plein air” a 19. század végén (Munkácsy, Paál – csupán hazai festőket említve) lakásokba, szalonokba vitte az idegen tájak szépségét. Mindez az idegenforgalom „szellemi előkészítését” jelentette a társadalomban, aminek hatása a gazdasági-társadalmi, s ezzel összefüggésben a közlekedés fejlődése ki is teljesíthetett a század második felétől.

Az 1850-es évektől kiépülnek Európa ma is ismert elegáns magashegységi szanatóriumai, gyógy- és egyéb fürdőhelyei, elsősorban a társadalmi elit igényei szerint. Ebben az időben Európa legnagyobb idegenforgalmi vonzással rendelkező országa Svájc az Alpok idealizált természeti élményt adó tájaival, amelyek megőrkítésére festőiskolák tucatjai alakultak Észak-Itáliában, Svájcban és Bajorországban, s a mesterek keze alól kikerült zsánereképek elárasztották Közép-Európa polgárlakásait. Az Alpokban felépültek az első menedékházak, szállók és vendéglők, amelyeket már a városi átlagpolgár is felkereshetett, s ebből alakult ki a turizmus fogalma is.

A 19. század végén a gyógyfürdők vették át a vezető turisztikai szerepet. Ekkor épültek ki az Osztrák-Magyar Monarchia kedvelt üdülőhelyei is (Baden, Karlsbad, Herkulesfürdő, Pöstyén, Hévíz stb.), hogy csak azokat említsük, amelyek az irodalomból, vagy az operett világából váltak általánosan ismertté a 20. század elején.

A tömeges idegenforgalom, amelyben már megjelent a piac, a vasútépítkezés kiteljesedésével és a kötelező üdülési szabadság kiharcolásával kezdődik, amikor már a városi középréteg, sőt a munkásság is rendelkezik nyári szabadsággal, amelyet a tengerpartokon (Anglia, Francia- és Olaszország tengerpartjain, Észak-Németországban) vagy a hegyvidéken, ill. a városkörnyéki pihenőhelyeken tölt el. (Hazai viszonyaink között ekkor kezd fellendülni a Balaton – főként Siófok és Balatonfüred – fürdőforgalma.)

A 8 óra munkaidő és a kötelező szabadság az első világháborút követően jelenik az európai országokban, a társadalombiztosítást fokozatosan kiterjesztik a betegségmegelőzés, ill. a rehabilitáció területére is, a reálbér fokozatos emelkedése pedig egyre nagyobb tömegek számára teszi lehetővé a szabadság lakóhelyen kívüli eltöltését.

A személyautó általános elterjedése a második világháború utáni Európában erőteljesen individualizálja az idegenforgalmat, s egyre differenciáltabb igények jelennek meg a nemzetközi turizmusban, amely egyes országokban a nemzetgazdaság jelentős, esetenként meghatározó ágazatává válik.

4.5.2.3 Az idegenforgalom szociálgeográfiai szempontból

A fentiekből következik, hogy az idegenforgalom olyan összetett térbeli társadalmi jelenség, amellyel különböző tudományágaknak célszerű foglalkozni, mert kölcsönkapcsolata a természeti, gazdasági és társadalmi térrel tudományosan értelmezhető. Ezért a földrajzon belül az idegenforgalom kérdésköre a 20. században önálló diszciplínává vált.

A szociálgeográfia szempontjából az *idegenforgalom az emberi lét egyik alapfunkciója, mert az üdülés, az idegenforgalom a szabadidős tevékenység egyik formája, lehetséges módja*. Mivel e tevékenység csak a 20. század fordulóját követően vált tömegessé, és táji, települési konzekvenciái is csak ekkor jelentek meg, ezért a földrajz elméleti szempontból viszonylag későn fordult e funkció kutatása felé.

Ezen időszak szakirodalmáról SAMOLEWITZ⁸⁷ adott jó összefoglaló áttekintést, s állapította meg, hogy a funkció kutatása nem épült be a földrajz rendszerébe és az idegenforgalommal csak egy-egy táj vagy település leírása kapcsán véletlenszerűen foglalkoztak. Bár az is tény, hogy POSER⁸⁸ már idegenforgalom-földrajzoként definiálta azt a kutatást, ill. témát, amely a szabadidő-eltöltés szervezett formáival foglalkozott.

A kezdeti tanulmányok főként a kultúrtáj leírására épültek, s főként a statisztikai adatokkal mutatták be a jelenséget, így POSER is arra a kölcsönkapcsolatra irányította a figyelmet, ami az ember-táj-funkció hármasság összefüggésében kialakult. Az üdülés és idegenforgalom funkcionális rendszere mint különleges kultúrtáj jelenik meg írásaiban az agrár- és ipari tájak mellett. Még a második világháború utáni német kutatás is főként POSER koncepciójából indult ki, a táj, a település fizionómiájának sajátosságát vette alapul az üdülés és idegenforgalom területi különbségeinek elhatárolásában (tenger- és tóparti, hegyvidéki, falusi stb. üdülőterületek).

Azzal, hogy a szabadidő-eltöltés társadalmi méretővé vált és az individuális és szervezett szabadidő-eltöltési formákra differenciált funkcionális rendszer épült, kialakult a társadalmi tevékenység csoportspecifikus jellege is, amely térben és időben felismerhetővé vált. Az új funkció különböző típusait – kül- és belföldi idegenforgalom, üdülés, hétvégi turizmus stb. –, s a jelenség egészét már nem lehetett egyetlen, addig ismert fogalommal definiálni. Ezért *a szociálgeográfia e tevékenységet az ember a szabadidő-magatartása megnyilvánulási formáiként értelmezi, amelyek funkcionális rendszert hoznak létre*. A szociálgeográfia egyes képviselői (RUPPERT, K.–MAIER, J)⁸⁹ a szabadidő-magatartás földrajzáról beszélnek, amelynek *célja e társadalmi alapfunkció területi rendszerének megismerése, s abban a csoportspecifikus sajátosságok feltárása*.

A szabadidő-aktivitás rendkívül sokféle, ezért e tevékenységhez kapcsolódó szolgáltató intézmények vertikális és horizontális szerkezete nagyon különböző. Ezért a geográfus számára többféle lehetőség kínálkozik a szabadidő-magatartás területi formáinak meghatározására és elhatárolására.

Általában a jövedelem, a társadalmi szerkezet, az urbanizáltsági fok, a lehetőségtől való távolság, a célterület infrastruktúrája, a divat és presztízs stb. tényezőket szokás figyelembe venni, s ezek területi összefüggése alapján különböztetnek meg területi típusokat.

A fenti tényezők tér- és időbeli kapcsolata alapján a szabadidő-magatartásnak 3 fő területi típusát szokás elhatárolni:

- a) szabadidő-magatartás a lakótelepülésen, ill. lakáson belül („Musse”),
- b) a városközeli üdülő- és pihenőterületek használata (helyhez kötött szabadidő-lakások típusai),
- c) az idegenforgalmi jellegű területek igénybevétele (a mobil szabadidő-lakások és az idegenforgalom új formái).

E három területtípuson belül további differenciálásra van lehetőség, pl. a természeti vagy kulturális adottságok alapján, a tulajdonok csoportspecifikus megoszlása, vagy az infrastruktúra jellege szerint. Ezen szempontok alapján készültek az 1960-as évek kutatásai Európa nagy üdülőterületeiről – Alpok, tengerparti üdülőterületek, gyógyhelyek stb. –, és csak az 1970-es években kezdtek foglalkozni a városkörnyéki üdülő- és pihenővezetek szociálgeográfiai jelenségeivel.

Az utóbbi időszakban mind több figyelem fordult a városi turizmus hatásainak elemzésére, különösen a funkcionális rendszer átalakulása (city-képződés, kiskereskedelmi hálózat és áruszerkezet, közlekedés stb.) és az idegenforgalom közötti összefüggés kutatása vált kedveltté. A városi turizmussal összefonódva megjelent az egyéni és szervezett bűnözés (illegális pénzváltó, zsebtolvajlás, fekete taxizás és szolgáltatás, autópálya stb.) térbeli elterjedésének elemzése (MICHALKÓ G. 1999), valamint a város idegenforgalmi vonzerejének feltérképezése a látogatás idő- és térbeli alakulása alapján (28., 29. ábra).

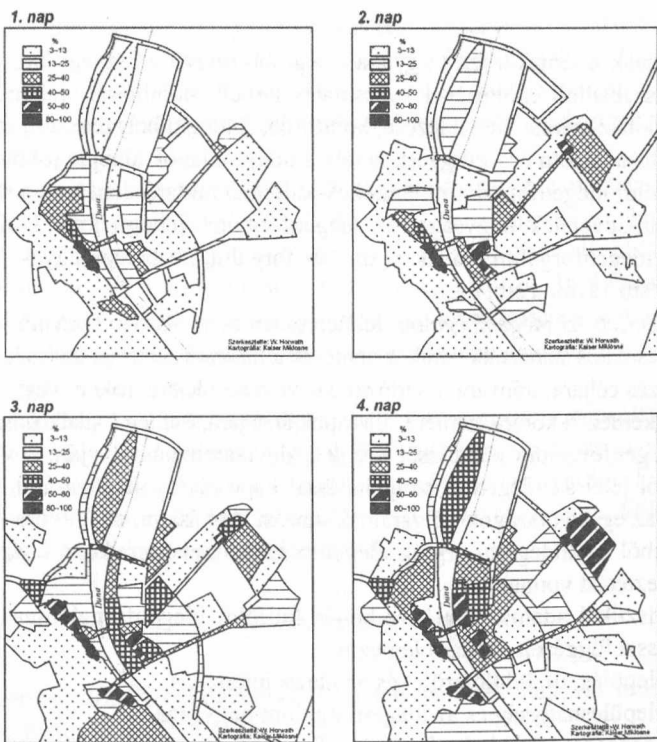
Az idegenforgalom földrajza tárgykörében egyre több tanulmány jelenik meg a falusi turizmusról, amely a második világháborút követően, az európai integráció fel erősödésével teljesedett ki. Az első évtizedekben az alpi övezetet érintette, majd áttért a mediterrán területek falusi térségére. Magyarországon az 1980-as évektől vált szervezettebbé a falusi turizmus fejlesztése, amikor a magánvállalkozás szabadabbá vált, s teljesedett ki 1990 után, noha a két világháború között sem volt ismeretlen (városi gyerekek szervezett falusi üdültetése) ez a pihenési forma.

4.5.2.4. Az idegenforgalom statisztikai értelmezése

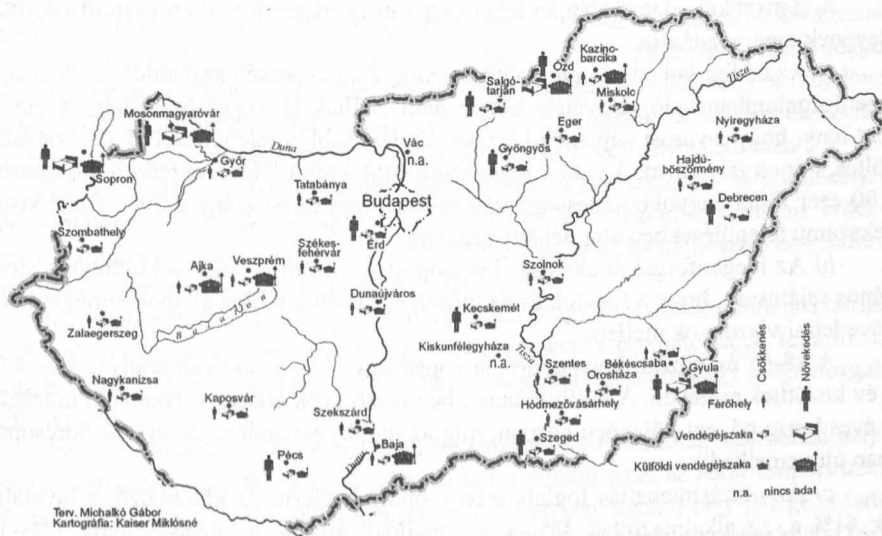
Amíg a 20. század első felében a geográfia az idegenforgalom sajátosságait elsősorban a táji konzekvenciák alapján írta le, s ahhoz kapcsolta a statisztikai leírást, jelezvén az idegenforgalom dimenzióját, addig a század második felében a statisztikai módszerek kerületek előtérbe. Ezek az információk már nem tájakra, hanem az idegenforgalommal rendelkező településekre vonatkoztak és ezzel a jelenség regionális szempontjai kerültek előtérbe.

A statisztikai adatok alapján lehetőség nyílt a belföldi és nemzetközi idegenforgalom elkülönítésére, méretének, irányának és céljának felmérésére:

- a) *A belföldi idegenforgalom* felmérése alapvetően a szállásstatisztikára épül, a forgalmat a szálláshelyek minősége (hotel, vendégház, penzió, kemping stb.) és forgalma alapján sorolják típusokba. A belföldi idegenforgalmon belül tárgyalják a város közeli szabadidő eltöltés formáit, amit a forgalom iránya, időbeli eloszlása és mérete alapján jellemeznek. Sok esetben kérdőíves felméréssel és forgalomszámlálással kapott információk alapján írják le a jelenséget, ill. annak hatásait a célterületet illetően.

28. ábra. Budapest látogatottságának időbeli változása külföldi csoportoktól nyert adatok alapján (szerk. HORVATH, W.).

29. ábra. A fontosabb vidéki kereskedelmi szálláshelyek kapacitásának és vendégforgalmának változása 1990-1995 között (szerk. MICHALKÓ G.)

Ugyancsak e témakörben tárgyalja a legtöbb szerző a hétféle ház- és üdülőház-tulajdonosok szabadidő eltöltésével kapcsolatos térbeli mobilitását, valamint a tulajdon típusa (az üdülőház mérete, berendezése, komfortja, földrajzi helyzete stb.) és a tulajdonos társadalmi státusa közötti összefüggést, amely a tulajdonlapok alapján jól megragadható.

A belföldi idegenforgalom méretének jellemző mutatói lehetnek a szolgáltatással összefüggő adóbevételek nagysága, az idegenforgalmi jellegű áruk (ajándéktárgyak) forgalma, az idegenforgalmi irodák száma és forgalma, a belépőjegyek (kiállításokra, múzeumokra stb.) száma stb.

b) A nemzetközi idegenforgalom felmérésében meghatározó szerepet játszik a határ-átlépéssel kapcsolatos statisztika, amikor nemcsak a határátlépést regisztrálják, hanem rákérdeznek az utazás céljára, irányára, a tartózkodás várható idejére, rokoni vagy baráti kapcsolatokra, a megkérdezett korára, nemére, állampolgárságára, esetleg foglalkozására stb.

Az idegenforgalom alakulását mérik a devizamozgás alapján, a valutabeváltók forgalma is jól jelzi az idegenek szolgáltatással kapcsolatos magatartását. E felmérések rávilágítanak az egyes országok polgárainak utazási szokásaira, elvárásaira a célországgal szemben, amiből a vendéglátó ország idegenforgalommal foglalkozó intézményei megfelelő következtetést vonnak le.

A statisztikai adatok alapján a bel-és külföldi idegenforgalomnak általában az alábbi főbb összefüggéseit szokás elemezni:

- a) a település, ill. üdülőtérület és az utazásintenzitás,
- b) a településnagyság és az idegenforgalom nagysága,
- c) az idegenforgalmi hely típusa és a forgalom nagysága,
- d) az idegenforgalomban résztvevők korösszetétele, foglalkozása, jövedelmi viszonyai, tartózkodási ideje, a használt közlekedési eszköz, igénybevett szolgáltatások.

A statisztikai adatok alapján lehetőség van az idegenforgalom csoportspecifikus jellegének megragadására:

a) Az eddigi kutatások a településnagyság és a népesség szabadidő aktivitása, az idegenforgalomban való részvétele között nem találtak lényeges összefüggést. Az viszont tény, hogy a városi népesség körében általánosabb a településen kívüli szabadidő eltöltés, mint a falvakban. Az aktív népességnek több mint fele vesz részt a turizmusban a 100 ezer főnél nagyobb népességű városokban, míg ez az arány a 2000 főnél kisebb lélekszámú településekben alig néhány százalék.

b) Az idegenforgalmi aktivitás korcsoportok szerint is nagyon különböző, de általános sajátosság, hogy a fiatalok és az idősek esetében a fizikai állapot is meghatározó a jövedelmi viszonyok mellett.

A 18-65 év közötti korcsoportban éppen úgy 39% az aktívak aránya, mint a 14-18 év közöttiek esetében. A külföldi utazásban résztvevők aránya valamennyi országban 25 éves korig nő, ezt követően stagnál, míg az utóbbi évtizedben az idősek korcsoportjában újra emelkedik.

c) Az utazásintenzitás foglalkozási csoportok szerint is különböző: a hivatalnokok 61%-a, az alkalmazottak 48%-a, az önállóak 40%-a, a háziasszonyok 37%-a, a munkások 28%-a, az agrárfoglalkoztatottaknak viszont csak 4%-a vett részt az idegenforgalomban egy 1970-es években végzett német felmérés szerint. Ezek az arányok a

gazdasági helyzet változásával, a külpolitikai helyzet alakulásával módosultak ugyan az 1980-as években, de az egyes foglalkozási csoportok idegenforgalmi magatartása közötti különbség alig változott. Valamivel nőtt a munkások utazásintenzitása, amit azzal magyaráznak, hogy az iparszerkezet átalakulásával emelkedett a képzettségi szint, s nőtték a bérek is.

d) Az utazás tartama és az üdülési idő megválasztása szintén csoportspecifikus jelenség. Az iskoláskorú gyermekkel rendelkező családok utazása az iskolai szünetekre koncentrálódik, ezért Németország „Land”-jai eltérő időpontokban, lépcsőzetesen rendelik el az iskolai szünetet. Ennek ellenére a szabadságra utazók 36-40%-a augusztusban, 20-25%-a júliusban veszi ki szabadságát. A nyugdíjasok körében kedvelt az elő- és az utószezon, nemcsak az alacsonyabb árak, hanem a kisebb zsúfoltság és az általában kellemesebb időjárási viszonyok miatt is.

e) A közlekedési eszközök megválasztása is mutatott csoportspecifikus sajátosságokat az 1970-es évek felméréseiben: a külföldi turizmusban résztvevők 55-60%-a használta a személygépkocsit, 31%-a a vonatot, míg 6% utazott repülővel. Az 1980-as években csökkent a vonatot, és nőtt a repülőt igénybevevők aránya, különösképpen azzal, hogy divatosá váltak a távol-keleti utazások.

4.5.2.5. Módszertani összegzés

Az idegenforgalom szociálgeográfiai kutatásában két alapvető módszer egyértelműen elkülöníthető:

a) *A szociálemirikus módszer* elsősorban akkor alkalmazzák, ha valamely jelenség csoportspecifikus sajátosságait kívánják feltárni, vagy valamely csoport szabadidőmagatartásának megismerése a cél. E módszer alkalmazása akkor is hatásos, ha egy-egy idegenforgalmi hely vagy intézmény csoportspecifikus működésére vagyunk kíváncsiak.

A kérdőíves felmérés és interjúk mellett a *térképezés* is általános. A városi idegenforgalom kapcsán a sétáló utcák funkcionális tértagozódását, az intézmények tulajdonosi hátterét, azok alapterületét, berendezését, forgalmát, a látogatók társadalmi összetételét stb. „térképezik” fel, amelynek során a kombinált módszert célszerű alkalmazni.

Az így nyert információt egybevetik a hivatalos statisztikával és értelmezik az idegenforgalom lokális sajátosságait. Az eredményt az idegenforgalomban érdekelt csoportok (önkormányzat, vállalkozók, idegenforgalom, településfejlesztés és-rendezés, környezet-és polgári védelem stb.) tudják hasznosítani.

b) *A statisztikai módszer* a regionális léptékű feldolgozásokban általános, amikor indikátorok segítségével lehet a jelenségek csoportspecifikus sajátosságát feltárni. Ebben az esetben az adatok településre, valamely igazgatási egységre vagy idegenforgalmi telephelyre vonatkoztathatóak.

Az idegenforgalmi hely látogatóinak összetétele (hazai, külföldi, származási hely és település, város lakó vagy falusi lakos) alapján következtetni lehet az adott csoport utazási motivációira (üdülés, pihenés, kultúra, sport stb.). Az idegenforgalmi hely jellege, a tartózkodás időtartama, a látogatottság nagysága, a hely vonzásterületének nagysága között összefüggés van, ami alapján az idegenforgalmi hely lokális, regionális jelentősége felmérhető.

BERNECKER (1962)⁹⁰ elsőként különböztetett meg olyan indikátorokat, amelyek alapján a gyógy-idegenforgalmi helyek jellemezhetők. Ezek a következők:

- az utazásban résztvevők száma, valamint jellege (csoportos vagy egyéni),
- hosszú idejű vagy hétvégi tartózkodásra alkalmas gyógyhely; évszakhoz kötött (nyári, téli stb.), ill. nem kötött,
- közlekedési eszköz alapján autóval, autóbusszal, vasúttal, vagy hajóval van kapcsolatban,
- külföldi vagy belföldi a látogatók többsége,
- a gyógy-idegenforgalmi hely szállástípusa döntően hotel, társadalombiztosításhoz kapcsolódó szállás, panzió, kemping stb.

A gazdaságföldrajz idegenforgalommal kapcsolatos elemzései elsődlegesen a statisztikai adatbázisra épülnek, mert a jelenséget az emberi magatartástól elvonatkoztatva vizsgálják. A szociálgeográfia viszont az emberi magatartás regionális különbségei, s annak gazdasági-társadalmi indítékai alapján keresi a turizmusban lévő sajátosságokat, regionális különbségeket.

4.5.3. A szabadidő-eltöltés és a turizmus konfliktusai

A növekvő szabadidővel és a turizmus társadalmi méretűvé válásával több olyan társadalmi probléma kerül előtérbe, amelyek már veszélyeztetik a történetileg kialakult társadalmi környezet egyensúlyát.

Ha a funkcionális tér hármasszoros dimenziójára gondolunk, akkor az alábbi konfliktusok jelentek meg az elmúlt évtizedekben, amelyek egy részével már a szakirodalom is foglalkozik:

a) *A természet ökológiai egyensúlyának lokális krízisei*, ami általában a tér túlzott igénybevételeiből adódik. Példák:

– A városközeli pihenőterületek túlzott beépítése, aminek következtében a városok „feléli” a település zöldövezetét, veszélyeztetve saját természetes életterét. Az elmúlt 50 év alatt a Budapest-környéki települések zöldterületének (mező-és erdőgazdaság) közel negyede beépült és mintegy 40%-a veszélyeztetett.

– A nagyvárosi népesség „lumpenizálódása”, a polgári értékszemplélet devalválódása következtében általánossá vált a közparkok rongálása, a falfirkálás, az épített környezet értékeinek (szobrok, emlékhelyek, temetők stb.) kulturális értékének semmi bevétele, a városon kívüli illegális személtlerakás, ami nemcsak a közmorál általános süllyedését jelzi, hanem azt is, hogy az ember növekvő szabadidejével párhuzamosan nem nőtt a szabadidő-felhasználásával összefüggő társadalmi kínálat.

– A természetes vizek minősége (Balaton, a Duna fürdőhelyei, tavak és Európa tengerpartjai), ill. azok természeti környezete fokozatosan romlik a megállíthatatlannak tűnő, turizmust szolgáló, egyéni és intézményi (vállalkozói) terület-igénybevétel következtében. A kultúrtájba nem illő, az individuális igényt kiszolgáló, gyakran szakszerűtlen beépítés általános környezetdegradálódást eredményez, ami rombolja az adott hely turisztikai attraktivitását.

b) *A gazdasági érdekkülönbségek felerősödése* ugyancsak több rétegű:

– Az állami, önkormányzati és vállalkozói érdekcsoportok között nőtt az ellentét az idegenforgalmi helyek hasznosításával kapcsolatban. Az államot a hosszú távú, az önkormányzatot középtávú, a vállalkozót pedig rövidtávú gazdasági érdekek vezérik, amelyben a helyi lakosság, a tőke hiányában, alig tud részt venni.

– A kül- és belföldi vállalkozások eltérő versenyhelyzetben vannak, s hiányzik a hazai vállalkozók közötti esélyegyenlőség is. Ez utóbbi esetben különösen a vidéki vállalkozó vannak hátrányos helyzetben.

– A gazdasági szabályozók vagy adózás rugalmatlan, nem számol e gazdasági tevékenységek idényjellegével, érzékenységével a gazdasági vagy politikai változásokat illetően.

c) *Társadalmi konfliktusok jelentkezése:*

– Az idegenforgalommal összefüggésben felerősödően van a városkörnyéki pihenőterületeken a helybeli lakosság és a hétvégi házak, üdülőtulajdonosok közötti ellentét, mert az utóbbi területek könnyebben kapják meg az infrastruktúrát (út, csatornázás stb.), mint a régi településrészek.

– A konfliktusban szerepet játszik a látható jövedelmi különbség, a másfajta életmód és az eltérő szokások.

– A külföldi bérlők vagy ingatlantulajdonosok megjelenése további érdekkülönbségeket indikál. Mindezek racionális helyi politika esetén (kedvező adóztatás, munkalehetőségek teremtése, a helyi lakosság érdekelté tétele a fejlesztésekben stb.) csökkenthetik a lehetséges ellentéteket.

– Az üdülő- és pihenőterületen általában elszaporodnak a városi jellegű deviáns jelenségek is (fekete árusok, alkalmi munkások, betörések, lopások stb.), ami tovább ingerli a helyi lakosságot („Eddig ilyen itt nem fordult elő!”).

– A városi turizmussal összefüggésben megjelennek a speciális bűnözési formák (pénzváltás feketén, szervezett prostitúció, kábítószererezés, zsebtolvajlás, autólopás és fosztogatás, alkoholizmus stb.), ami speciális védelmi és egészségügyi csoportok fenntartását kényszeríti ki (pl. polgárőrség).

– A nemzetközi turizmussal együtt járó migráció, és az ahhoz tapadó illegális vándorlás már nemzetközi együttműködést tesz szükségessé. Az ezzel kapcsolatos kutatás megkönnyíti e jelenségek szétválasztását, értelmezést és kezelését.

4.6. Közlekedés és kommunikáció

A közlekedés és kommunikáció a funkcionális térszerkezet működésének feltételrendszere, amelynek fenntartása alapvető társadalmi érdek, mert az anyagi és szellemi javak cseréjét biztosítja az alapfunkciók között. E funkció egészével kapcsolatban kevésbé lehet olyan éles térbeli csoportspecifikus összefüggéseket kimutatni, mint pl. a lakás vagy szabadidő-eltöltés esetében, mert

– a közlekedés és kommunikáció alapvetően ossztársadalmi irányítás és érdekek szerint működik, s

— feladata az alapfunkciók tér- és időkapcsolatának optimális működtetése.

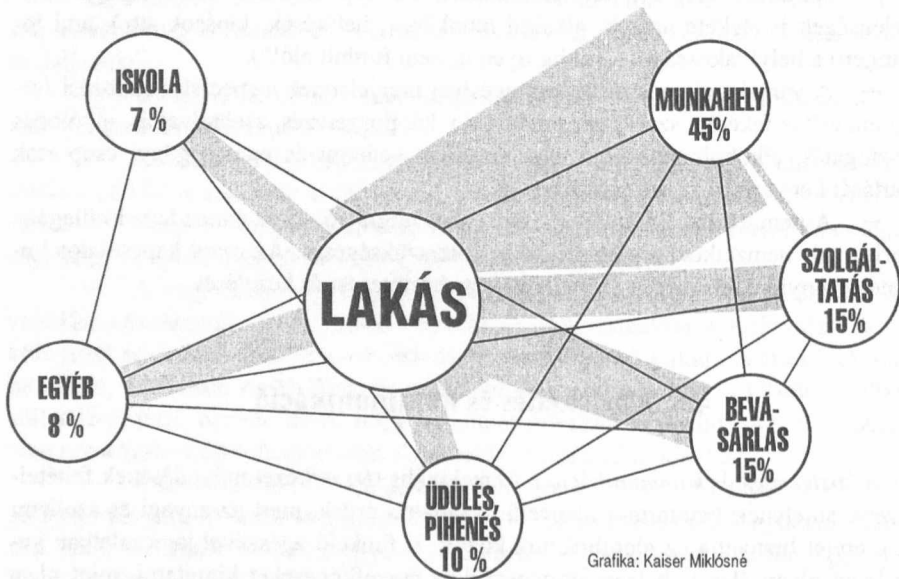
Mindez nem jelenti azt, hogy nincsenek csoportspecifikus vonásai pl. a személyi közlekedésben, az innováció terjedésének sebességében vagy a funkció működéséhez kapcsolódó érdekekben (TINER T. 1986).

A közlekedés és kommunikáció *minősége* a gazdasági-társadalmi fejlettség, míg *térbeli rendje* a funkcionális térszerkezet differenciáltságával mutat összefüggést.

A szociálgeográfia és ezen belül az alkalmazott irányzat a funkció azon elemeivel foglalkozik elsődlegesen, amelyekhez a személyek, csoportok, sajátos térbeli mozgásszokásai, érdekei kapcsolódnak. Ebből következik, hogy hosszú ideig a személyközlekedés vizsgálata állt a középpontban, és kísérletet tettek egy-egy társadalmi csoport napi, ill. meghatározott időn belüli térbeli mozgásának modellbe foglalására, mint ahogy azt KESSEL⁹¹ tette (30. ábra).

4.6.1. A közlekedés

A személyközlekedéssel foglalkozó témák sokasága a szociálgeográfiának abból a megközelítési módjából következik, hogy a funkcionális teret „emberi aktivitási” térként értelmezi. Amíg az alapfunkciók telephely-szerkezetének kialakulása során szükségszerű térbeli kapcsolatok jönnek létre, addig a szubjektumnak van választási lehetősége, döntési szabadsága, térbeli mozgása idejének, irányának és módjának megválasztásában. Nyilvánvaló, hogy a döntési szabadság az egyes alapfunkciókkal kap-

30. ábra. A lakás és az alapfunkciók térkapcsolata az utazási gyakoriság alapján (szerk. KESSEL, P.)

csolatban nagyon különböző; a munkahelyre, iskolába stb. való utazás időpontjának, esetleg módjának megválasztása erősen eltér pl. a hétfégi pihenés utazási szokásaitól.

Azzal, hogy a szociálgeográfia a közlekedést a funkcionális rendszer részének tekinti, feltételezi, hogy a társadalmi hatások következtében e funkciónak is kialakulnak csoportspecifikus sajátosságai, s ezzel a közlekedés és az ember kapcsolatának közvetlen területei kerülnek előtérbe. A közlekedésföldrajznak ezt az új irányzatát MULLER, P. O. (1976) nevezi először *szociál-közlekedésföldrajznak* („social transport geography”). Az új szemléletű feldolgozások eredményeit TINER T. (1986) foglalta össze, s vázolta fel azokat a kutatási lehetőségeket, amelyekkel a közlekedés emberi összefüggései pontosan értelmezhetőek.

Ha ugyanis a közlekedési rendszert nem csupán a hálózaton végbemenő folyamatok vagy a különböző távolságfajták (fizikai, időbeni, gazdasági stb.) változása felől szemléljük, hanem azokra az utazókra is figyelünk, akik a különböző eljutási módok között döntenek, akkor a forgalomról egészen más képet kapunk. Ily módon a szociál-közlekedésföldrajz a szociológiai és társadalompszichológiai szemlélettel egészíti ki a korábbi egyszerű, tisztán mennyiségi szempontú forgalomelemzést.

A közlekedő ember térbeli viselkedése nagyon különböző, mert az ezzel kapcsolatos döntéseit nem csupán a közlekedési infrastruktúra „kínálata” motiválja, hanem olyan pszichológiai tényezők is, amelyek kívül állnak a funkción. A közlekedéstervezés szempontjából ezek nehezen kiszámíthatóak, de az ember e funkcióval összefüggő döntési mechanizmusa megismerhető, s ezért az elvárható cselekvés is többé-kevésbé előre jelezhető. Az e témához kapcsolódó kutatás főként mikroszintű, s módszereiben alapvetően eltér a makroszintű közlekedési földrajzi elemzésektől.

Ha a közlekedésföldrajz érdeklődik a hálózat igénybevételének, a közlekedési eszközök használatának, a közlekedési lehetőségek javulásának (ill. romlásának) területi átalakulása, és ezzel összefüggésben az emberi magatartás megváltozása iránt, akkor a szociál-közlekedésföldrajz elemzései az alábbi típusokban csoportosíthatók:

- észlelési tanulmányok,
- mobilitási elemzések,
- a társadalom közlekedési magatartásával foglalkozó munkák.

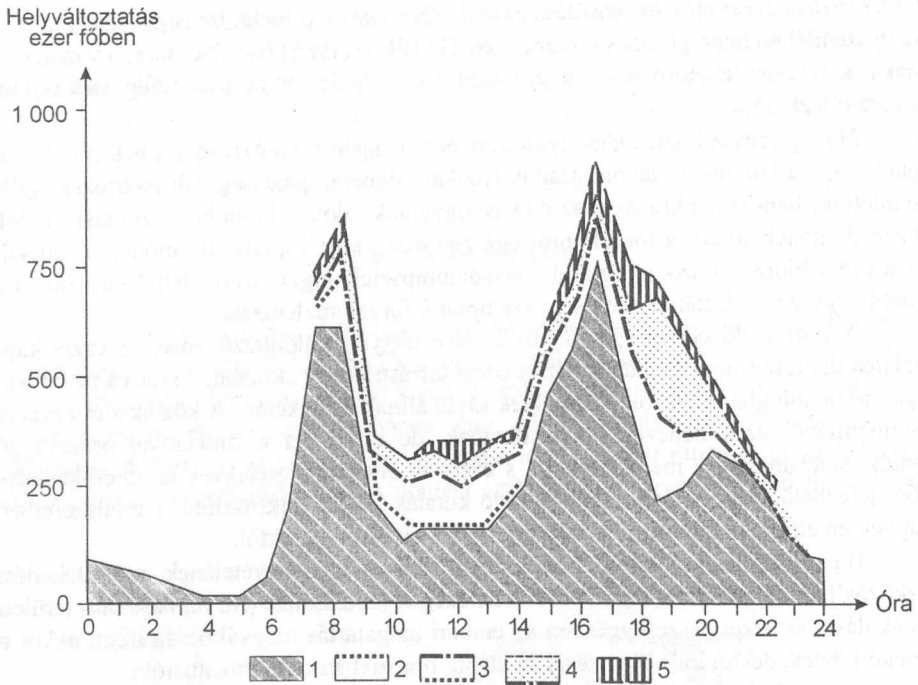
Ezek a különböző jellegű vizsgálatok természetesen kiegészítik egymást, hiszen tartalmi szempontból különbözőek, s egymásra épülnek.

Az észleléssel kapcsolatos tanulmányok („perception studies”) révén olyan térbeli mozgási modell készül, amely viszonylag kis számú adatot használ, de jól tükrözteti az egyén, ill. csoport közlekedési magatartását.

Ezek a behaviourista tanulmányok a fizikai világ hatásaival kapcsolatos érzelmek észlelését rögzítik és elemzik, tehát az ember szubjektív és szelektív „értékelésére” kíváncsiak, amelyet a környezetből érkező információk alapján végeznek. A valóság és a valóság érzékelésének különbözőségében már felismerhetőek olyan csoportspecifikus sajátosságok, amelyek azután a közlekedéssel kapcsolatos döntési folyamatban is szerepet játszanak.

A mobilitási tanulmányok az észleléssel kapcsolatos kutatások eredményeire épülnek és a társadalmi csoportok konkrét, speciális célú utazásait elemzik; munkába járás, bevásárlás, rokonlátogatás, sport és vallási célú (búcsújáró helyek) utazás. Csupán

e felsorolás alapján is érzékelhető, hogy ezen utazások iránya vagy tömege egyetlen mobilitási modellben nem összegezhető. Különösen nem, ha csupán a közlekedési eszközök felől közelítünk a kérdéshez és csupán a tömegközlekedési eszközöket (vasút, autóbusz, földalatti stb.) vagy éppen az autózást tekintjük a térbeli mobilitás „megszerzőjének” (31. ábra).

31. ábra. A városi népesség közlekedési időmodellje (LICHTENBERGER, E. 1986 alapján szerk. BERÉNYI I.) – 1 = a munkavégzéssel; 2 = az iskolába járással; 3 = a kereskedelemmel és üzleti tevékenységgel összefüggő utazások; 4 = szabadidős közlekedés; 5 = egyéb célú utazások

A társadalmi magatartással foglalkozó tanulmányok célja a lakosság közlekedési innovációval kapcsolatos reakcióinak felmérése. Közismert, hogy a vasútvonal építése vagy éppen a megszüntetése, hidak létesítése, új autópálya-nyomvonalak kijelölése és megvalósítása milyen ellentétes indulatokat képes kiváltani.

A társadalmi konfliktusok a létesítmények potenciális használói és nem használói között alakulnak ki, bár gyakran a használók sem egységesek, mert akik közel laknak a leendő létesítményhez (pl. autópályához), azok forgalmi szempontból kedvező helyzetbe kerülnek ugyan, de a megnőtt forgalommal járó negatív hatásokat is el kell viselniük.

A közlekedési körülmények megváltozása kedvező vagy kedvezőtlen helyzetbe hozhatja a funkcionális rendszer többi elemét is, megváltoztathatja a kialakult tér- és

időkapcsolatok rendszerét, ami szintén kiválthatja a funkciót igénybe vevő csoportok helyeslését vagy éppen ellenkezését.

Ezek a tanulmánytípusok tehát a közlekedés mint alapfunkció és a lokális társadalom magatartásának összefüggéseit elemzik. Ez a problémakör persze megközelíthető a funkcionális rendszerek oldaláról is, pl. az alábbiak szerint:

- településen belüli térkapcsolatok,
- település és környéke közötti kapcsolatok,
- települések közötti kapcsolatok (a központrendszerhez kötődőek), valamint
- interregionális közlekedési kapcsolatok.

A településen belüli térkapcsolatok esetében az „észlelési” és „mobilitási” elemzéseket alkalmazhatjuk jó eredménnyel. Az utóbbira jó példa TINER⁹² Budapest funkcionális rendszerének átalakulása, a közlekedés és a társadalmi térszerkezet közötti összefüggésekre vonatkozó elemzése. Már ebben az esetben is meg lehet állapítani az egyes közlekedési módok csoportspecifikus jellegét.

A város és városkörnyék viszonylatában a mobilitással foglalkozó tanulmányok kerülnek előtérbe, hiszen a lakó- és munkahely térkapcsolatának elemzése elsősorban szociálgeográfiai megközelítést igényel (SCHAFFER, F. 1986). Ha a város és városkörnyék településállományát a központrendszer hierarchiája szempontjából vizsgáljuk, akkor is a szociál-közlekedésföldrajzi felfogás visz közelebb a differenciált társadalmi térkapcsolatok megismeréséhez.

A települések közötti térkapcsolat egyrészt felfogható a településhierarchia alapján, amikor a közlekedés célja a központi funkciók elérhetőségének biztosítása. A tömegközlekedés fenntartásának, fejlesztésének évtizedeken át az volt az egyetlen célja, hogy ennek a társadalmi léptékű elvárásnak megfeleljen. Ugyanakkor ez idézte elő a kistérségi belső kapcsolatok szétesését, a településszomszédságra építkező racionális funkciómegosztás eltűnését (BERÉNYI I.–TINER T. 1988).

Másrészt a szociál-közlekedésföldrajz éppen e „horizontális” térkapcsolatokban rejltő lehetőségek feltárására alkalmas, mert módszerei lehetővé teszik az individuális kapcsolatok (családi, baráti, lokális szolgáltató-ellátó hálózat stb.) területi rendszerének feltárását.

Az interregionális térkapcsolatok feltárására a klasszikus közlekedésföldrajz, ill. annak regionális szemléletű irányzata (ERDŐSI F. 1996) a hivatott, amelyben inkább a makroökonómiai és társadalmi folyamatok vannak jelen, mint a lokális sajátosságok. Ugyanakkor a regionális különbségek háttérben felismerhetőek a közlekedésföldrajzi szempontból hátrányos helyzetbe került társadalmi csoportok, ill. települések.

4.6.2. A kommunikáció

Az utóbbi időben mind sokoldalúbban foglalkozik a szociálgeográfia a *kommunikáció*, az információáramlás módjával. Az *audio* (rádió, hanglezem, magnetofon, URH, telefon) és az *audiovizuális* technikák (televízió, video, videotelex, a komputer-technika stb.) általánossá válása oly mértékben felgyorsította az információáramlást, hogy mind jelentősebb szerepet játszik az egyéni és csoportdöntések kialakításában (GRÄF, P. 1988).

A kommunikációs rendszerbe való bekapcsolódás és különböző rendszereinek igénybevétele sajátos térbeli aktivitást eredményez, amely azután kihatással van más funkciók igénybevételére is (pl. kiskereskedelem, szolgáltatás; közművelődési magatartás, közösségi-társasági kapcsolatok stb.).

ERDŐSI F. (1991) *információs és kommunikációs (I+K) rendszernek* nevezi azokat a technikákat, amelyek a hagyományos közlekedési és kommunikációs eszközökkel szemben nagyobb sebességgel képesek továbbítani az információt. A rendszer működésének technikájából következik, hogy képes „legyőzni a földrajzi elszigeteltségből és távolságból adódó feszültségeket”.

A szerző a közlekedést és az információátadás különböző formáit végül is egységnek, a „kommunikáció” más-más technikai rendszerének tekinti. Az információs és kommunikációs technikákra alapozott új gazdasági-társadalmi fejlődési szakaszban az információk birtoklása és átadása, azaz a „szellemi tőke” biztosítja a versenyképességet, s jelenti a döntési pozíciót a gazdasági-társadalmi mechanizmusban. Ez a lehetőség persze tértől és időtől, tehát a terület (ország, régió, település stb.) fejlettségétől függ. Ezért a *kommunikációs rendszer* elterjedésének és működésének kialakul a csoportspecifikus jellege, így vannak és lesznek területek, amelyek társadalma vagy annak csoportjai képesek fogadni az I+K innovációt, míg mások nem.

A szociálgeográfia ezért az innovációs és kommunikációs technológiák elterjedésében nem csupán „új térlegyőzési technológiát” lát, hanem olyan társadalmi tevékenységet, amelynek révén megváltozik a funkcionális térhasználat, aminek hatására módosul bizonyos társadalmi csoportok magatartása az egyes alapfunkciókkal kapcsolatban (MÉSZÁROS R. 2003).

Pl. a személygépkocsi elterjedésével megnőtt a kertvárosi családi ház övezetben lakó, városi munkavállalók száma, ami megváltoztatta a többi alapfunkcióval kapcsolatos magatartást (kiköltözés esetén megváltozik a bevásárlás helye, a gyerekek iskoláztatása, a szabadidő-eltöltés módja stb.).

E csoport elvárása a kommunikációs rendszerrel szemben is jóval igényesebb, mert a munkahely-lakóhely megnőtt távolsága nem befolyásolhatja a munkavégzést, és a városi szolgáltatásokról sem akarnak lemondani. Mindez a szuburbán fejlődés fontos feltétele.

4.7. Mit jelent a funkcionális térben élni? A megélt tér

A szociálgeográfia PARTZSCH-féle rendszerében az egyes alapfunkciók empirikusan leírhatók, ahogyan a fentiekben olvastuk és térbeli rendjük mérete, minősége, eloszlásuk különbségei összefüggésbe hozhatók más funkciókkal és közöttük az esetleges ok-okozati kapcsolat kimutatható, vagy a közös gazdasági-társadalmi folyamatokkal magyarázható, ill. abból levezethető. De a „sich leben” alapfunkció, az individuum, közösség és társadalom életmódja, életformája, a megélt térrel kapcsolatos létérzés már a klasszikus szociálgeográfiai módszerrel nehezen definiálható.

Talán nem véletlen, hogy a müncheni iskola irányzatát összefoglaló „Sozialgeographie” kikerüli ezt a problémát és a „lakni”, valamint az „adott térben élni” funkciót együtt tárgyalja, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a mai életforma típusok az urbanizációs folyamatból levezethetők és értelmezhetők. Az ember az agrár-, az ipari és a posztindusztriális társadalmakba való átmenet folyamatában állandóan alkalmazkodik a változó körülményekhez, tehát a megélt tér az állandó lakáshoz, lakóhelyhez kapcsolódik, mert a többi funkciót is helyben veszi igénybe.

Véleményük szerint vannak olyan indikátorok, amelyekkel jellemezhető az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet különböző szakasza, s azok érvényesek a társadalmi tér különböző egységeire is. A városi társadalomra jellemző a kis háztartás nagyság, az egyszemélyes háztartások magas aránya, a kiscsalád, az alacsony természetes szaporodás stb. és e tényezők alapján megítélhető hogy az individuum szempontjából mit jelent az adott lokális társadalomban élni.

Ezt a logikát követte LETTRICH a magyarországi urbanizációt feldolgozó munkájában, amikor az életforma-csoportok térbeli rendjét a foglalkozásszerkezet területi különbségei alapján írta le. E módszerrel végül is a hazai városhálózat, ill. településhálózat urbanizációs különbségeit határozta meg, s nagy valószínűséggel a korabeli foglalkozásszerkezet különbségei egyben életforma típusokat is jelentettek. Tehát a foglalkozásváltás többségében lakóhely- és életmódváltozással is járt, mert a társadalom a tömeges vertikális és horizontális mobilitás időszakát élte, a városi és falusi életforma távolodott egymástól.

Az 1980-as évek elején végzett empirikus településszintű, családi és háztartási adatokra épülő elemzések (BERÉNYI I. 1979, 1986a) jelezték, hogy az indikátorok alapján homogén urbanizációs szintűnek tekintett társadalmi tereken belül nagyon különböző falusi életforma típusok vannak, sőt egy-egy településen belül is vannak urbanizált és kevésbé urbanizált településrészek. (Példa értékű volt e téren Tiszakécske.)

Mindez azt jelenti, hogy az urbanizáltság kifejezésére használt indikátorok többértelműek, időben változnak és területenként más és más jellegűek az adott társadalmi együttélés szempontjából. Ebből arra a következtetésre jutottunk, hogy amíg az indikátor-módszer az urbanizáció regionális különbségeinek meghatározásában használható és a regionális tervezés szempontjából hasznos, addig a konkrét településfejlesztési tervezés szempontjából félrevezető lehet, különösen a településrendezési gyakorlatban, ezért a lokális empirikus vizsgálatok nem nélkülözhetőek.

A családi és háztartási egységre épülő kérdőíves felvételezésünk abból a TÖNNIESTÉZISBŐL indult ki, hogy „a családi otthon tanulmányozása egyben a közösség tanulmányozása is, amint a szerves sejt kutatása általában az élet kutatása”. E módszerrel pontosabb képet kaptunk arról, hogy az individuum szempontjából mit jelent az adott családban, településen, közösségben élni, tehát milyen típusú életstratégiák vannak jelen, amiből a településfejlesztés lehetőségeire is következtetni lehet (STIENS, G. 1996).

RUPPERT szerint ez az elemzés már a szociográfia tárgykörébe tartozik, mert túl lép az ún. indikátor-módszeren, ami a módszert tekintve igaz ugyan, de tartalmi szempontból kevésbé helytálló, hiszen az alapfunkciókkal kapcsolatos térbeli magatartásra kérdezzük, tehát az adott településen belüli területi különbségeket határozzuk meg, ami településrendezési szempontból fontos információ.

A szociálgeográfia utrechti iskolája az életforma-csoportok definiálása és leírása során a statisztikai és szociálempirikus módszerrel szemben inkább az ember kultúrtáji kapcsolatrendszeréből indul ki és az ember aktivitására helyezi a hangsúlyt. KEUNING⁹³ korabeli modellje az 1990-es évek kultúrtáj-konceptiójában bukkant fel, aminek az a lényege, hogy az adott társadalom urbanizáltságát a térhasználattal hozza összefüggésbe.

Minél urbanizáltabb a társadalmi tér, annál erősebben távolodott el az ember a természetes tértől, annál kevesebb ismerete van róla, s annál kiszolgáltatottabbak a művi funkcionális rendszerrel szemben.

Bármely módszerrel határozzuk meg az egyén lehetséges élethelyzetét a társadalmi térben, tehát azt, hogy mit jelent az adott helyen és időben élni, két ellentétes életforma-típus mindig leírható: a falusi és a városi, amelyek időben és térben változó társadalmi térkategóriák.

4.7.1. A falusi térség, a falu

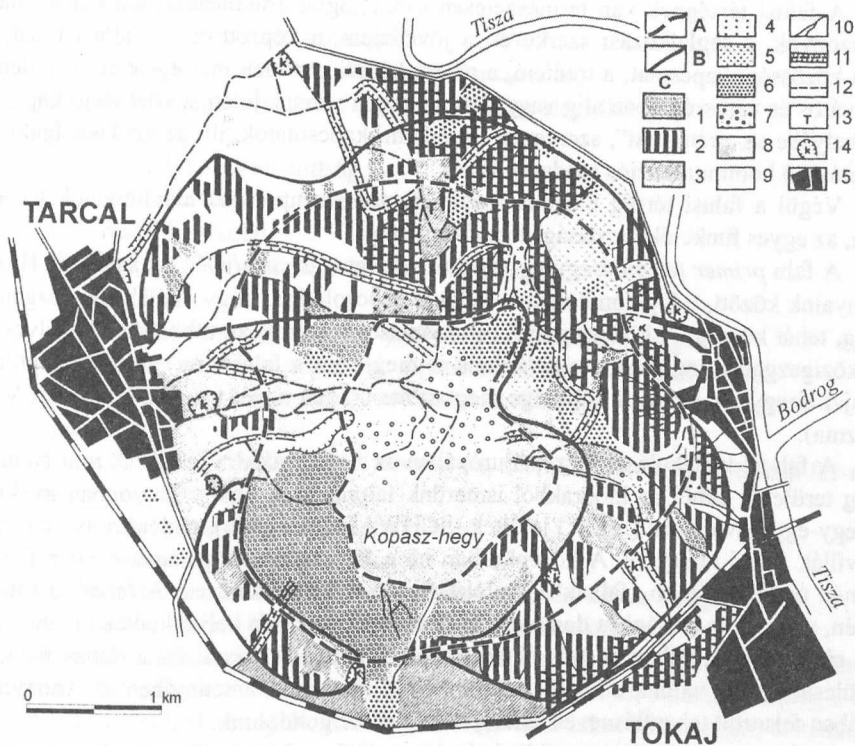
A falusi térség fogalma többretegű, mert van *táji tartalma*, ugyanis a természetes tájelemek nagyobb tájképi megjelenésére is utal, ugyanakkor gondolunk a lakosság sajátos *foglalkozási szerkezetére*, szociológiai értelemben a várositól eltérő *emberi magatartásra és életmódra*.

Ennek ellentéte a városi, de a kettő közötti határ egyre inkább elmosódik, mert az ipari társadalom funkcionális rendszere átszövi a társadalmi teret. A falu és a város közötti határvonal már RATZEL szerint is absztrakció, csak a határperem, mai fogalommal a városperiféria valósága. A település közigazgatási határa pontosan kijelölhető, de szociálgeográfiai értelemben a városi és falusi térség közötti határ nehezen definiálható, s az esetek többségében nem is több így vagy úgy kijelölt közigazgatási határnál, ill. területnél.

Valójában mindkét társadalmi teret, a városit és a falusit a tájelemek szabályszerű elrendeződésében látjuk. Az említett holland iskola ezért először a tájszerkezet kialakulását elemzi, a tájelemek közötti többoldalú összefüggést történeti folyamatában értékeli, hogy a kultúrtáj „dinamikája” meghatározható legyen, ami a fejlesztési alternatívák alapja (32. ábra).

A legtöbb európai ország falusi térségfejlesztési programjainak alapegysége ma is a természeti táj, ill. a kultúrtáj. Németországban a falusi térségnek 500 természeti téregységét jelölték ki már az 1970-es években, s ebben meghatározó szerepet játszott a határhasználat, a vizek, a közlekedési hálózat, a településformák, az építmények anyaga és formája, a történetileg kialakult kultúrtáj szerkezete.

A falusi és városi élettér megkülönböztethető a népesség területi eloszlása alapján. Mindig kísérlet történt arra, hogy a népsűrűség alapján jelöljék ki az adott társadalom falusi térségeit, az említett német példából kiindulva a korabeli 564 járás közül azt minősítették falusi térségnek, amelyek népsűrűsége 100 fő alatt volt, de ebbe a kategóriába mindössze 16 járás esett. Ha nem is vetették el a népsűrűség alapján történő lehatárolást végül is az alábbi komplex téregységek minősültek falusi térségnek⁹⁴:

32. ábra. A tokaji kultúrtáj történelmi változása (szerk. BERÉNYI I.) – A = A filoxéra előtti szőlővidék határa; B = a rekonstrukció (1895–1910) során megújított szőlőterület határa; C = a földhasznosítás típusai az 1970-ben készült felvételezés alapján: 1 = jelenleg pusztuló vagy régen felhagyott szőlő; 2 = húsz évesnél idősebb szőlőterület; 3 = fiatal vagy megújított, jól termő szőlő; 4 = szőlőterület gyümölcsössel; 5 = elpusztult szőlő még termő gyümölcsfákkal; 6 = erdő; 7 = bokros terület; 8 = gyepvel borított felszín; 9 = művelés alatti szántó; 10 = vízfolyás; 11 = löszmélyút; 12 = földút; 13 = teraszos művelésű terület; 14 = kőbánya; 15 = beépített terület

- a kultúrtáj jellegét az agrárhasznosítás vagy a természeti tér adja,
- a városségió,
- az agglomeráció,
- az 5000 főnél kisebb lélekszámú település,
- az ipari foglalkoztatottak aránya, jövedelme (nagy iparvárosok agglomerációja),
- az agrárfoglalkoztatottak aránya.

Mindebből következik, hogy a falusi térség definíciója országoként különböző, sőt régiók szerint is eltérő lehet, gondoljunk csak a hazai viszonyainkra, az Alföld vagy a Dél-Dunántúl falusi kistérségeire, s akkor felfogható, hogy mit jelenthet mindez európai léptékben.

A falusi térségnek van természetesen szociológiai értelmezése, amikor a tulajdonviszonyok, a foglalkozási szerkezet, a jövedelem, a képzettség, a vallási tudat, a vallási közösségi kapcsolat, a tradíció, a népszokások kerülnek mérlegelésre. E jellemzők a város és városrégióban alig vagy csak gyengén vannak jelen, a közösségi kapcsolatok helyébe az „irányított”, szervezett társadalmi kapcsolatok, ill. az azt kiszolgáló és meghatározó kommunikációs rendszer lépett.

Végül a falusi térség elhatárolásában fontos szempont az alapfunkciók térbeli rendje, az egyes funkciók gazdasági-társadalmi súlya.

A falu *primer településegység, csoportos település, amely több házból áll*. Hazai viszonyaink között, e fogalomhoz az a tudat is kapcsolódott, hogy önálló közigazgatási egység, tehát község. A közigazgatási összevonásokkal azonban több település elveszítette közigazgatási jogállását, tehát nálunk is megjelent a falu, mint „tiszta” település-földrajzi téregység, amelyek többsége megtartotta eredeti nevét is (pl. a közismert Vértuskozma).

A falvak kialakulását Közép-Európában az 5.-6. századra teszik. A mai Németország területén ebből az időszakból ismerünk faluneveket, amelyek azonban gyakran csak egy-egy udvarházat („Hof”) jelöltek (SCHWARZ, G. 1966), emlékeztetve a római kori villák falusi térségére. A középkorban nő a falvak népességszáma, ezért a falvak peremén újabb és újabb „falvak” – valójában tanyák – keletkeztek. A falvak a folyók mentén, valamint a síksági és domsági területek találkozásán helyezkedtek el, ahol víz, erdő, rét és legelő, valamint művelhető terület állt rendelkezésre. Ez a térhasználat és településállomány nálunk a 10-13. század között ismeretes, amennyiben az Anonymus művében felsorolt településnevek földrajzi helyzetére gondolunk.

A falvak – és általában a falusi térség – mezőgazdasági jellege a 19. század közepéig fennmaradt, amelyen belül a mezővárosok többfunkciós települései szigetszerűen helyezkedtek el, de a mezőgazdasági földhasználat, a termelés szerkezete és színvonala, a tulajdonviszonyok stb. az évszázadok során folyamatosan átalakultak és változtak az ország mindenkori térszerkezeti helyzetének megfelelően. A falusi térségünkben csak a 19. század második felében jelennek meg a bányász- és ipari falvak, amelyek életformája átmenet a falusi és városi lét között. A 20. század második felében alakulnak ki nagyobb számmal az üdülési és pihenési funkcióval jellemezhető falvak, majd a városkörnyéki ingázó és szuburbán falusi települések.

A falusi térségnek általában három hierarchiaszintjét különítik el: a falu, a falucsoport (kistérség) és a régiók. Az utóbbiaknak országonként különböző téregységeit különböztetik meg az ország méretétől függően. Ha a különböző szintekhez tartozó téregységek közötti „minőségi” különbséget akarjuk meghatározni, akkor a szociálgeográfiai szempontú tipizálás tényezői az említett alapfunkciókra vonatkozó adatok, tehát

lakás:

- a lakás és munkahely viszonyát az agrártevékenység határozza meg,
- az ingázók lakó és munkahelye teljesen elkülönült,
- a falusi térségre jellemző átmeneti formák (tanya);

munka:

- a helyi munkaalkalom csak az ottélők szükségleteit elégíti ki, vagy
- a munkavégzést tekintve a falu a közeli város vonzáskörzetéhez tartozik;

oktatás és képzés:

- csak elemi szinten biztosított,
- mobil kulturális szolgáltatások jellemzőek rá,
- az ilyen szükségleteket más településben elégítik ki;

közlekedés:

- személykocsi-ellátottság,
- autóbusz forgalmi kapcsolat,
- vasúti kapcsolat,
- legközelebbi autópálya leágazás távolsága;

ellátás:

- a háztartások egy része valamely termékből ellátja magát,
- az ipari társadalmakban már a parasztcsaládok sem önellátóak,
- az ellátás intézményrendszere a kereslettől függ;

igazgatás:

- a területi optimalizálás folyamatát éli, ezért vannak funkció nélküli falvak;

üdülés és pihenés:

- a falusi térségben nagyon különböző,
- a hétköznapokon nincs pihenés,
- az ingázó számára a lakás ill. lakóház pihenési célt is szolgál,
- ha üdülőfal, akkor azzal kapcsolatos munkaalkalom.

A német szociálgeográfia a fenti alapfunkciók szerint csoportosítja a mindenkori statisztikai adatokat, ill. az empirikus felvételezés információit, s határozza meg a falutípusokat, a kistérségek és régiók közötti gazdasági-társadalmi különbséget, feltételezve, hogy a típusok többé-kevésbé visszatükrözik az ott élők életformáját.

Hazai viszonyain között az 1980-as évek falutipizálása a természeti tér, gazdasági és társadalmi szerkezet hármasszoros dimenziójából indult ki, tehát a LE PLAY-féle modellt vette alapul (BELUSZKY P.—SIKOS T. T. 1982), s az arra vonatkozó statisztikai adatok alapján határozta meg és írta le a falutípusokat.

E munkában is élesen kirajzolódik az urbánus és az elmaradott agrárfalvak közötti gazdasági-társadalmi különbség, az életforma alapvető különbözősége, s az a tény, hogy a falusi és városi életforma között folyamatos átmenet, és sokféle lokális típus található, amelyek nagyon eltérő életlehetőségeket kínálnak. Az általuk elhatárolt falutípusok:

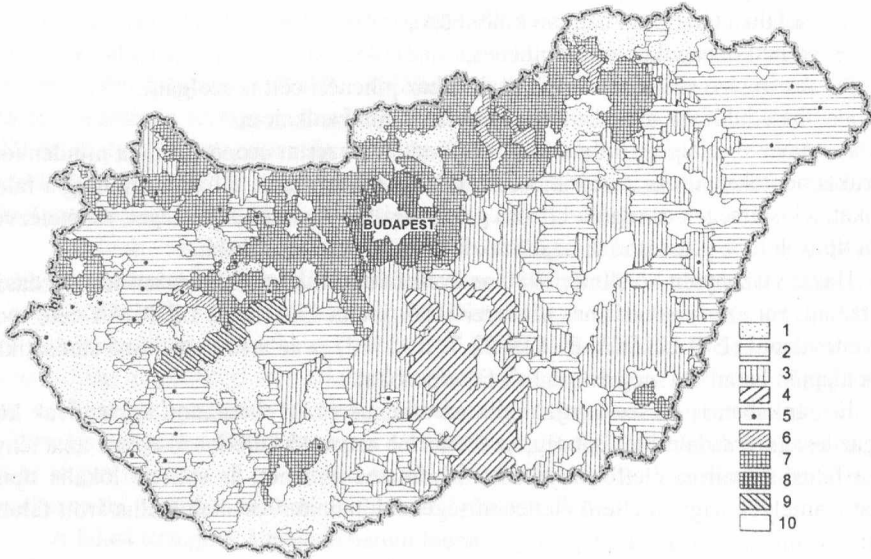
I. *A gyorsan fogyó népességű, alapfokon ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, egysíkú funkciókkal rendelkező kis- és aprófalvak.* A főtípuson belül 5 altípust különítettek el a demográfiai, foglalkozásszerkezeti jellemzők alapján, de figyelembe vették a mezőgazdaság szempontjából kedvezőtlen, hegy- és dombvidéki adottságokat, az intézményi leépülés stádiumait stb.

II. *Hagyományos falusi funkciójú, agrár (járulékosan ipari vagy terciér) foglalkozási szerkezetű, közepes méretű falvak.* Az 1000-3000 fő közötti lélekszámmal rendelkező, mintegy 800 település került e csoportba, amelyen belül a szerzők 7 altípust különítettek el a népességszám, a intézményi ellátottság alapján. A hazai dombsági és hegységperemei, valamint az alföldi falvak egy része került ebbe a csoportba (Duna-Tisza köze).

III. *Agrár-vegyes funkciójú nagy- és óriásfalvaknak* nevezték azt a 116 települést, amelynek lélekszáma 5000-6000 fő között volt átlagosan. Ezek a két világháború között „szebb napokat látott” jázsági, hajdúsági és békési mezővárosok a szövetkezete-
sítéssel elveszítették középparaszti társadalmukat, a helyi feldolgozóipar és kereskede-
lem visszaszorult, de jelentősebb ipar a szocialista időszakban sem kaptak, így népes-
ség számuk 1960-1990 között 30-40%-kal csökkent.

A szerzők által meghatározott további falutípusok: a központi szerepkörrel ren-
delkező, városias jellegű, ipari és terciér foglalkozási szerkezetű községek, a népesebb
ipari községek, az agglomerációkhoz tartozó falutípusok, az üdülő jellegű falvak és más
sajátos helyzetű, külön típusba a statisztikai adatok alapján nehezen sorolható falvak.

Ha a BELUSZKYI-SIKOS-féle típusba sorolás logikáját végigkövetjük, akkor
igazolva látjuk azt a tézist, hogy a falusi térség a térhasználat, a gazdasági és társadalmi
szerkezet, egészében a funkcionális térszerkezet szempontjából folyamatosan megy át a
„városba”, tehát a típusokkal az urbanizáció horizontális társadalmi folyamatát telepü-
lés-jellemzőkkel írjuk le (33. ábra).

33. ábra. Magyarország falusi térségei (BELUSZKY P.-SIKOS T. T. 1982 alapján szerk. BERÉNYI I.). – 1 = gyorsan fogyó népességű aprófalvak; 2 = közepes méretű agrárfalvak; 3 = agrár és vegyes gazdasági funkciókkal rendelkező nagy és középfalvak; 4 = központi szerepkörű, városi jellegű ipari és szolgáltató funkciókkal rendelkező települések; 5 = központi szerepkörrel rendelkező települések; 6 = ipari települések; 7 = agglomerációs és városkörnyéki lakóvezetek települései; 8 = a budapesti városrégió települései; 9 = speciális funkciókkal rendelkező falusias települések; 10 = városok

A fenti tipizálás a gazdaság, a társadalom és a funkcionális térszerkezet analízi-
sére épül, ezért a hazai falusi térség 1982-2002 közötti átalakulása és lehetséges jövője
az alábbi két szempont alapján is érzékeltethető.

4.7.1.1. A hazai falusi térség átalakulásának konfliktusai

A hazai falusi térség alapvető mai problémái az utrechti iskola logikája alapján ragadhatók meg szemléletesen, ami nem más, mint a *földhasználat* (módja, szerkezete és tulajdonlása), a *gazdaság* (ártermelés, termékfeldolgozás és -értékesítés), valamint a jelenlévő *társadalom szerkezete* (korösszetétel, képzettség, lokális szervezettség) között feszülő különbségek, amelyekből levezethető a falusi térségben lezajló folyamatok csoportspecifikus jellege, s azok regionális különbsége:

a) A falusi térség *földhasználati szerkezete* 1967-1996 között alig változott, a mezőgazdaságilag művelt terület aránya 67%-ról csupán 66,5%-ra mérséklődött. Sőt 1990 után a földkárptólás következtében még nőtt is a művelés alá vont terület, miközben a foglalkoztatottak száma 1990-1994 között 700 ezerről 370 ezerre csökkent. A mezőgazdasági terület magas arányát a korábbi KGST-piac, a termeléshez és a helyi foglalkoztatáshoz is kapcsolódó állami támogatás, a vegyes termelési szerkezetű nagyüzemek bonyolult rendszere stb. biztosította. Ennek ellenére a mezőgazdasági területen belül nőtt a hasznosítatlan, ún. parlagterület aránya.

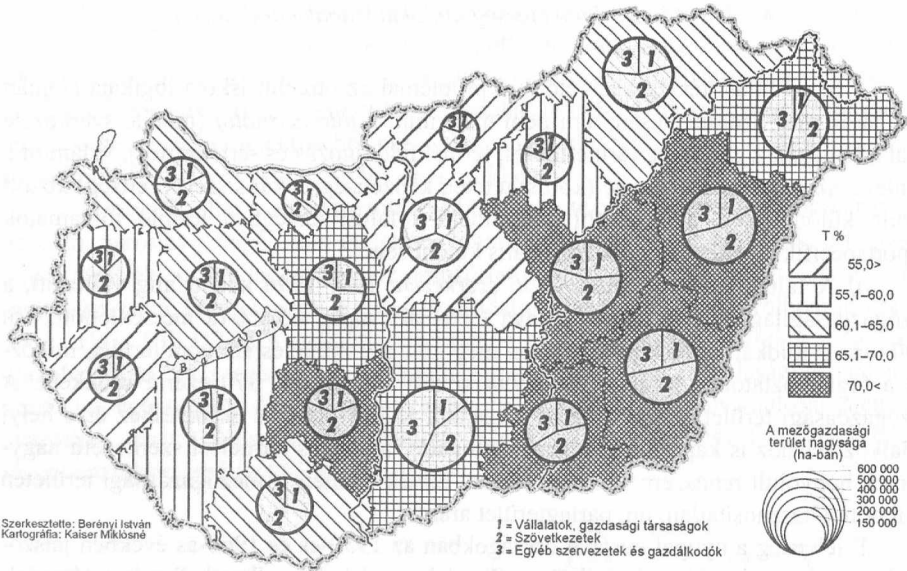
E jelenség a nyugat-európai országokban az 1950-es és 1960-as években játszódott le, s az urbanizációval hozták összefüggésbe, ezért „Sozialbrache”-nak, („társadalmi parlagnak”) nevezték, utalva arra, hogy a folyamat háttérben nem gazdasági, hanem társadalmi okok állnak.

Hazai viszonyaink között e folyamatot a paraszti földtulajdonlás megszüntetése, a termelőszövetkezetek kialakítása, a termelés gépesítése, a termelés területi specializációja stb. állt, ezért a kedvező adottságú mezőgazdasági területeken, az Alföldön, a Nyugat-Dunántúlon vagy a Mezőföldön a művelt szántóterület nagysága 30 év alatt csak 5-10%-kal csökkent. Ezzel szemben Észak-Magyarország és a Dél-Dunántúl középhegységi és dombosági tájain a rét és a legelő (a statisztikában: gyep) nőtt a szántó rovására.

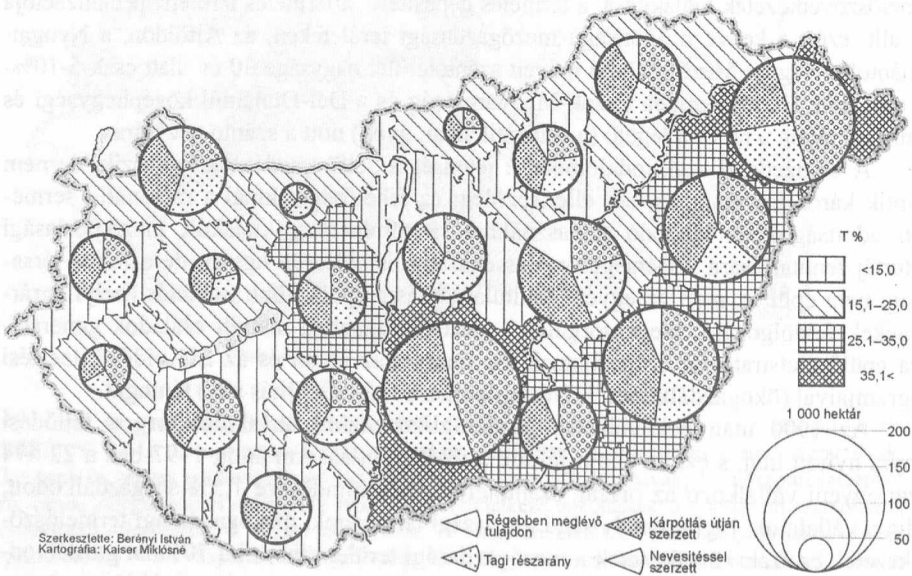
A nemzetközi szakirodalomban e jelenséget „elfüvesedésnek” nevezik, de nem tekintik káros folyamatnak, sőt ellenkezőleg: ez lehetőséget kínál a racionális, természeti adottságokhoz igazodó tájhasználatra, a történetileg kialakult mezőgazdasági kultúrtáj fenntartására. E térségek népességszáma is csökken ugyan, de a falusi társadalom nem épül le, mert az egyéni földtulajdonlásra épülő, több funkciós (helyi agrártermékek feldolgozása, idegenforgalom) mezőgazdaságban maradt családok generációkra épülő életstratégiát dolgozhatnak ki, amelyet az állam és az EU vidékfejlesztési programjaival (ökológizálás, kultúrtáj-fenntartás, falufelújítás stb.) támogat.

Az 1990 után bekövetkező gazdasági-társadalmi átalakulás erre a fejlődési irányra nyitott utat, s ezt az irányt jelezte a földkárptólás. Ám amíg 1997-ben a 22 674 hazai egyéni vállalkozó az ország szántóterületének mindössze 1,5%-án gazdálkodott, addig a vállalatok, jogi személyiségű gazdasági társaságok, mezőgazdasági termelőszövetkezetek és szakszövetkezetek a mezőgazdasági terület több mint 70%-án gazdálkodtak (PERCZEL GY. 1996). A hazai mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó mezőgazdasági területek tulajdonviszonyai tehát lényegesen nem változtak (34-36. ábra).

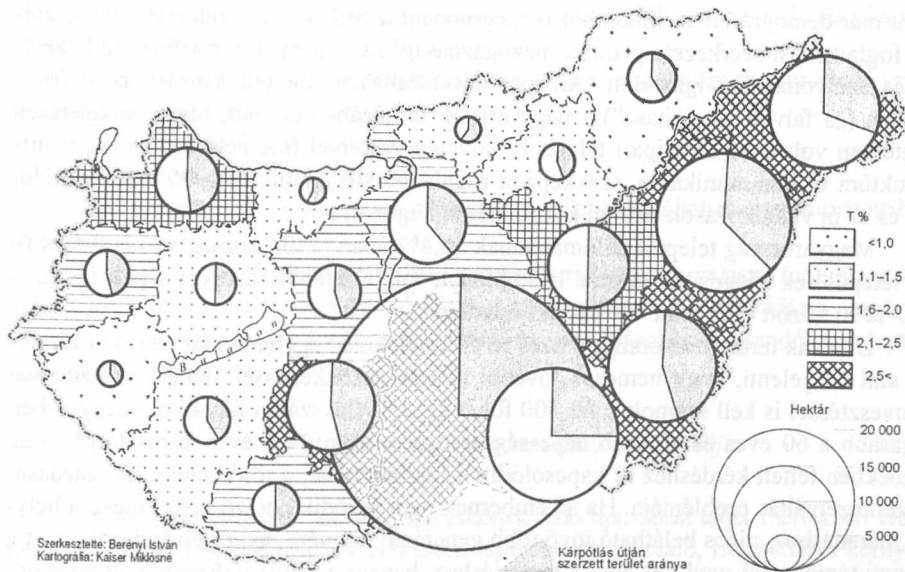
„Tulajdon nélkül nincs szabadság!” – írta annak idején TÖNNIES a tőkés gazdaság falusi társadalmáról. SZAKÁL⁹⁵ megjegyzése szerint „a földre vonatkozó törvényi

34. ábra. A mezőgazdasági terület tulajdonviszonyai (T) 2000-ben, %-os megoszlásban (szerk. BERÉNYI I.)

35. ábra. Az egyéni gazdálkodók és egyéb szervezetek földterületének %-os megoszlása származás szerint (szerk. BERÉNYI I.)

36. ábra. A kárpótlás révén szerzett földterületek %-os aránya (szerk. BERÉNYI I.)

szabályozás még mindig nagyrészt az életképes családi gazdaságokhoz szükséges földtulajdon kialakítását és védelmét szolgálja Nyugat-Európában”. Miért? Azért, mert a föld ott nem egyszerűen csak eszköz a gazdasági tevékenységben, hanem a vidéken élő ember megvalósított élettere, az önmegvalósítás egyik formája, amelyre a generációk élete épülhet. „Vizsgáld meg, hogyan használja egy társadalom a földjét és meglehetősen megbízható következtetésre juthatsz a társadalom jövőjéről!” írja SCHUMACHER⁹⁶.

Az egyéni gazdálkodás mellett tehát az emberek nem csupán gazdasági megfontolásból döntenek (ha dönthetnek), hanem azért is, mert e tevékenységben a személyi szabadságot, függetlenséget élnek meg, s olyan emberi közösségben élnek, amelyben a lokális tudatnak, identitásnak egyéniséget kialakító és formáló jelentősége van.

b) A másik tényezőcsoport, amely alapjaiban befolyásolja az ember viszonyát a falusi térhez, a falusi életformához, az egyrészt a mezőgazdasági *termelés szerkezete* (szántóföldi növénytermesztés, állattenyésztés, szőlő- vagy zöldség- és gyümölcsstermelés stb.), amelyekhez nagyon különböző és sajátos életforma kapcsolódik, másrészt a *termelés színvonal*a, ami a munkavégzésre és a jövedelemre egyaránt vonatkozik.

A modern családi gazdaság nem jelenthet társadalmi hátrányt, hanem egy másféle életalternatívát, az önmegvalósítás sajátos útját.

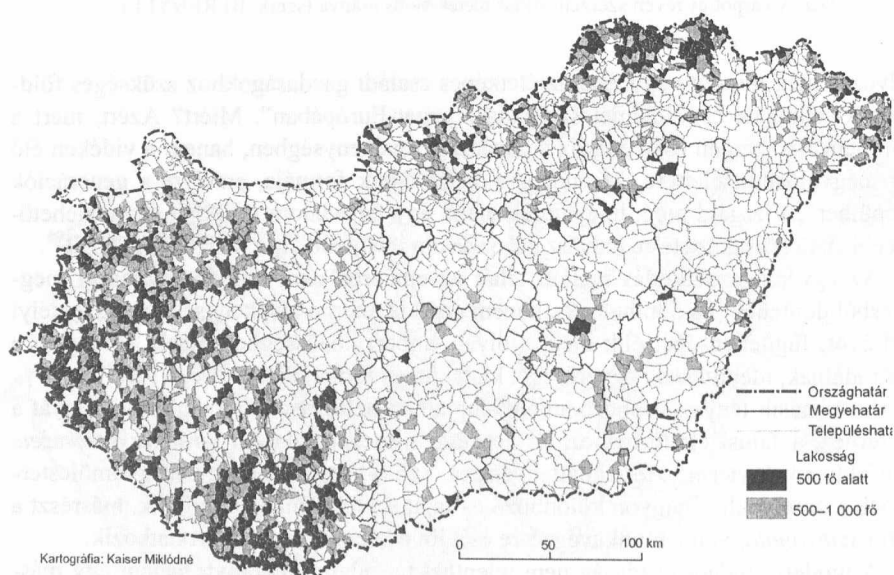
Kérdés, kinek áll érdekében mindennek hazai feltételeit is megteremteni? E kérdésre a falusi társadalom szerkezeti átalakulásának ismeretében adhatunk megközelítően pontos választ.

c) A *falusi társadalom szerkezetének* értékelésénél abból a tényből kell kiindulni, hogy 1990-ben még a hazai népesség 37,3%-a élt ugyan községekben, de e falusi társa-

dalom már demográfiai szempontból is megroppant a szelektív elvándorlás következtében, foglalkozási szerkezete pedig a mezőgazdasági nagyüzemek termelési szerkezetéhez és színvonalához igazodott. Az ipar decentralizációjára tett kísérlet az 1970-es években („a falvak iparosítása”) a nagy ötletek tárházában maradt, hiszen tökéletesen ellentétben volt a modern ipari telephely követelményeivel (elérhetőség, korszerű infrastruktúra és kommunikáció, szakképzett munkaerő stb.), amit az 1990 utáni külföldi tőke és az új vállalkozások területi koncentrációja igazolt is.

Magyarország településállományának 58,4%-ában (1703 községben) 800 ezer fő él, a települések átlagos lélekszáma 1000 fő alatt van. E településcsoport népességszáma 1960-1990 között több mint 400 ezerrel csökkent.

E falvak területe az ország összes területének közel egyharmadát teszi ki (37. ábra), ami azt jelenti, hogy nemcsak további népességcsökkenéssel, hanem nemzeti vagytonvesztéssel is kell számolni. Az 500 főnél kisebb lélekszámú falvak mindegyikében magasabb a 60 éves és idősebb népesség aránya, mint a 0-14 éves korosztályé. S az előzőekben feltett kérdéshez itt kapcsolódik a földhasználat, a földtulajdonlás, gazdasági szerkezetváltás problémája. Ha az embernek nem fűződik hosszú távú érdeke a helyben maradáshoz, nincs belátható jövő több generáció számára, akkor elvándorol, ezért a nyugati támogatási rendszer nem a termeléshez, hanem a falusi létforma, kultúra fenntartásához kapcsolódik.

37. ábra. Aprófalvas falusi térségek Magyarországon 2000-ben (szerk. FEKETE A.)

A fenti konfliktus felvillantása utal a falusi térség differenciáltságára, ezért a szociálgeográfiai kutatás mindig több szintű: település, településcsoport és regionális, mert a lokális gazdasági-társadalmi jelenségek értelmezhetetlenek a globális folyamatok ismerete nélkül.

BÖHM A. (1995) pl. a hazai falusi társadalmak 1990 utáni átalakulása kapcsán az alábbi főbb típusokat különböztette meg:

a) Vegetáló és agonizáló települések társadalma. Ebbe a típusba sorolható az 500 fő alatti lakosságú falvak többsége.

b) Prosperáló falvak társadalma.

c) Kreatív települések társadalma.

d) Tradicionális, új keletű és pártpolitikai ellentétek által megnyomorított helyi társadalmak.

Az interaktív település- és területi tervezés arra keresi a választ, melyek azok az aktív csoportok, amelyek érdekből, érték-rationális szempontból, a tradíció megőrzése (pl. a borvidékeken), vagy éppen emocionális megfontolásokból hajlandók a település, vagy térség fejlesztésére.

4.7.1.2. A falvak belső szerkezetének problémája

BÖHM „keménynek” és leegyszerűsítőnek tűnő tipizálását teljes mértékben vizsgálják az 1980-as években készített esettanulmányaink (Jósvafő, Bélapátfalva környéke, Tard, Királyhegyes, Tiszakécske stb.),⁹⁷ amelyek a vizsgálatba vont falvak gazdaság- és társadalomtörténetén, belső szerkezetük átalakulásán keresztül mutatják be az ország falusi térségében lejátszódott évtizedes folyamatok konzekvenciáit, s azok hosszútávra kiható következményeit, azt, hogy mit is jelentett és jelent ott élni, s hozzávetőleg mi várható.

Az agrárfalvak belső szerkezete félévszázados történetének fő jellemzői:

a) A gazdag paraszti földtulajdon (sőt családi ház) kisajátításával, az elhurcolt falusi zsidóság (kereskedők, kézművesek) vagyonának államosításával a kis mezővárosi belsők, „főutcák” az 1960-as évekre tönkrementek.

b) A termelőszövetkezetek megalakításával és a földek tagosításával megszűnt a beltelkek korábbi gazdasági funkciója, csak az 1970-es évek „háztáji” gazdálkodása hozott vissza bizonyos gazdasági funkciókat (pl. kisállattartás). A nagy belső telkek és gazdasági épületek hasznosítatlanok maradtak.

c) A falvak belső rekonstrukciója ott sem indult el, amelyekben nagyüzemek működtek, mert a rendezetlen belterületi tulajdonviszonyok miatt a fiatal generáció a település-peremeken vagy a nagyüzemek környékén, közelében építkezett.

Mindezzel alapvetően ellentétes folyamatok játszódtak le Nyugat-Európában, ahol a falusi népességszám ugyanúgy csökkent, mint nálunk, de ott a falvakban maradóknak megvásárolhatták az elköltözők földjét és vagyonát, létezett a földtulajdonlás és a földpiac, s ehhez a helyben maradók hosszúlejáratú hitelt kaptak. A falu felújítási programokban település- és tájrendezést hajtottak végre, amelynek keretében a parasztgazdaságok a tagosított területre kitelepülhettek. A falusi alapellátást szolgáló funkciók koncentrációját pedig azzal védték ki, hogy többfunkciós gazdaságok, háztartások alakulhattak, ezzel megnőtt a családi jövedelem, ami biztosította, hogy a motorizációval és a kommunikáció fejlődésével lépést tarthassanak.

Nálunk e fejlődési irány feltételeit szüntették meg, s így hiányzott a földtulajdonlás, a szabad vállalkozás, az ingatlanpiac, a hitel stb. Az agrárfalvaink, különösen a

közepes és kistelepülések mai környezeti állapota tehát nemcsak az általános vagy gyors urbanizációra vezethető vissza, hanem sokkal inkább a fent említett gazdasági, társadalmi, politikai tényezők hiányára, amelyekkel az emberek a korabeli „struktúraváltás” nehézségeit öntevékenyen kivédhették volna.

Egyes falvaink belső szerkezetének átalakulása az 1980-as évektől fokozatosan felgyorsult, különösen azokban a településekben, amelyekben a szabadabbá váló gazdasági tevékenységek „termékeny” talajra találtak (pl. szőlő- és gyümölcsstermelők, üdülő- és pihenőhely jellegű falvak, és természetesen azok, amelyek város közelben voltak, s az ingázók lakóhelyeivé is váltak). Ezekben a falvakban megjelentek (vagy „visszatértek”) a speciális üzletek, vendéglátók, szolgáltatók, s a falubelső is megújult, s ezeket nem érte váratlanul az 1990-et követő átalakulás sem.

A települési önkormányzatiság újraépülésének előnyeit ezek a települések gyorsan kihasználták és megnőtt a civil szervezetek jelentősége is, de a társadalmi szerkezetükben megrokkant települések (az alacsony népességszám, a kedvezőtlen korösszetétel, munkanélküliség, alacsony iskolai végzettség és szakképzettség stb. miatt) az új lehetőséggel nem sokat tudtak kezdeni.

Az 1990 utáni átalakulás tehát a falusi térségen belül is erős polarizációt eredményezett, s azok lettek sikeresek, amelyek az urbanizált övezetek vagy a nagyvárosok perifériáján helyezkednek el, mert a modernizáció horizontálisan terjeszkedett tovább.

4.7.2. A város és városrégió átalakulásának konfliktusai

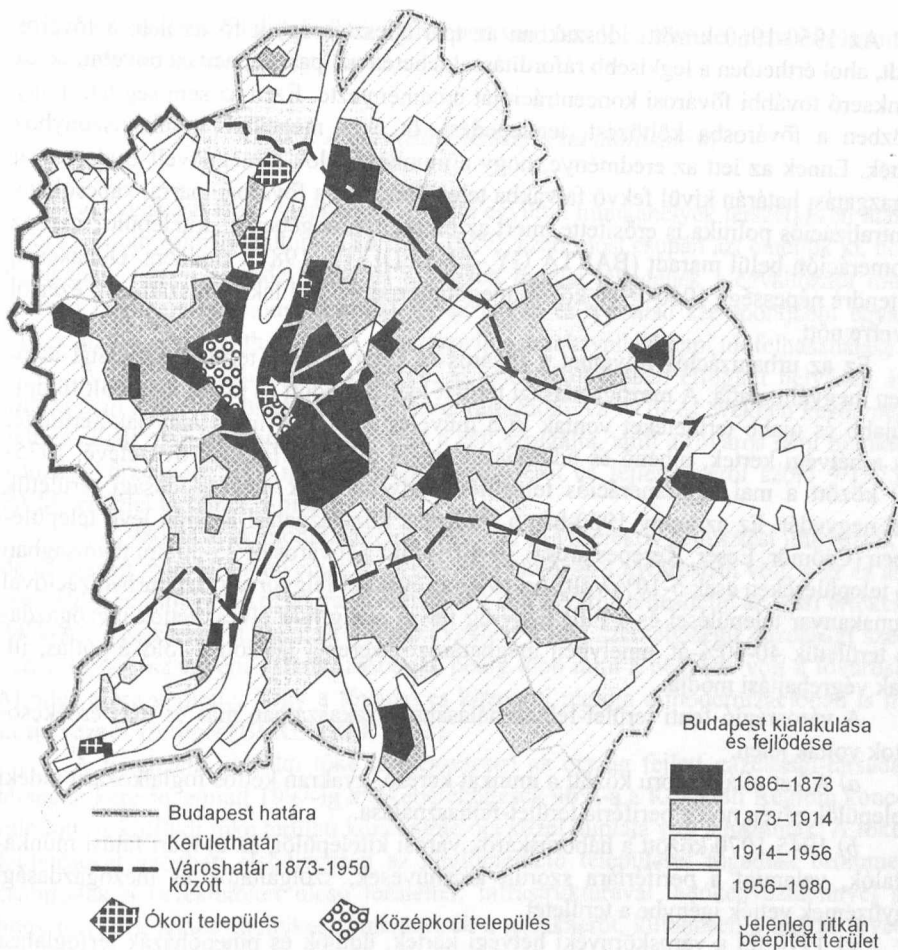
E téma kapcsán sem a város, ill. városrégió funkcionális szerkezetével, gazdaság vagy társadalomtörténetével, sem az átalakulás mai jelenségeivel nem foglalkozunk (erre már terjedelmi okok miatt sincs lehetőség), csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a város és városrégió tértípusai mit jelentenek az egyén és a család szempontjából, ezek a tértípusok milyen szükségleteket elégítenek ki és ennek milyen csoport-összefüggései vannak, amelyek a szociálgeográfia tárgyköréhez tartoznak.

Ezen összefüggéseket a budapesti városrégió példáján mutatjuk be, ismét az utrechti iskola módszerével, tehát a természeti tér, a gazdaság és a társadalom térbeli átalakulását és abban az emberi csoportok szerepét vesszük alapul.

4.7.2.1. A város és városrégió térhasználatának átalakulása

Budapest 1880-1920 között válik kompakt nagyvárosi funkcionális rendszerré (38. ábra). Nagyvonalúan kiépített belső szerkezete, igényesen megépített ipari telephelyei, közlekedéshálózata és kisvárosi vagy falusias ingázó munkás-perifériája, a budai oldalon kiépülő villanegyede, esztétikus közparkjai stb. alapján egészében megfelelt a korabeli európai városfejlődésnek.

Budapest városfejlődése Trianon után kényszerült más pályára, mert a megmaradt országrésznek egyetlen urbanizált térsége volt, s az elcsatolt országrészből érkező százezrek, valamint az elhúzódó agrárválság miatt növekvő számmal jelentkező munka-

38. ábra. Budapest térszerkezetének változása 1686-1980 között (szerk. DÖVÉNYI Z.).

nélküliek a fővárosban és környékén kerestek munkaalkalmat. Ebben az időszakban épülnek ki az új ipari területek túlszűfolt munkáskolóniáival általában az igazgatási határon kívül lévő településekben (pl. Újpesten). A város horizontális terjeszkedésének ez az első „rendezetlen” időszaka, amikor a gazdasági-társadalmi kényszer, s nem a várostervezés diktált.

A második világháborút követően a főváros közigazgatási területéhez csatolták a mai külső kerületeket, az említett ipari, és munkások által lakott perifériát, s ettől kezdve a város horizontális terjeszkedésének új szakasza kezdődött, ám ebben ismét nem a tervezés volt a döntő szó, hanem most a politikáé. Az ingatlan és földpiac nélküli világban a város horizontálisan és esetlegesen terjeszkedett (ahol szabad terület állt rendelkezésre).

Az 1950-1960 közötti időszakban az iparfejlesztés egyik fő területe a főváros maradt, ahol érthetően a legkisebb ráfordítással lehetett az ipari kapacitást növelni, de ez a munkaerő további fővárosi koncentrációját eredményezte. Ezen az sem segített, hogy időközben a fővárosba költözést, letelepedést, öt éves megelőző munkaviszonyhoz kötötték. Ennek az lett az eredménye, hogy a munkavállalók a megnövelt Budapest új közigazgatási határán kívül fekvő falvakba települtek. Ezt a fővárosi iparral kapcsolatos decentralizációs politika is erősítette, mert az esetek többségében a „kiteleplülő” ipar az agglomeráción belül maradt (BARTA GY.–ENYEDI GY. 1981). Budaörs, Dunakeszi, Szentendre népessége 1960-1980 között megduplázódott, Érd lakosság száma 10 ezerről 40 ezerre nőtt.

Ez az urbanizációs folyamat a főváros és környékének területhasználatát alapvetően megváltoztatta. A mezőgazdasági terület leértékelődött és mivel nem volt földpiac, újabb és újabb területeket vontak ki a művelésből, s vált ipari vagy lakóterületté, vagy a hétvégi kertek, pihenő és üdülőházak, majd második lakások övezetévé. 1935-1970 között a mai agglomerációs települések elveszítették mezőgazdasági területük közel negyedét. Ez az arány 1980-ban a Budapest közigazgatási határán lévő településekben (Csömör, Ecsér, Kerepestarcsa) 30-40%, míg a fővárostól 25-30 km távolságban lévő településeken csak 5-10% volt. Az 1990-as évekkel felgyorsuló szuburbanizációval a Dunakanyar települései és a Pilis hegység falvai pedig már elveszítették mezőgazdasági területük 40-60%-át, amelyben meghatározó szerepet játszott a földkárptlás, ill. annak végrehajtási módja.

A városregió fenti terület-felhasználásának szakaszaiban más és más érdekcsoportok voltak jelen.

a) A két világháború között a munkát kereső, gyakran kettős foglalkozású vidéki betelepülők révén nőtt a periféria terület-felhasználása.

b) 1945-1970 között a háborúskárok városi kiteleplői, az új ipari falusi munkavállalók, valamint a perifériára szorult kézművesek, szolgáltatók és mezőgazdasági nagyüzemek vették igénybe a területet.

c) 1970-től a városkörnyéki hétvégi kertek, üdülők és pihenőházak térfoglalása az általános, amelyhez az 1980-as évektől a városkörnyéki vállalkozások terület-felhasználása is kapcsolódott.

d) Az 1990-es évektől a hazai és nemzetközi vállalatok megtelepedése (ipari parkok, bevásárló központok), a közlekedési infrastruktúra fejlesztése, a földkárptlással felélénkült telekspekuláció és azzal összefonódó lakásépítkezés (lakóparkok), a város közeli pihenőterületek kiépítése (golf- és lovas pályák) minden eddiginél nagyobb terület-felhasználást és a városkörnyéki kultúrtáj átalakulását eredményezte.

A város és városkörnyéki térhasználat horizontális átalakulásának fenti folyamata a klasszikus városi, városkörnyéki-falusi életmód összemosódását, a térhasználat korábbi nagy különbségének kiegyenlítését eredményezi. Ez azonban önmagában is csoportspecifikus jelenség, mert ennek előnyeit a városi jobb jövedelmű középréteg és az 1990 utáni új vállalkozó csoport élvezheti.

Megfordítva: a periféria népessége egyre kevésbé tudja igénybe venni a város kínálta lehetőségeket, a színház, koncert, múzeumlátogatás, szórakozóhelyek, vendéglátás stb. felszökött áraival, a hétvégi és éjszakai tömegközlekedés hiányával alig elér-

hető. Az életmódbeli különbségek háttérében vagyoni, jövedelmi és nem iskolázottsági, vagy foglalkozási különbség állnak.

4.7.2.2. A gazdasági térszerkezet átalakulása

A budapesti ipari telephelyek, s ezzel együtt a munkahelyek térszerkezeti átalakulására a korábbiakban utaltunk, (KISS É. 1999), ezért most csupán azt emeljük ki, hogy a munkahely térbeli átrendeződése és a végzett munka jellegének megváltozása minden esetben bizonyos életmódváltozással jár az egyén és a család szempontjából egyaránt. Teljes biztonsággal állítható, hogy megváltozik a munkavállaló napi időfelhasználása.

A főváros gazdasági szerepének, az ipari termelésben elfoglalt helyének átalakulása nem köthető csupán az ún. rendszerváltáshoz. Az 1970-es években kezdeményezett és elhalt ipari decentralizáció is ezt a célt szolgálta, amit a főváros napi munkaerővonzási körzetében lévő ipari üzemek létesítéséről és fejlesztéséről szóló 9/1975 sz. ÉVM rendelet tartalma is bizonyít.

Az 1980-as évek modernizációs kísérletei is a szelektív fejlesztést irányozták elő, de az ország ipari telephelyeinek 25,8%-a még ekkor is a fővárosban volt, s ez az arány csak 1992-re csökkent 16,5%-ra. Ám még így is a főváros teljesítette az ipari értékesítés 34%-át. A gazdaság átalakulást követő években a jogi személyiségű gazdasági szervezetek 44%-a, az egyéni vállalkozásoknak pedig több mint a negyede volt a fővárosban. Mindez előre vetítette, hogy a főváros és központi régiója a modernizációban is megtartja vezető szerepét (BERÉNYI I. 1993).

A megjelent külföldi tőke természetesen az ország fejlett gazdasági-társadalmi térségeit kereste, emiatt 1997-ig a tőkebefektetések 46%-a a Központi Régióra koncentráldott. A külföldi tőke területi koncentrációja közel duplája volt a hazainak. A tőkebefektetéseket azonban elsődlegesen az agglomeráció települései fogadták örömmel, s csábították a befektetőket olcsó területtel, infrastruktúrával, adókedvezménnyel stb., hogy növeljék adóbevételeiket, s megtartsák a munkaerőt, különösen a magas jövedelmű, jó adózó polgárságot.

A szuburbán övezetbe elsősorban nem a fővárosi nagyvállalatok, hanem inkább közép- és kisvállalatok jelentek meg tömegesen a fenti okok miatt. A nagyvállalatok már az 1980-as években is csak raktáraikat, disztribúciós részlegeiket költöztették ki a helyhiány miatt. A külföldi tőke elsősorban a terciér szektorban jelent meg és koncentrált telephelyrendszer épült ki 10 év alatt Budaörs-Törökbálint övezetében.

Az agglomerációban megjelenő ipari, kereskedelmi és szolgáltató telephelyek mozaikszerűen helyezkednek el, de ez inkább látszólagos, mert Budapest rendezési terve, és annak agglomerációval összefüggő térhasználata tartalmazza az ún. „városkapuk” kiépítését, amelyek célja, hogy „felfogják” a Budapestre irányuló tőkebefektetést.

Az agglomerációba koncentráldó ipai-szolgáltató telephelyek rendszerében bizonyos területi szegregáció is megfigyelhető (DÖVÉNYI Z.-KOVÁCS Z. 1999), emellett szembetűnően új a logisztikai központok megjelenése is. Ez a szegregáció sajátos foglalkozási szerkezetet formál az adott kistérségekben, ami a városrégióon belüli mobilitást is erősíti.

A gazdasági szuburbanizáció szociálgeográfiai összefüggései sokrétűek:

- a) *negatívum*, hogy az új telephelyek megváltoztatják, sőt uniformizálják a kultúrtáját, ami lokális társadalmi feszültséget kelt;
- b) környezeti ártalmakkal jár (nagy gépjárműforgalom, légszennyezés, zaj stb.);
- c) külső tényezők határozzák meg a település életét;
- d) *pozitívum* viszont, hogy nő a helyi foglalkoztatás;
- e) növekszik a lakossági és önkormányzati jövedelem;
- f) javulnak a szolgáltatások, bővül a lakossági ellátás stb.

Az adott település népességének tehát azt kell mérlegelnie, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődésnek, a modernizációnak mely irányát, milyen funkciót célszerű választani adottságaihoz igazodóan (ingázó-lakó település, lakó-üdülő település, ipari-szolgáltató település jelleget stb.). Az alkalmazott szociálgeográfia e problémakört, az azzal összefüggő érdekkülönbségeket elemzi, feldolgozza és közvetít a különböző csoportok között az ún. interaktív tervezés mechanizmusában (ZETTLER, L. 2000).

Ennek fontossága abban van, hogy a fenti gazdasági folyamatok hatására alapvetően átalakulhat az egyén és család, valamint a helyi társadalom életformája, ezért a várható konfliktusokkal minden embernek tisztában kell lenni. A tervezéssel és kivitelezéssel kapcsolatos homályos felvilágosítások, a megrendezett álviták, amelyekre oly sok példa sorjázható, csak a társadalmi bizalmatlanságot, s a jó irányú változásokkal szembeni ellenállást is fokozza.

4.7.2.3. A társadalmi szerkezetváltás konzekvenciái

1960-1970 között a főváros vándorlási nyeresége még 160 ezer fő volt, az agglomerációhoz tartozó településeké pedig együttesen érte el a 80 ezret. Az 1980-as években a helyzet már változott: Budapest vándorlási egyenlege ekkor még pozitív, de már nem kiugróan magas, az agglomeráció településeinek pedig alig volt vándorlási nyeresége.

Ez a helyzet 1990 után alapvetően megváltozott. A főváros népessége 1990-1998 között 7%-kal csökkent egyrészt az elvándorlás, a vidékre való visszaköltözés, másrészt az agglomerációba való kiköltözés révén. A népesség Központi Régióon belüli átrendeződése (DÖVÉNYI Z.–KOVÁCS Z. 1999) ugyanazt a dinamikát mutatja, mint München és régiója az 1980-as évek elején (HEINRITZ, G.–KLINGBEIL, D. 1996), aminek jelei Budapest esetében is jelentkeztek (BERÉNYI I. 1986b), tehát valamiféle szuburbanizációs „robbanásról” aligha lehet beszélni.

E helyt az a kérdés, hogy ez a térbeli mobilitás hogyan változtatja meg a helyi társadalmak, a beköltözők életmódját, az egyes társadalmi csoportok alapfunkciókhoz való viszonyát, s mit jelent az átalakuló társadalmi közegben élni?

A kérdésre az eddigi empirikus vizsgálatok alapján csak megközelítő választ lehet adni, s átfogó értékelésre aligha lehet vállalkozni, de a jelenséget a nemzetközi tapasztalatokkal összehasonlítva néhány megállapítás megkockáztatható:

- a) A belső városrészből kitelepülők a fiatal generációt képviselik, ezért a történeti Pest társadalma előregszik, a lakásállomány az alacsony jövedelmek miatt romlik, az oktatási-nevelési intézmények fölös kapacitással működnek és válságba kerültek,

aminek hatására megkezdődött az intézményi összevonás, ezzel csökken az adott városrész kulturális szintje. A szolgáltatások színvonala visszaesik, a városkép, különösen a mellékutca, „lumpenizálódik”, ami elindítja a deviáns csoportok területi koncentrációját is. Ezzel együtt felszökik a bűnözés is, ami csak fokozza a helyben maradt népesség társadalmi bizalmatlanságát stb. Mindez összességében krízishelyzetbe hozza a klasszikus városi funkciók működést (színház-, opera-, hangverseny-látogatás, kiállítások megtekintése stb.), hiszen hiányzik a városi polgár. Az európai városok ezt a folyamatot a mesterségesen kreált „nagy rendezvényekkel” sem tudják ellensúlyozni. A klasszikus városi polgári létforma (LUKÁCS J. 2000) – ha bevalljuk, ha nem – szétesett.

Ezzel ellentétes folyamatok játszódtak le az elmúlt 10 év alatt a regionális központokban, sőt a középvárosokban is: Debrecen, Szeged és Pécs belvárosai megújultak, a történeti városmagok felértékelődtek, ezért a lakásárak is megemelkedtek. Sőt a településnagyságtól függetlenül nagyos sok település „ad magára”, hogy környezetét az ott lakók számra vonzóvá tegye.

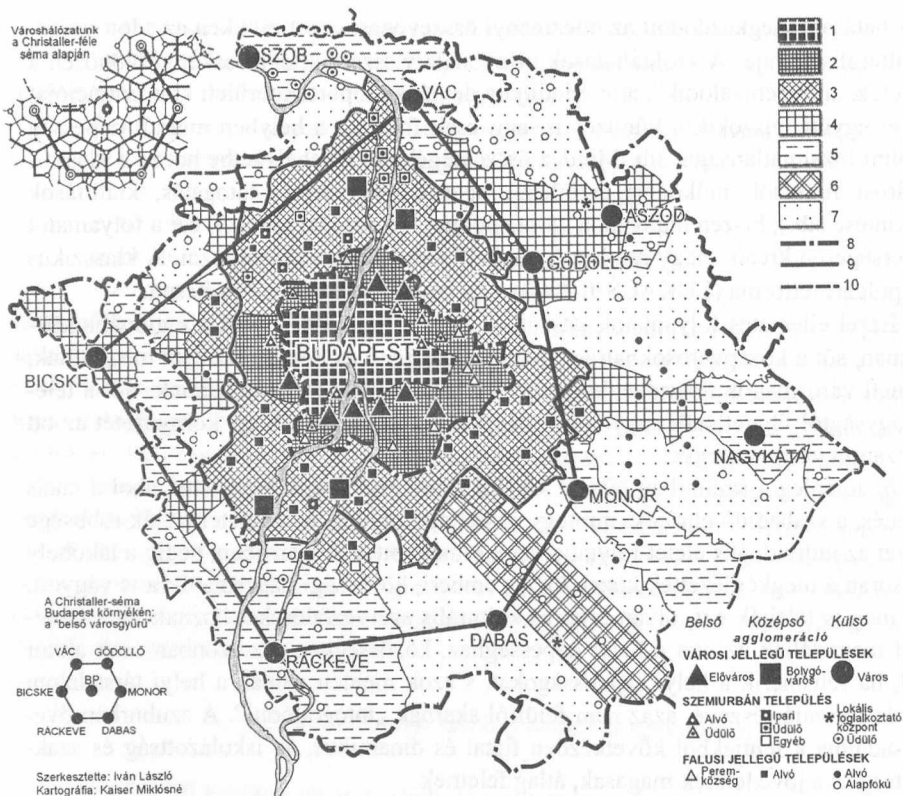
b) Jelenleg a szuburbán övezet kínálja a kellemes lakókörnyezetet, ahol a lakás és pihenés, a szabadidő eltöltése mintegy összekapcsolódik. Ám a betelepülők többsége ugyanazt az individuális életet folytatja, amit otthagyott a Belvárosban, pedig a lakóhely váltás során a megkérdőjelezett közel 70%-a emberi, közösségi kapcsolatokra is vágyott. Sokan meg is találják ezt, olyan civil és kulturális szerveződések hoznak létre, amelyekkel megtalálják az utat a helyi népességhez, közösséghez. Ez azonban csak akkor sikerül, ha felismerik a helyi sajátosságokat, s azok mentén válnak a helyi társadalom alkotó és formáló részévé, azaz nem felülről akarnak „integrálódni”. A szuburbán övezet társadalmi a fentiekből következően fiatal és dinamikus, az iskolázottság és szaképzettség és a jövedelmek magasak, átlag feletti.

Ebben az övezetben jelentek meg a családi jellegű magánvállalkozások, az „önállóak”, valamint a külföldi munkavállalók, a multinacionális cégek külföldi alkalmazottjai.

A Központi Régióban munkát vállaló vagy betelepülni kívánó hazai és vidéki emberek csak az agglomeráció peremtelepüléseiben, vagy a kevésbé frekvenciált pesti oldal falusias településeiben találnak letelepedési lehetőséget és ingázókká válnak, folytatva megszokott életmódjukat, sok esetben nem feladva vidéki kapcsolataikat.

A fenti folyamatokat összegezve megállapítható, hogy a budapesti városrégió térszerkezete sem a CHRISTALLER-féle modell szerint alakul, hanem azt is a természeti tér, a gazdaság, a társadalom és a politika történetileg változó kölcsönkapcsolata formálja (39. ábra).

Ebben a szerkezetben jól felismerhető az agglomerációs mag (az ábra jelkulcsában 1-gyel jelölve) mellett a belső (2) és a középső agglomeráció (3), valamint láthatók a külső agglomeráció dinamikus (4) és dinamizmusukat veszített (5) csápjai, továbbá a napjainkban dinamizálódó területsáv (6) és a külső agglomeráció stagnáló, depressziós területei (7). Ezek a megye, ill. főváros határa (8) közötti területek túlnyúlnak az agglomerációs övezet határán (9), ill. a városrégió határán (10) is.

39. ábra. A budapesti városrégió területi szerkezete (szerk. IVÁN L.)

5. A szociálgeográfia és az interaktív kultúrtáj-tervezés kapcsolata

Az empirikus szociálgeográfiai kutatások igazolják, hogy az e diszciplína tárgyát képező funkcionális rendszer az emberi tevékenység térbeli szubsztrátuma, ezért a kultúrtáj karakterét adó objektivitás. A fentiekben kifejtett, kissé didaktikus és több szegmensében még újabb vizsgálatokat igénylő, s elméletileg is tovább gondolandó téranalízis-módszer, már jelenleg is nyilvánvalóvá teszi, hogy a szociálgeográfia a társadalmi tér-és tájtervezés egyik megalapozó tudománya lesz.

A társadalmi térhasználat, a kultúrtáj átalakulása a jelen gazdasági-társadalmi fejlődési szakaszban azt a látszatot kelti, hogy a tér és az idő az emberi cselekvést nem

korlátozza, ami megtévesztő. Elegendő az Európa Tanács agrárszektorttal és a falusi térség fejlesztésével kapcsolatos vitáira gondolni, hogy meggyőződünk arról, hogy amíg a túltermelésről, az árstabilitásról, a támogatásokról folyik a parttalan vita, addig a kontinens nagy kiterjedésű falusi térségeinek jövőjéről nincs elképzelés, továbbra is megmaradnak a következő súlyos, viszont mielőbb megnyugtató választ igénylő alábbi kérdések:

a) Mely régiókban és földterületeken lehet az agrártermelés egyes ágazatait a leggazdaságosabban fenntartani és környezetkímélő gazdálkodást folytatni?

b) Mi történjen azokkal a területekkel, amelyeken történetileg kialakult földhasználat van, de nagy a tőke- és munkaerő-ráfordítás, valamint a termelés intenzitása miatt a tájháztartás „felborult”, tehát más hasznosítási módra és termelés-intenzitásra lenne szükség?

c) Mi legyen azokkal az agrártájakkal, amelyek kedvezőtlen termelési adottságúak, de a művelés alatt tartáshoz regionális gazdasági és társadalmi érdek fűződik?

d) Hogyan lehet eldönteni, hogy Európa mely agrártájain szükséges, lehetséges vagy szükségtelen a termelést fenntartani?

A gazdasági és társadalmi globalizáció hasonló kérdéseket, megválaszolendő problémákat vet fel az ún. „városi tájak” esetében is:

a) Hol a határa a városnövekedésnek, és Európa mely városai, ill. városregiói legyenek az innovációs központok? Milyen nagyságú térséget képes funkcionálisan átfiggni a város?

b) Mi lesz a sorsa a történeti városrészeknek? Hogyan őrizhető meg az európai örökség?

c) Milyen gazdasági, társadalmi és környezeti veszélyei vannak a városi funkciók térbeli diffúziójának?

ZETTLER⁹⁸ szerint a fenti problémák az állami és önkormányzati terület- és településtervezés liberalizálásával és privatizálásával lehet megoldani. Az európai hivatalos területi tervezés tehát nagy kihívás előtt áll. A fenti, csupán példaként felsorolt gazdasági, társadalmi feladatokat csak cselekvésorientált, elméletileg megalapozott és világosan definiált önkormányzati és regionális projektek sorával lehet megoldani. Ez paradigma váltásra kényszeríti a tervezést, amelynek az eddigiektől eltérően kölcsönkapcsolatokra kell épülni, amely magába foglalja a közös gondolkodást konfliktusban és konszenzus keresésben.

Az új tervezési gyakorlat középpontjában a résztvevők hálózata és az interaktivitás áll, ami a problémák feltárására, a megoldások keresésére, a tervezésre, a kivitelezés forrásainak felkutatására, a finanszírozás végrehajtására stb. egyaránt vonatkozik.

Ez a tervezési gyakorlat az ún. „regionális menedzsment” koncepciójában valósulhat meg, aminek alapján a projekt résztvevői világosan látják egymás kompetenciáját, s a cselekvés során a menedzsment módszereket elfogadják és alkalmazzák a kooperációban, kommunikációban és konszenzus keresésben.

Az ún. „interaktív-konszenzuskereső tervezési módszer” Európa számos országában, így többek között Angliában, Skóciában, Svájcban és Ausztria egyes régióiban eredményesen próbálták ki.

A szociálgeográfia, ill. az alkalmazott szociálgeográfia feladata e tervezési gyakorlatban az ún. implementáció-kutatás, a projekt folyamatának, a szereplők magatartás-

változásának megfigyelése és értékelése (SCHAFFER, F. 1997). E feladat megfogalmazása kapcsán abból indulnak ki, hogy a társadalom, s így a társadalom térbelisége megismerésének is három szakasza van:

Exploráció: a probléma felvetése, analízise, hipotézis és elméleti következtetés kidolgozása a megoldásra vonatkozóan.

Evaluáció: a koncepció kiértékelése és jóváhagyása, a konszenzus kialakítása a projekt résztvevői között.

Implementáció: a tervezési projekt végrehajtásának értékelése, a résztvevők magatartás-változásának elemzése, az interaktív magatartás vezetése.

A tervezésnek ez a mechanizmusa az 1930-as években alakult ki az USA társadalompolitikájában, amit Európában a pedagógia, fizioterápia, pszichiátria és a munkapszichológia vett át és alkalmazott a maga területén.

A szociálgeográfiai gondolkodás és térszemlélet valójában a társadalom megismerésének mindhárom szakaszában jelen van, mert a teret a komplex társadalmi cselekvés konzekvenciájának tekinti.

Annak ellenére, hogy az implementáció-kutatás a megfigyelésre, a tanulmányozott társadalmi, szociálgeográfiai jelenségek sokoldalú empirikus jellegű vizsgálatára épül, tehát az ún. puha tényezőkkel operál, nagyon fontos e téren a *kvantitatív módszer* alkalmazása is.

Ez a módszer teszi ugyanis lehetővé, hogy értékelésünk objektívebb, s a projektben résztvevőktől „távolságtartóbb” legyen. Az a gyakorlat, hogy a tervezett munkában a szociálgeográfus egyrészt „belülről” mint *cselekvő* vesz részt, másrészt „kívülről” mint *projektkísérő-kutató* a tervezési térben érintett embereket és a végrehajtás konkrét szereplői közötti társadalmi cselekvést *szervezi*, alapvetően eltér az eddigi tervezési gyakorlattól.

A kutató tevékenysége a munkafolyamat során nem a térfolyamatok elméleti értelmezésére irányul csupán, hanem a projekt résztvevők interpretációjának elemzésére, mert ezzel tárható fel a résztvevő kutatók, tervezők és más résztvevők sajátos felfogása.

A szociálgeográfia e folyamatban azt elemzi, hogy mi a konszenzushoz vezető út az eltérő felfogások között. Az ún. kvalitatív-hermeneutikai kutatás – s ezen belül az individuuum cselekvésének megfigyelése és elemzése – nem a hipotézisek tesztelését szolgálja, mint a deduktív-nomológikus módszer, hanem a hipotézis fejlődését az implementációs folyamatban. A cél tehát nem újabb és újabb információk gyűjtése bizonyos elmélet felülvizsgálatára, hanem a közös cselekvésben szereplő individuuumok gondolatvilágának megismerése, amelynek során új információkhoz jut, s így induktív úton jut el az ún. „grundet theory”-hoz.

Ha e módszerrel közelítünk egy területi problémához, akkor „minőségi explorációt” készítünk, ami alkalmasabb a tervezett projekttel kapcsolatos konszenzus kialakítására, mintha tiszta „szaktudományi” szempontra helyezkedünk, hiszen elvileg minden résztvevő ezt teszi.

Az alkalmazott szociálgeográfia abból indul ki, hogy az implementációt megelőző elméleti kutatás és projekt-előkészítés csak akkor végezhető el felelősséggel, ha az folyamatos terepmunka ellenőrzése mellett végezzük.

Ez végső soron azt jelenti, hogy az előkészítés az ott élő emberek együttműködésével készül, tehát terepmunkánk a szimbolikus interakcionalizmussal, azaz a társadalmi tér alakításában egymással sokoldalú és permanens kontaktusba kerülő emberekkel, társadalmi csoportokkal van szoros kapcsolatban. Lényegében tehát az egész folyamat és ennek eredménye az emberek közötti együttműködésre, magatartásra épül.

E folyamatban nagy súllyal szerepel az egyén, mint „interakciós partner” saját cselekvése és véleménye, amit messzemenően figyelembe vesznek a közös cselekvés során. A terepkutatás alapja a mindenoldalú *nyitottság* és a kutatásban résztvevők megfelelő mértékű kommunikációs készsége.

A nyitottság ez esetben azt jelenti, hogy a terület- és településfejlesztési projektek megvalósítási folyamatának kezdetén nem szaktudományi megfontolásokból indulnak ki, hanem a kutatási téma a terv végrehajtása során formálódik ki a tervező, az aktőrök, a cselekvő személyek és intézmények interakciói révén leszűrt tapasztalatok alapján.

Ez valójában a terület-és településfejlesztési tervek végrehajtásához kapcsolódó „kísérő kutatást” jelent, aminek eredményei alapján tájékoztatják a cselekvő személyeket és az intézményeket a kitűzött feladat megvalósulásáról, a vizsgálatok során felmerült konfliktusokról, továbbá - a kutatási téma sajátosságaihoz igazodóan - az eredeti vizsgálati hipotéziseket megerősítő - vagy azokat éppen megcáfoló - várható eredményről. Ezt nevezi a szociálgeográfiai terminológia ún. „kommunikatív teljesítménynek”.

Az itt bemutatott módszer lehet tehát egyrészt a tervezők, továbbá a kutatásban résztvevő szakemberek és az individuumok elképzelése, másrészt ily módon nyílik lehetőség a regionális aktőrök és intézmények közötti kapcsolatot folyamatosra, tudatosra tételére, s bizonyos, a kutatás eredményessége érdekében a korábban megfogalmazott célok irányába mobilizálni.

SCHAFFER és ZETTLER alkalmazott szociálgeográfiai felfogása szerint a fenti módszer főbb lépései az alábbiak:

a) Az írott források kiértékelése; a kutatással, tervezéssel kapcsolatos értékelések, jegyzőkönyvek krónikák.

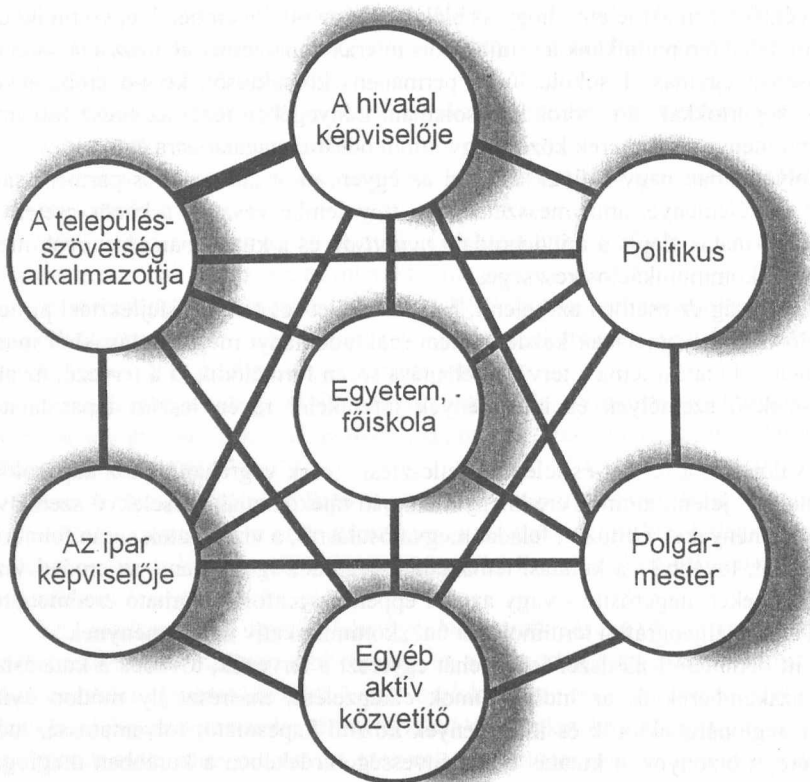
b) Különböző előadásokon, megbeszéléseken, üléseken, tanácskozásokon való részvétel, az ott résztvevők megfigyelése, a vitákban való részvétel nélkül. Ezzel összefüggésben értékelik a lakossági gyűléseken elhangzottakat, egyéb információs anyagokat és a lakossági interjúkat.

c) Részvétel az önkormányzati üléseken, munkacsoport-megbeszéléseken. Ezekről feljegyzés készül.

d) A fentiek alapján alakítunk ki képet a résztvevők személyes magatartásáról és cselekvéséről. Az intenzív személyi kapcsolatok alapján értjük meg a másik gondolatát és érvrendszerét, s annak társadalmi háttérét.

e) A szociálgeográfia csak a tervezés előkészítésében, a megoldásváltozatok értékelésében és a végrehajtás elemzésében vesz részt.

Az Augsburgi Egyetem alkalmazott szociálgeográfiai tanszéke a regionális információs hálózat része, s ezzel az elméleti kutatás mintegy részese a tervezési gyakorlatnak az alábbi modell szerint (40. ábra).

40. ábra. Az egyetemi oktatás a regionális kommunikációs rendszerben
(szerk. SCHAFFER, F.-ZETTLER, L.)

A fenti modell alkalmazásának eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy az elméleti kutatás és a konkrét tervezés és projekt-megvalósítás között eredményes kommunikációs hálózat kiépítésére és működtetésére képes az egyetemi alkalmazott kutatás, s abban a hallgatói részvétel. Úgy tűnik, Teilhard de Chardinnak igaza lesz „az igazi tudomány a jövő tudománya, amelyet az élet kell, hogy igazoljon”.

JEGYZETEK

¹PARTZSCH, D.: *Zum Begriff der Funktionsgesellschaft*. – In: Mitt. D. Dt. Verband. f. Wohnungswesen, Städtebau und Raumplanung, 1964. pp. 3-12. A szerző tanulmánya megalapozza a német szakirodalomban a funkcionális társadalomban és térrendszerben való gondolkodást, amit a területi tervezés az 1970-es években vett át. A „funkciót” feladat, tevékenység és kötelezettségként értelmezik ma is, úgy, ahogyan az a biológiából ismert, s ahogyan azt az Athéni Charta is alkalmazta. PARTZSCH valójában Le Corbusier funkcionális koncepciójából (1957) indult ki, s azt szociológiai szempontból értelmezte, hangsúlyozva, hogy minden individuum szükségleteket elégít ki társadalmi tevékenysége során, tehát a funkció a szükségletek kielégítésének „eredménye”. A szerző ebből kiindulva definiálja az ún. társadalmi alapfunkciókat: lakás, munka, ellátás, képzés, pihenés, közlekedés és közösségben élés.

RUPPERT-SCHAFFER (1969) a fentieket alapul véve fejleszti tovább BOBEK (1948) a szociálgeográfiai koncepcióját. Az ún. „müncheni iskola” WERLEN (1988) szerint az önálló társadalomtudományi diszciplína megalapításának elődzását is eredményezte azzal, hogy újra a statisztikát helyezte előtérbe, s az adatok aggregálásával képzett társadalmi kategóriákat, ezért a társadalmi cselekvés tényleges összefüggései háttérben maradtak. Tehát az irányzat nem jelent előrelépést a cselekvés-elméletileg megalapozott szociálgeográfia irányába, megmaradt a funkcionális tér cselekvésorientált interpretációjának módszertani gondolatkörében (WERLEN, B.: *Gesellschaft, Handlung und Raum*. F. Steiner Vlg. GmbH. Wiessbaden-Stuttgart, 1988. pp. 230-233.) WERLEN kritikája a szociológia szempontjából helytálló, de RUPPERT és SCHAFFER a „szociálgeográfiát” a földrajz részdizciplinájának tekintette és célja a klasszikus gazdaságföldrajz társadalomtudományi szemléletének megújítása, az alkalmazott-tudományi szempontok figyelembe vétele volt. Mindezt a korabeli társadalmi gyakorlat, a területi tervezés tudományos megalapozásának igénye „kényszerítette” ki (*Handwörterbuch der Raumforschung und Raumplanung I-III*. G. Jancke Vlg. 1970. Hannover, 3972 p.) A regionális tervezés módszere az elmúlt 30 évben mit sem változott, csak a statisztikai adatok feldolgozása vált egyre bonyolultabbá, „egzaktabbá”.

²A „bioszociális” fogalmat MOEWES (1980) használja az ember lakásszükségletének értelmezésével kapcsolatban. A szerző szerint a lakás mint funkció, egyszerre fejezi ki az ember biológiai és társadalmi szükségletét. Tehát nem állítható, hogy a funkció térbeli megjelenése csak a társadalmi elképzelések szubsztrátuma. (I. m. 40-42. o.)

³Az életforma csoport („genres de vie”) VIDAL DE LA BLACHE által használt fogalom, az adott térben együtt élő emberek társadalmára vonatkozik. A fogalmat ebben az értelemben használja SORRE is tanulmányaiban, de a mai francia szociálgeográfia is. (*La notion de genre de vie et sa valeur actuell.* – Ann. de Géographie, 1948.) A német szakirodalomban az életforma csoport alatt a táji megjelenéssel is leírható társadalmi csoportot értették. TOTTEN Szaúd-Arábia olajkitermelésének hatására bekövetkezett társadalmi átalakulás kapcsán ír le primer és szekunder életforma-csoportokat, az előbbieket az eredeti foglalkozásukat űzik, míg az utóbbiak az olajiparban dolgoznak. A szerző tehát a fogalmat már nem a lokalitás egészére, hanem csak az egyes foglalkozási csoportokra vonatkoztatja. (TOTTEN, E.: *Erdöl in Saud-Arabien*. – In: Heidelb. Geogr. Arb. 4. 1959).

⁴U.a. TOTTEN összekapcsolja a társadalmi munkamegosztásban való részvételt az életformával. Ezt a logikát követte BOBEK (1959) is, amikor tipizálta az életforma csoportokat. A szerző a tipizálás során figyelembe vette: 1. a primer, a szekunder és a terciér szektorban való részvételt; 2. a társadalmi hierarchiába való betagozódást; 3. a népsűrűséget, valamint 4. a társadalom térbeli differenciálódásának mértékét. (Lásd MAIER-PAESLER-RUPPERT-SCHAFFER, 1977. 67. o.)

⁵A müncheni iskola FOURASTIE, J. három dimenziós társadalmi munkamegosztás-modelljéből indul ki, s ez alapján határol el társadalmi típustípusokat, amelyekben az alapfunkciók életformacsoportra jellemző szerkezete is leírható. A csoport munkamegosztásban való részvétele és a szükségleteknek megfelelően kialakult alapfunkciók jellege között szoros kapcsolatot tételez fel. Ez az összefüggés a piaci mechanizmusra épült társadalmakban valóban szoros, de a centralizált, tervezgazdaságon alapuló társadalmakban már kevésbé mutatható ki.

⁶A településszintű, városi életformacsoportok meghatározására BUCHOLZ, H. J. dolgozott ki módszert, amelynek alapidimenziója a foglalkozásszerkezetre és a lakókörnyezetre vonatkozó jellemzők összessége (*Formen städtischen Lebens im Ruhrgebiet, untersucht an sechs stadtgeogr. Beispielen*. Bochumer Geogr. Arbeiten 8, 1970. Paderborn). E módszert fejlesztette tovább LICHTENBERGER, E.–FASSMANN, H.–MÜHLGASSNER, D. Bécsről készített szociálökológiai munkájában. Az elemzésben a foglalkozásszerkezetre, az életkorra, a háztartásnagyságra, a népességszám változására, a nemek megoszlására és a vendégmunkásokra vonatkozó adatokat vették számításba. (*Stadentwicklung und dynamische Faktorökologie*. – Beiträge zur Regionalforschung 8. ÖAW Vlg. 1987. Wien, 262 p.).

⁷A falusi életformacsoportokra utal a két szerző falutípológiája, amelyre még visszatérünk.

⁸RUPPERT, K. az 1960-as évektől foglalkozott a szociálgeográfia elméleti kérdéseivel esettanulmányai alapján. Különösen értékes Tel Aviv és Haifa városszerkezetéről készített elemzése, amelyben az egyes társadalmi csoportok városépítésre gyakorolt hatását mutatta ki. (*Der Einfluss der Reaktionsweite sozialer Gruppen auf die stadtgeographische Struktur von Tel Aviv und Haifa*. – In: Deutsche Geographentag 1971. Erlangen, 15 p.).

⁹HOMANS, G. C. részletesen elemezte a szociológia és a szociálgeográfia eltérő társadalmi csoportfelfogását, az utóbbi felfogás lényege, hogy földrajzi szempontból az azonos időben és térben cselekvő emberek minősülnek szociálgeográfiai csoportnak. Mivel a szerző a behavioral sociology megalapozója, ezért a cselekvő csoport magatartását a településkörnyezet összefüggésében értelmezi, s ezért volt jelentős hatással a szociálgeográfia fejlődésére is. (*Social Behavior: Its Elementary Forms*. 1961. New York)

¹⁰A német földrajz elméleti tanulmányai gyakran hivatkoznak I. KANT munkájára (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781), mert az „empirische Realität” fogalmát azonosítják DURKHEIM „Substrat” fogalmával, amelyet a szerző társadalom által átalakított tér jelölésére használt. Ez a felfogás jelent meg az Európa Tanács kultúrtáj definíciójában is.

¹¹DARWIN a földrajzi környezet és az élővilág között oksági kapcsolatot mutatott ki, s arra a következtetésre jutott, hogy az élővilág a létért való küzdelemben a környezethez való alkalmazkodás révén képes fennmaradni. Ebből indul ki RATZEL is az emberi cselekvés lehetőségeit illetően, s formálódik ki földrajzi determinizmusa.

¹²HUMBOLDT a természeti és társadalmi teret egységes egésznek, oksági kapcsolatokon nyugvó stabil rendszerként fogta fel (Kosmos, 1845-1862).

¹³Az ábra kiemelés (MAIER–PAESLER–RUPPERTI–SCHAFFER, u.o. 26. o.). E térfelfogásban első alkalommal jelenik meg a „mental maps”, az individuuum térfelfogásából kiinduló szemléletmód, amikor feltételezzük, hogy a térbeli cselekvésre nemcsak a környezet, hanem a belső intuíció is hatással van.

¹⁴MOEWES (1980, 25. p.) többször hivatkozik DELHEES, K. H. munkájára (*Motivation und Verhalten*, München, 1975), aki az ember és tér viszonyát, ill. annak időbeli változását az ember szükségleteiből kiindulva magyarázta. Másrészt a szerző MASLOW, A. H. gondolatmenetét követi (*Motivation and personality*. New York. 1954), amiből mi csupán azokat az összefüggéseket emeltük ki, amelyek a térformálással összefüggésbe hozhatók.

¹⁵LÁSZLÓ GY. több régészeti tanulmányában utal erre az összefüggésre. (*A honfoglaló magyarok élete*. Műzsák Közművelődési Kiadó, 1988. Budapest, 509 p., 24., 32. o.), regionális értelemben pedig a GYÖRFFY GY. szerkesztette „Anonymus-térkép” ad áttekintést a természeti tér és a biztonságot kielégítő társadalmi térszervezés közötti összefüggésről. (Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Hasonmás kiadás, Magyar Helikon. 1977. Budapest, 172 p.; GYÖRFFY GY.: *Jegyzetek és térkép 137-172. o.*).

¹⁶BERÉNYI, 2001. u.o.

¹⁷WÖBSE által értelmezett ábra, amely kiemelés DENECKE, D.–FEHN, K.: *Geographie in der Geschichte*. Erdkundliches Wissen, H. 96. Stuttgart, 1989.

¹⁸WÖBSE u.o.

¹⁹Kiemelés. *Erhaltung gewachsener Kulturlandschaft als Grundsatz der Raumordnung*. Arbeitpapier 2. BfBR. 1999. Bonn, 7 p.

²⁰BERÉNYI, 2001. u.o.

²¹JASPERS tudományelméleti felvetéseire a német elméleti geográfus WIRTH, E. (1979) gyakran hivatkozik azzal a céllal, hogy a szociálgeográfia tárgyát és tudomány-rendszertani helyét definiálja.

²²Kiemelés. *Erhaltung und Entwicklung gewachsener Kulturlandschaften als Auftrag der Raumordnung*. Informationen zur Raumentwicklung, Heft 56. BfBR. 1999. Bonn, 416 p.

²³A fejezet átvétel BERÉNYI I.: *Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései*. Földrajzi Tanulmányok 22. Akadémiai Kiadó, 1992. Budapest, 12-16. o.

²⁴THOMALE, E. a szociálgeográfia és a szociológia közötti kapcsolatot 5 történeti fázisra osztotta: Kozmogónia – 19. század vége; Kapcsolattudományi fázis – 20. század eleje; Morfológiai fázis – 1930-as évek; Funkcionalizmus – 1940-1960 között; A folyamatelmélet időszaka és a területi tervezés előtérbe kerülése - 1960 után. (*Sozialgeographie*. In: Marburger Geogr. Schreiben, 1972. 53 p.)

²⁵MAIER–PAESLER–RUPPERTI–SCHAFFER u.o.

²⁶MAIER–PAESLER–RUPPERT–SCHAFFER u.o.

²⁷Az elméleti földrajz öt tartja a regionális tudomány módszertani megalapozójának, ami lehetővé tette a regionális tervezés tudományos megalapozását. (ISARD, N. et al.: *Methods of regional analysis: An introduction to Regional Science*. The Regional Science Studies Ser. No. 4. Cambridge, Mass. London, 1960)

²⁸MAIER–PAESLER–RUPPERT–SCHAFFER u.o.

²⁹DURKHEIM 1899.

³⁰Az ábra kiemelés. WIRTH, 1979. 79-80. o.

³¹A fejezet átvétel: BERÉNYI I.: *A szociálgeográfia értelmezése*. ELTE Eötvös Kiadó. 1997. Budapest, pp. 23-30.

³²HABERMAS, 1994. 32. o.

³³U.o. 34. o.

³⁴U.o. 35. o.

³⁵U.o. 35. o.

³⁶U.o. 36. o.

³⁷DENECKE, 1997.

³⁸U.o.

³⁹HABERMAS, 1994. 35. o.

⁴⁰MOEWES, 1980. 40. o.

⁴¹DENECKE, 1997.

⁴²LETTRICH tanulmánya csak németül jelent meg, ezért kevésbé ismert a hazai szakmai köztudatban. Az esettanulmány térképe és annak magyarázója olvasható a Balaton környékéről készült 1:10 000 ma. építésföldtani térképsorozatban. (MÁFI, Budapest, pp. 96-102.). Az eredeti mű (*Sozialgeographischer Wandel in der Gemeinde Tihany Balaton*). In: Münchener Stud. Zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie. München, pp. 1-13.) ennél részletesebb elemzés.

⁴³WALLNER E. a hazai földrajz szellemi „mellőzöttje”. 1955-től az ELTE Regionális Földrajzi Tanszékén dolgozott. Alsóőrsről készített tanulmánya klasszikus történeti földrajzi munka (BERÉNYI I.: *Adalék Wallner Ernő településföldrajzi felfogásához*. In: Emlékezés Wallner Ernőre. Szerk.: TATAI Z. 2003. Veszprém, pp. 93-102.).

⁴⁴Lásd u.o. 2. fejezet

⁴⁵Lásd u.o. 2. fejezet

⁴⁶Lásd BERÉNYI I.: *A településkörnyezet társadalomföldrajzi vizsgálata*. Földrajzi Értesítő 32. 1. 1983. pp. 37-47.

⁴⁷MOEWES, 1980. 40., 42. o.

⁴⁸U.o.

⁴⁹U.o. 491. o.

⁵⁰KLEINEISEL, 1981. 22-24. o.

⁵¹A LICHTENBERGER, E. vezetésével végzett Bécs-Budapest összehasonlító városkutatás (MTA FKI) alapján készült tanulmány. (LICHTENBERGER, E.–CSÉFALVAY, Z.–PAAL, M: *Várospusztulás és felújítás Budapesten*. Magyar Trendkutató Központ. 1995. Budapest, 216 p.)

⁵²Lásd u.o. 2. fejezet.

⁵³Az amerikai városszociológiában leírt szegregációs jelenségek az 1970-es években váltak markánsná az európai nagyvárosokban. Közép-Európában PAESLER, R. (*Urbanisierung als sozialgeographischer Prozess-dargestellt am Beispiel süd-bayerischer Region*. In: Münchner Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeographie, 12. 1976. Vlg. M. Lassleben Kallmünz Regensburg, 262 p.), majd LICHTENBERGER, E. írta le a jelenséget Bécs városszerkezetének átalakulása kapcsán (*Stadtverfall und Stadterneuerung*. Vlg. Der ÖAW. 1970. Wien, 270 p.).

⁵⁴A Budapestre vonatkozó városszerkezeti kutatás eredményei a DÖVÉNYI Z. szerkesztette kötetben (*Tér, gazdaság, társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1996. Budapest, 392 p.) jelentek meg, a témához kapcsolódó tanulmányok, többek között LICHTENBERGER, E.: *Budapest társadalmi térszerkezetének átalakulása* (pp. 3-19.); KLUCZKA, G.: *A budapesti Belváros átalakuló funkciói* (pp. 19-29.); KOVÁCS Z.–WIESSNER, R.: *A lakáspiac átalakulásának főbb jellemzői és városszerkezeti következményei Budapest belső városrészeiben* (pp. 29-49.); IVÁN L.: *Még egyszer a budapesti lakótelepekről* (pp. 49-81.).

⁵⁵LICHTENBERGER, 1986. 77. o.

⁵⁶A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara szociológia szakos hallgatói által készített esettanulmányok, ill. szakdolgozat: RAJCY SZ.: *A szuburbanizáció hatásai Csobánkán*. Piliscsaba, 1999. 38 p.; ERK A.: *Lakóhelyi szuburbanizáció Solymáron*. Piliscsaba, 2002. 86 p.

⁵⁷MAIER–PAESLER–RUPPERT–SCHAFFER, 1977. 111. o.

⁵⁸U.o. 113. o.

⁵⁹A Jászság egyes településeinek (pl. Jászladány) népességszáma 1960-2000 között a korábbi felére csökkent, ami az egyoldalú földhasználattal is összefüggésbe hozható. (BERÉNYI I.: *A Jászság földhasznosításának változásai*. Jászsági Évkönyv. 1993. pp. 89-98.)

⁶⁰A nevezett térség gazdasági-társadalmi lemaradásának okai összetettek, ezért a helyzet megváltoztatása is integrált cselekvést feltételez. Az MTA Regionális Kutatások Központjának Dunántúli Tudományos Intézete öt falukonferenciát szervezett 1990-2000 között. A KOVÁCS T. szerkesztésében megjelent kötetek több száz előadást anyagát tartalmazzák, közülük az utóbbi: *V. Falukonferencia. Integrált vidékfejlesztés*. (Szerk.: KOVÁCS T., MTA RKK, 2000. Pécs, 532 p.)

⁶¹A Deutsches Institut für Urbanistik munkatársai 2000 vállalkozót kérdeztek meg 1993-ban arra vonatkozóan, hogy a telephely választás során milyen „kemény” és „puha” tényezőket részesítenek előnyben. (*Umfrage: Bedeuter weicher Standortfaktoren*. DIfU. Berichte, 1994. pp. 2-6.)

⁶²A prognózt az OTKA 017929 sz. kutatási téma keretében készítették (Témavezető: BERÉNYI I.); HABLICSEK L.: *A nagyvárosok, nagyobb városok demográfiai helyzete és népességének előreszámítása, 1995-2020*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet – Aktív Társadalom Alapítvány, 1998. Budapest, 46 p.

⁶³KLINGBEIL, D.: *Aktionsräume im Verdichtungsraum. Zeitpotential und ihre räumliche Nutzung*. Münchner Geogr. Hefte, No. 41. 1978. M. Lassleben, Kallmünz-Regensburg, 124 p.

⁶⁴HELLBERG, 1985.

⁶⁵CHRISTALLER elmélete részletesebben a 2. fejezetben. ISBARY, G. az idézett szerző központi elmélete alapján dolgozta ki az ellátóközetek elméletét, ami a német területfejlesztés alapja lett. (Lásd: *Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung III*. Akad. f. Raumf. und Raumord., G. Janecke Vlg. 1970. Hannover, pp. 3583-3587.) CHRISTALLER elméletével HEINRITZ foglalkozott újra: (HEINRITZ, G. Hrsg.: *Zur Frage der Standorte für Dienstleistungen*. In: *Standorte und Einzugsbereiche tertiäre Einrichtungen*. Wiss. Buchgesellschaft. 1985. Darmstadt, pp. 9-16.)

⁶⁶HELLBERG, 1985.

⁶⁷U.o.

⁶⁸U.o.

⁶⁹U.o.

⁷⁰U.o.

⁷¹U.o.

⁷²Az amerikai szerzőre MEUSBURGER, P. hivatkozik és részletesen elemzi felfogását: (*Bildungsgeographie*. Spektrum Akad. Vlg. 1998. Heidelberg-Berlin, 569 p.)

⁷³A fejezetben MEUSBURGER monográfiájának szerkezetét vettük alapul, mivel ez az oktatás alapfunkciójának első szintézise a nemzetközi szakirodalomban.

⁷⁴MEUSBURGER, 1998. 124. o.

⁷⁵U.o. 21-23. o.

⁷⁶U.o. 26. o.

⁷⁷TAYLOR, 1988.

⁷⁸BERÉNYI, 1997. 76.o.

⁷⁹U.o.

⁸⁰U.o. 77. o.

⁸¹U.o.

⁸²U.o.

⁸³A fogalom értelmezése részletesen: *Handwörterbuch der Rf. u. Ro.*, 1970. 799. o.

⁸⁴U.o.

⁸⁵DAVID, 1970. 819. o.

⁸⁶U.o.

⁸⁷BERÉNYI, 1977. 84. o.

⁸⁸U.o.

⁸⁹U.o.

⁹⁰*Handwörterbuch*, 1970. 800. o.

⁹¹BERÉNYI, 1997. 88. o.

⁹²TINER, 1986. 219. o.

⁹³MAIER–PAESLER–RUPPERT–SCHAFFER, 1977.

⁹⁴Handwörterbuch, 1970. 799. o.

⁹⁵BERÉNYI más összefüggésben használja az idézetet: *A terület- és földhasználat az új érdekviszonyok hálójában*. In: *Alföld és Nagyvilág*. Szerk.: DÖVÉNYI Z. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2000. Budapest, pp. 169-182.

⁹⁶U.o. 182. o.

⁹⁷Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Osztályának kutatási programjában készült tanulmányok.

⁹⁸ZETTLER, 2000.

IRODALOM

- AGERGARD, E. O.–OLSEN, P. A.–ALLPASS, P. (1985): Standorte und Einzugsbereiche tertiärer Einrichtungen. – Wiss. Buchgesellschaft. Darmstadt, pp. 55-85.
- ANDORKA R. (1982): A társadalmi mobilitás Magyarországon. – Gondolat Könyvkiadó. Budapest, 326 p.
- BARROWS, H. H. (1923): Geography as Human Ecology. – Annals of the Ass. of American Geographers, pp. 84-106.
- BARTA GY.–ENYEDI GY. (1981): Iparosodás és a falu átalakulása. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 206 p.
- BARTA GY.–BELUSZKY P. szerk. (1999): Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban. – Budapest, 242 p.
- BAHR, J. (1977): Zur Entwicklung der Faktorökologie mit dem Beispiel einer sozialräumlichen Strukturanalyse der Stadt Mannheim. – Mannheimer Geogr. Arbeiten, 1. pp. 121-164.
- BELUSZKY P.–SIKOS T. T. (1982): Magyarország falutípusai. – Elmélet-Módszer-Gyakorlat 25. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, 167 p.
- BERÉNYI I. (1979a): Egy falu társadalmának átalakulása (Tard) – Területi Kutatások 2. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, pp. 52-62.
- BERÉNYI I. (1979b): Jósvalő földrajzi adottságainak értékelése, különös tekintettel az idegenforgalomra. – Földrajzi Közlemények, 27. pp. 92-105.
- BERÉNYI I. (1981): Az üdülőtérületek terület-felhasználásának néhány kérdése Szentendre példáján. – Területi Kutatások 4. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, pp. 109-118.
- BERÉNYI I. (1983): Urbanizáció és a hátrányos helyzetű települések társadalmának átalakulása Királyhegyes példáján. – Területi Kutatások 6. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, pp. 16-30.
- BERÉNYI I. (1986a): A falusi társadalom átalakulása Magyarországon. – In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Nagykőrös, pp. 751-763.
- BERÉNYI, I. (1986b): Conflicts in land-use in suburbia: the example of Budapest. – Erdkundliches Wissen. 76. F. Steiner Vlg. Stuttgart, pp. 126-133.
- BERÉNYI I.–TINER T. szerk. (1988): Bélapátfalva és településcsoportja. – Elmélet-Módszer-Gyakorlat, 48. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, 100 p.
- BERÉNYI, I. (1993): Auswirkungen der wirtschaftlich-sozialen Umgestaltung und der Öffnung der Grenzen. – In: RUPPERT, K. (Hrsg.): Europa. Neue Konturen eines Kontinens. Oldenburg Vlg. München, pp. 165-174.

- BERÉNYI I. (1994): A földhasználat átalakulásának indítékai. – In: TIMÁR J. (szerk.): Az „alföldi út” kérdőjelei. MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet Békéscsabai Oszt., Békéscsaba, pp. 22-28.
- BERÉNYI I. (2001a): A kultúrtáj és régió mint kulturális örökség. – In: J. ÚJVÁRY ZS. (szerk.): Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba, pp. 639-650.
- BERÉNYI I. (2001b): Adalék Budapest élettér-típusaihoz. – In: ILYÉS Z.–KEMÉNYFI R. (szerk.): A táj megértése felé. Debrecen-Eger, pp. 107-117.
- BERRY, B. J. L.–REES, P. H. (1969): The Factorial Ecology of Calcutta. – American Journal of Sociology, 74. pp. 445-491.
- BOBEK, H. (1927): Grundfragen der Stadtgeographie. – Geogr. Anz., 1. pp. 46-66.
- BOBEK, H. (1948): Stellung und Bedeutung der Sozialgeographie. – Erdkunde, 2. pp. 118-125.
- BOBEK, H. (1962): Kann die Sozialgeographie in der Wirtschaftsgeographie aufgehen? – Erdkunde, 16. 2. pp. 119-125.
- BOBEK, H. (1972): Die Entwicklung der Geographie- Kontinuität oder Umbruch? – Mitt. d. Österr. Geogr. Ges. Wien, pp. 24-36.
- BŰHM A. (1997): Ké a hatalom a falvakban? – In: KÁRPÁTI Z. (szerk.): Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es években Magyarországon. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. Budapest, pp. 76-85.
- BROWN, L. A.–HORTON, F. E. (1970): Social Area Change: An Empirical Analysis. – Urban Studies, 7. pp. 271-288.
- BURGESS, E. W. (1925): The growth of the city: an introduction to a research project. – In: PARK, R. E.–BURGESS, E. W. (eds): The City. Chicago, 47 p.
- CHRISTALLER, W. (1933): Die Zentrale Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. – Jena, 84 p.
- DAVID, J. (1970): Freizeitwohnen. – In: Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung. G. Jänecke Vlg. Hannover, pp. 818-830.
- DEMANGEON, A. (1947): Problèmes de géographie humaine. – Paris, 124 p.
- DENECKE, D.–FEHN, K. Hrsg. (1989): Kulturlandschaftspflege. Beiträge der geographie zur räumliche Planung. Berlin-Stuttgart, pp. 35-49.
- DENECKE, D. (1997): Quellen, Methoden, Fragestellungen und Betrachtungsansätze der anwendungsorientierten geographischen Kulturlandschaftsforschung. – In: SCHENK, W.–FEHN, K.–DENECKE, D. (Hrsg.): Kulturlandschaftspflege. Beiträge der geographie zur räumliche Planung. Berlin/Stuttgart, pp.35-49.
- DIERCKE Wörterbuch der Allgemeine Geographie Bd. 1-2. – Deutsche Taschenbücher Vlg. München, G. Westermann Vlg. Braunschweig. 1984. 422 p.

- DÖVÉNYI Z.–IVÁN L. (1994): Budapest foglalkoztatási helyzete és annak változásai. – Földrajzi Értesítő, 43. 3-4. pp. 325-350.
- DÖVÉNYI Z.–KOVÁCS Z. (1999): A szuburbanizáció térbeli-társadalmi jellemzői Budapest környékén. – Földrajzi Értesítő, 48. 1-2. pp. 33-57.
- DURKHEIM, E. (1899): Morphologie soziale. – L'Année Sociologique. Paris, pp. 62-76.
- ENYEDI GY. (1996): Regionális folyamatok Magyarországon. – Budapest, 138 p.
- ERDŐSI F. (1991): Kommunikáció és térszerkezet. – Területi és Települési Kutatások 7. Akadémiai Kiadó. Budapest, 186 p.
- ERDŐSI F. (1996): Gazdasági szolgáltatások. Közlekedés. Távközlés. – In: PERCZEL GY. (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, pp. 383-417.
- FRIEDRICH, J. (1976): Stadtanalyse. – Hamburg, 84 p.
- FUKUYAMA, F. (1997): Bizalom. – Európa Könyvkiadó. Budapest, 614 p.
- GARADIS-GAHMANN, F.-J. (1993): Landschaftbild in der Umweltverträglichkeitsprüfung. Analyse, Prognose und Bewertung des Schutzguts „Landschaft“ nach der UVPG. Berlin. – Beiträge zur Umweltgestaltung, Bd. A. 132 p.
- GRÄF, P. (1988): Kommunikations- und Medientechnologie als Elemente der Freizeitinfrastruktur-Ansätze raumwirksamer Zusammenhänge. – Angewandte Sozialgeographie, Univ. Augsburg. Augsburg, pp. 259-303.
- GRÄF, P. (1996): A szolgáltatások telephelyválasztásának átalakulása. A kiskereskedelem mikrogeográfiai analízisének minőségi szempontja. – In: DÖVÉNYI Z. (szerk.): Tér, gazdaság, társadalom. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, pp. 99-117.
- HABERMAS, J. (1994): A társadalomtudományok logikája. – Atlantisz. Budapest, 345 p.
- HARTKE, W. (1953): Die soziale Differenzierung der Agrarlandschaft im Rhein-Main-Gebiet. – Erde, 3. pp. 24-52.
- HARTKE, W. (1959): Gedanke über die Bestimmung von Räumen gleichen sozialgeographischen Verhaltens. – Erdkunde, 13. pp. 426-436.
- HECKL, F. X. (1981): Standorte des Einzelhandels in Bayern-Raumstrukturen im Wandel. – Münchener Stud. z. Sozial u. Wirtschaftsgeographie, 22. Verl. Lassleben. Kallmünz-Regensburg, 238 p.
- HEINRITZ, G.–KLINGBEIL, D. (1996): Városi térségek intenzív hasznosításának lehetősége. – In: DÖVÉNYI Z. (szerk.): Tér, gazdaság, társadalom. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, pp. 89-99.
- HELLBERG, H. (1985): Der suburbane Raum als Standort von privaten Dienstleistungseinrichtungen. – In: HEINRITZ, G. (Hrsg.): Standort und Einzugsbereiche tertiären Einrichtungen. Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, pp. 20-55.
- HERBERT, D. T. (1970): Principal components analysis and urban social structure: a study of Cardiff

and Swansea. – In: CARTER, H.–DAVIES, W. K. D. (eds.): *Urban Essay: Studies in the Geography of Wales*. London, pp. 79-100.

- HOMANS, G. (1960): *Theorie der Sozialen gruppe*. – Köln, 280 p.
- HOYT, H. (1939): *The structure and growth of residential neighbourhoods in Amrican cities*. Washington. – Reprinted in 1972, Scholarly Press, Saint Clair Shore, Mi., USA.
- JANKÓ K. (2000): *Belső-Ferencváros rehabilitációja. Egyetemi szakdolgozat*. – Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Szociológiai Intézet. Piliscsaba, 120 p.
- JOHNSTON, R. J. (1971): *Urban Residential Patterns: An Introductory Reader*. – London, 120 p.
- KATUS L. (2000): *A középkor története*. – Pannonica-Rubicon. Budapest, 400 p.
- KÁRPÁTI Z. szerk. (1997): *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországnán*. – MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja. Budapest, 297 p.
- KESSEL, P. (1974): *Beitrag zur Beschreibung des werktäglichen Personenverkehrs von Städten und Kreisen durch beobachtete Verhatensmuster und deren mögliche Entwicklung*. – Aachen, 186 p.
- KISS É. (1999): *Térszerkezeti és funkcionális változások Budapest ipari területein 1989 után*. – Tér és Társadalom, 13. 4. MTA Regionális Kutatások Központja. Pécs, pp. 119-134.
- KLEINEISEL, J. (1981): *Házak, városok, társadalmak*. – Gondolat Könyvkiadó. Budapest, 263 p.
- KOLOSI T. (1987): *Státus és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat*. – Társadalomtudományi Intézet–Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 280 p.
- KOVÁCS, Z. (1998): *Ghettoization or gentrification? Post-socialist scenarions for Budapest*. – Netherlands Journal of Housing and the Built Enviroment 13. 1. pp. 63-81.
- KOZMA T. (1985): *Tudásgyár? Az iskola mint társadalom és szerkezet*. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 262 p.
- LE PLAY, F. (1855): *Les ouviers européens. Étude sur la vie économique et la cindition morale des populations ouvrières de l'Europe, précédée d'une exposé de la méthode d'observation*. – Paris, 123 p.
- LETTRICH E. (1968): *Kecskemét és tanyavilága*. – Földrajzi Tanulmányok 9. Akadémiai Kiadó. Budapest, 125 p.
- LETTRICH E. (1972): *Helyzetkép a szociálgeográfia mai állásáról*. – Földrajzi Értesítő, 21. pp. 359-366.
- LETTRICH E. (1975): *Településhálózat, urbanizáció, igazgatás*. – MTA Állam- és Jogtudományi Intézet. Budapest, 96 p.
- LICHTENBERGER, E. (1972): *Die europäische Stadt-Wesen, Modelle, probleme*. – Berichte z. Raumf. und Raumplanung. Österr. Ges. f. Raumf. und Landesplanung, 16. 1. pp. 3-25.
- LICHTENBERGER, E. (1975): *Die Sozialökologische Gliederung Wiens – Aspekte eines Stufenmodells*. – Österreich in Geschichte und Literatur 3. pp. 25-49.

- LICHTENBEGER, E. (1984): *Gastarbeiter. Leben in zwei Gesellschaften.* – Böhlau, Wien-Köln-Graz, 568 p.
- LICHTENBERGER, E. (1986): *Stadtgeographie.* – Teuber Studienbücher. Passavia D. GmbH. Passau, 280 p.
- LUKÁCS, J. (1991): *Budapest, 1900: A város és kultúrája.* – Európa Kiadó, Bp., 254 p.
- LYOTARD, J. F. (1994): *Das Postmoderne Wissen.* – Ein Bericht. Hrsg. v. P. Engelmann. 3. Aufl., Wien (Passage).
- MAIER, J.–PAESLER, R.–RUPPERT, K.–SCHAFFER, F. (1977): *Sozialgeographie. Das geographische Seminar.* – G. Wesstermann Vlg. Braunschweig, 187 p.
- McELRATH, D. C. (1962): *The social areas of Roma. A comparative analysis.* – *American Sociological Review*, 27. pp. 379-391.
- MENDÖL T. (1963): *Általános településföldrajz.* – Akadémiai Kiadó. Budapest, 567 p.
- MÉSZÁROS R. (2003): *A kibertér. A földrajzi tudás új dimenziói.* – *Hispania Kiadó, Szeged*, 143 p.
- MEUSBURGER, P. (1998): *Bildungsgeographie.* – Spektrum Akad. Vlg. Heidelberg-Berlin, 569 p.
- MICHALKÓ G. (1996): *Erzsébetváros szociálgeográfiai vizsgálata I-II.* – *Földrajzi Értesítő*, 45. 1-2. pp. 119-143, 3-4. pp. 315-331.
- MICHALKÓ G. (1999): *A városi turizmus.* – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest, 165 p.
- MOEWES, W. (1980): *Grundfragen der Lebensraumgestaltung.* – Walter de Gruyter. Berlin-New York, 873 p.
- MULLER, P. O. (1976): *Social Transportation Geography.* – *Progress in Geography*, 8. pp. 208-231.
- MURDIE, R. E. (1976): *Spatial Form in the Residential Mosaic.* – In: HERBERT, D. T.–JOHNSTON, R. J. (eds): *Social Areas in Cities, Vol. 1. (Spatial Patterns and Form).* London, pp. 237-272.
- NEMES NAGY, J. (1998): *A tér a társadalomkutatásban.* – Budapest, 260 p.
- PARK, R. E.–BURGESS, E. W.–McKENZIE, R. D. eds. (1925): *The city.* – Chicago, 160 p.
- PARTZSCH, D. (1964): *Zum Begriff der Funktionsgesellschaft.* – *Mitt. d. Dt. Verband f. Wohnungswesen, Stadtebau u. Raumplanung*, pp. 24-42.
- PARTZSCH, D. (1970): *Daseinsgrundfunktionen.* – In: *Handwörterbuch der Raumforschung und Raumordnung Bd. 1.* Hannover 2. pp. 424-430.
- PERCZEL GY. szerk. (1996): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.* – ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, 653 p.
- POUNDS, N. J. G. (1997): *Európa történeti földrajza.* – Osiris Kiadó. Budapest, 532 p.
- RATZEL, F. (1897): *Politische Geographie.* – Oldenburg, 715 p.

- RATZEL, F. (1909): *Anthropogeographie*, 2 Bd. – Stuttgart (1. Aufl. 1882/1891), 506 p.
- ROBSON, B. T. (1969): *Urban Analysis*. – Cambridge, 206 p.
- RUPPERT, K.–SCHAFFER, F. (1969): Zur Konzeption der Sozialgeographie. – *Geographische Rundschau*, 6. pp. 205-214.
- SÁRFALVI B. (1964): A mezőgazdasági népesség elvándorlásának gazdaságföldrajzi kérdései. – *Földrajzi Közlemények* 12. (88.) pp. 97-111.
- SCHLÜTER, O. (1906): *Die Ziele der Geographie des Menschen*. – München, 185 p.
- SCHWARZ, G. (1966): *Allgemeine Siedlungsgeographie. Lehrbuch der allgemeine Geographie VI.* – Walter de Gruyter. Berlin, 751 p.
- SCHAFFER, F. (1986): Zur Konzeption der angewandte Sozialgeographie. – In: SCHAFFER, F. (Hrsg.): *Angewandte Sozialgeographie*. Universität Augsburg. Augsburg, pp. 461-497.
- SHEVKY, E.–BELL, W. (1955): *Social Area Analysis: Theory, Illustrative Applications and Computational Procedures*. – Stanford University Press.
- STEWIG, R. (1985): Vergleichende Untersuchung der Einzelhandelsstrukturen der Stadt Bursa, Kiel und London (Ontario). – In: HEINRITZ, G. (Hrsg.): *Standorte und Einzugsbereiche tertiärer Einrichtungen*. Wiss. Buchgesellschaft. Darmstadt, pp. 148-174.
- STIENS, G. (1996): *Prognostik in der Geographie. Das geographische Seminar*. – Westermann Schulbuchverlag GmbH. Braunschweig, 223 p.
- SWEETER, F. L. (1965): *Factorial ecology: Helsinki, 1960*. – *Demography*, 2. pp. 37-385.
- SZTERMEN G-NÉ (1963): Közlekedés, utazás, hírközlés. – In: GULYÁS I.-NÉ (szerk.): *Az antik Róma napjai*. Tankönyvkiadó. Budapest, pp. 42-53.
- TINER T. (1986): A szociál-közlekedésföldrajz kialakulása és vizsgálati módszerei. – *Földrajzi Értesítő*, 29. 3-4. pp. 219-230.
- TINER T. (1994): A városi személyközlekedés problémáinak összehasonlító földrajzi vizsgálata Bécs és Budapest példáján. – *Földrajzi Értesítő*, 43. 3-4. pp. 365-380.
- TINER T. (2000): VISION PLANET – Új típusú területfejlesztési stratégia Közép- és Délkelet-Európára. – *Földrajzi Értesítő*, 49. 1-2. pp. 143-149.
- TÖNNIES, F. (1983): *Közösség és társadalom*. – Gondolat Könyvkiadó. Budapest, 356 p.
- TREPL, L. (1987): *Natur im Griff-Landschaft als Ökoparadies*. – In: *Garten + Landschaft*, 3. 87. Berlin, pp. 37-44.
- UHLIG, H. (1971): Überlegung zum Standort der Sozialgeographie. – In: *Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAg), Geographisch Tijdschrift*, 5. pp. 304-311.
- VÁRADI M. M. (1999): Hová megyünk lakni? Szuburbanizációs minták és konfliktusok a budapesti agglomeráció budai oldalán. – In: BARTA GY.–BELUSZKY P. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban*. Budapest, pp. 115-129.

- WEBER, M. (1987): *Gazdaság és társadalom*. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 329 p.
- WECLAWOWICZ, G. (1977): Varsó társadalmi-gazdasági térszerkezete 1931-ben és 1970-ben. – *Geographia Polonica*, 37. pp. 201-223. (Ford.: MTA FKI, Bp., 1981. 17 p.).
- VIDAL DE LA BLACHE, P. (1902): Les conditions géographiques des faits sciaux. – *Ann. de Géographie*, pp. 20-38.
- WIRTH, E. (1979): *Theoretische Geographie*. – Teuber Studienbücher. Stuttgart, 336 p.
- WÖBSE, H. H. (1999): „Kulturlandschaft“ und „historische Kulturlandschaft“. – In: *Information zur Raumentwicklung*. Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung. 5-6. Bonn, pp. 269-290.
- ZETTLER, L. (2000): *Interaktive Landschaftsplanung*. – Universität Augsburg. Augsburg, 203 p.

AZ MTA FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

megvásárolható magyar nyelvű kiadványai

Sorozati kiadványok

Elmélet - Módszer - Gyakorlat

17. Asztalos I. A Dunántúli-középhegység talajainak szervesanyag-utánpótlása. Bp., 1978. 60 p. 60 Ft
21. Barta Gy. (szerk.) Területi kutatások 4. Bp., 1981. 169 p. 170 Ft
25. Beluszky P.–Sikos T. T. Magyarország falutípusai. Bp., 1982. 167 p. 176 Ft
36. Dövényi Z. (szerk.) Területi kutatások 7. Bp., 1985. 184 p. 190 Ft
37. Mezősi G. A természeti környezet potenciáljainak felmérése a Sajó-Bódva köze példáján. Bp., 1985. 216 p. 242 Ft
44. Tóth M. A természeti erőforrások potenciálja és igénybevétele gazdasági értékelésének elvi-módszertani kérdései. Bp., 1988. 183 p. 198 Ft
45. Tiner T. (szerk.) Területi kutatások. 8. Szociálgeográfiai tanulmányok. Bp. 1988. 120 p. 132 Ft
48. Berényi I.–Tiner T. (szerk.) Bélapátfalva és településcsoportja. Általános településrendezést megalapozó tanulmány. Bp., 1988. 103 p. 110 Ft
56. Schweitzer F.–Tiner T. (szerk.) Nagyberuházások és veszélyes hulladékok telephely-kiválasztásának földrajzi feltételrendszere. Bp., 1996. 180 p. 600 Ft
57. Pécsi M. Szerkezeti és vázlatalképződés Magyarországon. Bp., 1997. 296 p. 600 Ft
58. Schweitzer F.–Tiner T.–Bérci K. (szerk.) A püspökszilágyi RHFT környezet- és sugárbiztonsága. Bp. 2003. MTA FKI. 258p. + 10 térk. mell. 3500 Ft

Egyedi kiadványok

- Köszegfalvi Gy.–Sikos T. T. Városok és falvak infrastruktúrája. Bp., 1993. 123 p. 275 Ft
- Rétvári L. Hozott anyagból. A szerző számadása az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetben végzett dolgairól, élete 60. évének elérése okán. Bp., 1996. 177 p. 400 Ft
- Dövényi Z. (szerk.) Tér – gazdaság – társadalom. Huszonkét tanulmány Berényi Istvánnak. Bp. 1996. 392 p. 1300 Ft
- Marosi S.–Meskó A. (szerk.) A Paksi atomerőmű földrengésbiztonsága. Bp., Akadémiai K. 1997. 178 p. 800 Ft

- Kocsis K. Erdély etnikai térképe. MTA FKI Bp., 1997. 83x118 cm 600 Ft
 Dunakanyar füzetek 1. szám 99 Ft
 Kocsis K. A Dunakanyar etnikai és vallásföldrajza. pp. 5–30
 Tiner T. A Dunakanyar személyforgalmának jellemző vonásai. pp. 31–45.
 Kocsis K. Szlovákia mai területének etnikai térképe. MTA FKI. Bp. 2000. 80x114 cm.
 800 Ft
 Dövényi Z. (szerk.) Alföld és nagyvilág. MTA FKI. Bp. 2000. 373 p. 1300 Ft
 Somogyi S. (szerk.) A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és
 ökológiai hatásai Magyarországon. MTA FKI. Bp. 2000. 302 p. 2240 Ft
 Schweitzer F.–Tiner T. (szerk.) Tájéktudási irányzatok Magyarországon. MTA FKI. Bp.
 2000. 131 p. 1120 Ft
 Juhász Á. (szerk.) Kiskőrös természeti-ökológiai adottságai. MTA FKI. Bp. 2000. 182 p.
 240 Ft
 Kocsis K. Kárpátalja mai területének etnikai térképe. MTA FKI. Bp. 2001. 97x111 cm
 800 Ft
 A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézete munkatársainak
 publikációi 1951-2000. Összeáll. Simonfai Lászlóné. MTA FKI. Bp. 2001. 302 p.
 2240 Ft
 Marosi S. (szerk.) Lóczy Lajos emlékkötet. MTA FKI.–MTA Társadalomkutató Köz-
 pont, Bp. 2002., 116 p. 650 Ft
 Kocsis K.–Bognár A. Horvátország pannon területének etnikai térképe. MTA FKI. Bp.
 2003. 79x111 cm. 1000 Ft

Földrajzi Értesítő	1996.	780 Ft
Földrajzi Értesítő	1997.	960 Ft
Földrajzi Értesítő	1998.	1300 Ft
Földrajzi Értesítő	1999.	1300 Ft
Földrajzi Értesítő	2000.	1450 Ft
Földrajzi Értesítő	2001.	2000 Ft
Földrajzi Értesítő	2002.	2200 Ft
Földrajzi Értesítő	2003.	2520 Ft
Földrajzi Értesítő	2004.	2800 Ft

- Magyarország Nemzeti Atlasza (szerk. biz. elnök: Pécsi M.). Bp., 1989. 397 p. 5000 Ft
 Magyarország Nemzeti Atlaszának egyes lapjai. 100 Ft
 Magyarország Nemzeti Atlasza kiegészítő lapjai 1 – 5. 1994-1995. 1600 Ft

Földrajzi Közlemények	1956	750 Ft
Földrajzi Évkönyv	1997	900 Ft
Földrajzi Évkönyv	1998	1100 Ft
Földrajzi Évkönyv	1999	1700 Ft
Földrajzi Évkönyv	2000	1300 Ft
Földrajzi Évkönyv	2001	1000 Ft
Földrajzi Évkönyv	2002	1300 Ft
Földrajzi Évkönyv	2003	1000 Ft

A kiadásért felel az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet igazgatója
 A kiadvány előállítását az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet végezte

Felelős vezető: Schweitzer Ferenc

Budapest, 2003

Felelős szerkesztő: Tiner Tibor

HU ISSN 0071-6650

Ára: 1120 Ft. ÁFÁ-val

ISSN 0071-6650
ISBN 963 9545 02 3